T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRKİYE'YE POMAK GÖÇLERİ

EMEL DENİZ

2501161403

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. NURCAN ÖZGÜR BAKLACIOĞLU

İstanbul-2019

ÖZ

TÜRKİYE'YE POMAK GÖÇLERİ

EMEL DENİZ

Bu çalışmanın amacı tarihsel akış içerisinde, Türkiye'ye yerleşen Pomakların göç süreçlerine ışık tutmak olmuştur. Bu amaçla temelde üç kısımda incelenen bu konunun ilk bölümünde Pomaklar adı verilen bu topluluk hakkında Türk tarih yazımı ve diğer ulusların tarih yazımı değerlendirilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlayan Pomak göçleri, daha sonraki dönemde Balkan Savaşları ile devam eden göçlere kadar ele alınmıştır. Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise Türkiye Cumhuriyeti'ne doğru gerçekleşen Pomak göçleri, Lozan Anlaşması sonrası mübadele ile gerçekleşen göçlerden, 1950'li yıllardaki göçlere kadar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Pomaklar, Balkanlar, Pomak göçleri, göç.

ABSTRACT

MIGRATION OF POMAKS TO TURKEY

EMEL DENİZ

The main purpose of this thesis is to shed light on the migration process of the Pomaks who settled in Turkey. For this purpose, the thesis is constructed in three main chapters. In the first chapter, Turkish histography, and the histography of other nations about Pomaks will be evaluated. In the second chapter of the thesis, the migration process of the Pomaks, which started following the 1877-1878 Ottoman-Russian War and continuing on with the Balkan Wars, will be assessed. In the third and final chapter, the migration of the Pomaks, which happened with the population exchange via the Lausanne Treaty and their later migrations during the 1950s towards the Republic of Turkey, will be analyzed.

Keywords: Pomaks, Balkans, migration of Pomaks, migration.

ÖNSÖZ

Bulgaristan Müslümanlarının bugünkü Türkiye topraklarına göçü, Balkanlar'dan Osmanlı İmparatorluğu'nun çekilişinin başlangıcı olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası, Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı otonom yapıda bir prenslik haline gelmesiyle başladı. Bu dönem sonrasında Bulgaristan Prensliği yönetimi altında kalan topraklarda yaşayan Müslümanlar, hâlen Osmanlı yönetimi altında kalan bölgelere doğru kitlesel göç etmeye başladılar. Söz konusu bu dönemin sonrasında ise Balkan Savaşları ile 1912'de bağımsız bir ülke haline gelen Bulgaristan'dan Müslümanların göçü devam etmiştir. Balkan Savaşları sonrasında Pomakların yaşadıkları toprakların bir kısmı Yunanistan, bir kısmı ise Bulgaristan'ın egemenliği altına girerken, bu bölgeden Türkiye'ye doğru yapılan göç hareketleri de devam etmiştir. Büyük bir çoğunluğu bugünün Bulgaristan topraklarından Türkiye'ye doğru gerçekleştirilen Pomak göçlerinin bir kısmı da Lozan Mübadelesi sonrasında, Yunanistan'ın egemenliği altında yaşayan Pomakların da mübadele ile Türkiye'ye göçü ile devam etmiştir.

Yapılan bu çalışma Pomaklar olarak bilinen topluluğun, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'dan geri çekilişi ile başlayan süreçte meydana gelen göç hareketlerini incelemektedir. Türkiye'deki mübadil bir Pomak köyünde gerçekleştirilmiş bir sözlü tarih çalışmasını da içeren bu çalışma, bu topluluğun göç sürecine küçük dahi olsa bir katkı sağlamayı amaçlamıştır. Mübadele açısından bakıldığında genel literatürde Pomakların mübadeledeki durumu ve göç süreçleri ile ilgili mevcut kaynakların azlığı sebebiyle, bu çalışmada mübadele sonrası Türkiye'ye yerleşmiş bir Pomak köyünde gerçekleştirilmiş olan sözlü tarih çalışması ile bu süreç hakkında var olan bilgi boşluğu da küçük bir adımla doldurulmaya çalışılmıştır. Bu sebeple söz konusu bu çalışma Pomakların Türkiye'ye olan tarihsel göç sürecine en ufak bir katkıyı dahi sunabilirse, çalışma amacına ulaşmış olacaktır.

Bu çalışmama olan katkılarından ve çalışmanın her aşamasında bana verdiği manevi destekten ötürü, çok kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Nurcan Özgür Baklacıoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Balkanlar ve göç konusunda kendisi ile bir

çalışma gerçekleştirebilmiş olmak, benim için çok öğretici bir deneyim olmuştur. Bu nedenle kendisi ile çalışabilme şansını elde etmiş olduğum için kendimi oldukça şanslı bir öğrenci olarak atfetmekteyim.

Ve son olarak tüm eğitim hayatım boyunca her zaman daha iyisini yapmak ve daha ileriye ulaşmak konusunda beni teşvik edip destekleyen sevgili anneme, kardeşlerime ve bu çalışmanın yazım aşaması sırasında kaybettiğim babama hayatım boyunca minnettar olacağım…

Emel DENİZ

İstanbul, 2019

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZ……..…..…III

ABSTRACT…….……..…IV

ÖNSÖZ…….……..…..V

RESİMLER LİSTESİ……...…….…..……..IX

KISALTMALAR LİSTESİ……..……...X

GİRİŞ…….…..…..1

1. TARİH YAZIMINDA POMAKLAR…….…..……..…..…11

1.1. Türk Tarih Yazımında Pomaklar…….…..…..…..11

1.2. Diğer Ulusların Tarih Yazımında Pomaklar……..……..…..24

2. OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE POMAK GÖÇLERİ…….……..…..57

2.1. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Pomaklar…….……..……...57

2.2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında ve Sonrasında Meydana Gelen Göçler…….…..……..…..…61

2.2.1 Savaş Sırasında Meydana Gelen Göçler ve Rodop Direnişi Süreci……..……..…..…..61

2.2.2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Ertesinde Yapılan Göçler……..75

2.3. 1880-1885 Arası Dönemde Meydana Gelen Göçler…….....78

2.4. Balkan Savaşları Sonrasında Meydana Gelen Göçler……..82

3. TÜRKİYE CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE POMAK GÖÇLERİ…….…..……90

3.1. Lozan Mübadelesi'nde Pomak Göçleri……..…..……..90

3.2. 1923-1933 Serbest Göçler Döneminde Pomak Göçleri……..……..100

3.3. 1934 Sonrası İskanlı Göçler Döneminde Pomak Göçleri…….....…102

3.4. 1950'li yıllarda Pomak Göçleri…….....…106

SONUÇ…….……116

KAYNAKÇA…….....121

RESİMLER LİSTESİ:

Resim 1: Karahamza köy girişi *91*

Resim 2: Köyde bulunan harabe haldeki bir Rum evi *96*

KISALTMALAR LİSTESİ:

A.e.	Aynı eser
BSP	Bulgaristan Sosyalist Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	Çeviren
DP	Demokrat Parti
Ed.	Editör
HÖH	Hak ve Özgürlükler Partisi
s.	Sayfa
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
y.y.	Basım yeri yok
t.y.	Basım tarihi yok

GİRİŞ

Göç olgusu insanlık tarihi kadar eski olan bir olgu olarak ve en geniş tanımıyla insanların çeşitli farklı sebepler ile bir yerden diğer bir yere hareketi olarak tanımlanırken, göç konusu özellikle Türkiye açısından önemini günümüzde de korumaktadır.

Türkiye tarihsel olarak değerlendirildiğinde, göç olgusu açısından bakıldığında geçmişten günümüze kadar önemini koruyan bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Göç, terk edilen ya da terk edilmek zorunda kalınan yerler yanında, yerleşilen yerler açısından da dönüştürücü etkisi olan bir olgudur. Dolayısıyla göç ile ilgili yapılacak olan çalışmalarda ne kadar insanın, nasıl bir göç hareketi izlediğinin incelenmesinin yanında, göç eden insanların yerleştikleri yerlerde nasıl bir süreçten geçtikleri görmek de bu olguyu çok boyutlu ve geniş bir perspektif ile görmek açısından önemli olacaktır.

Türkiye'nin kendi özel tarihi açısından değerlendirildiğinde ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki topraklarını kaybı ile başlayan kitlesel göç hareketleri bugünkü Türk ulusunun oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Diğer tarafta ise, Bilal N. Şimşir'in de belirttiği gibi *Rumeli Türk göçleri tarihi üzerinde yapılacak araştırmalar, Osmanlı-Türk devletinin Balkanlardan çekilme tarihini daha da aydınlatacaktır.*[1] Bu nedenle bu çalışmada Türkiye'ye doğru gerçekleştiren Pomak göçleri için başlangıç tarihi olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile ortaya çıkan kitlesel göç hareketleri baz alınmıştır. 93 Harbi olarak da bilinen bu savaş sonrasında Balkanlar'ın demografik durumunda büyük bir değişiklik meydana gelmiştir. Kemal Karpat'ın da belirttiği şekilde,

"…Rusya'nın 1877/1878'de gerçek bir neden olmaksızın Osmanlı devletine savaş açmasından ve çarın ordularının İstanbul kapılarında durdurulunca dek Balkanlar'da tozu dumana katmasından sonra meyvelerini vermeye başlamıştır. Bu ilerleme sırasında Rus askerleri ve Bulgar çeteleri bir çırpıda 200 ile 300 bin Müslümanı öldürmüş ve Tuna'dan İstanbul'a uzanan bölgede yaşayan bir milyondan fazla insanı yerinden yurdundan etmiştir."[2]

[1] Bilâl N. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler I**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968, s. 10.

[2] Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s. 134.

93 Harbi neticesinde meydana gelen göç hareketleri, Justin McCarthy'e göre 1.253.000 kişidir.[3] Diğer tarafta ise savaş esnasında yaklaşık yarım milyon kişinin ise ya katledilerek ya da açlık, hastalık vb. sebepler ile hayatlarını kaybettikleri düşünülmektedir.[4] Ortaya konulan göçmen sayısı ile ilgili bu rakamlar çok kısa bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşen bu büyük insan hareketini anlamanın yanında, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıllardır hâkim olduğu bir coğrafyadan ne denli hızlı bir şekilde geri çekilmek durumunda kaldığını da ortaya koymaktadır. Bu sebeple ortaya çıkan bu büyük göç hareketleri, kökleri oldukça derinlere salınmış olan bir imparatorluğun dağılmasının insanlar açısından büyük sancılarını kısa bir süre zarfında meydana gelen kitlesel göç hareketleri ile ortaya koymaktadır.

Çalışmada ele alınan Pomak[5] göçleri konusu özellikle Bulgaristan'ın Rus İmparatorluğu'nun desteği ile ilk önce Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı otonom bir Bulgar Prensliği olarak ortaya çıkmasından, daha sonra ise güneye doğru ilk önce 1885 yılında Doğu Rumeli Vilayeti'ni de bünyesine katarak genişlemesi ve daha sonra Balkan Savaşları neticesinde, tekrar güneye doğru topraklarını genişletmesiyle beraber buna paralel olarak gerçekleşen göç hareketlerini kapsamaktadır. Buna göre, 93 Harbi sırasında Rus kuvvetlerinin ilk olarak Dobruca'ya girmesi ile burada yaşayan Müslüman halk göç etmeye başlamıştır. Sonrasında ise Rus ordusunun Tuna Nehri'nin güneyinde bulunan Silistre bölgesine ulaşmasıyla, burada yaşayan Müslümanlar da Şumnu, Varna ve Osmanpazarı'na doğru göç etmeye başlamıştır.[6]

Bunun yanında Balkanlar'dan yapılan göçler ile bugünkü Balkan devletlerinin kendi bağımsızlık savaşları arasında da yakın bir ilişki bulunmaktadır. Çünkü Balkan devletlerinin kendi ulus-devlet ideallerinde buralarda yaşayan ve eski hükümdarları (kendilerinin çoğunlukla boyunduruk olarak tanımladıkları) temsil eden Müslüman-Türk topluluklarına yer yoktu. Bu sebeple Balkanlar'dan elde kalan Osmanlı

[3] Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s. 105.
[4] Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 40.
[5] "Pomaklar" ile ilgili birbirinden farklı tanımlamalar olsa da bu çalışmanın kapsamı içerisinde "Pomaklar" günümüzde Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye'de yaşayan ve kendilerini de "Pomak" olarak tanımlayan bir topluluk olarak ele alınacaktır.
[6] Mehmet Hacısalihoğlu, **Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler: İslimye Sancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2008, s. 44.

topraklarına doğru ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'ne doğru yapılan Balkan göçlerini incelemek aynı zamanda Balkan devletlerinin kendi ulus-devlet yolculuklarını ve bu yolculukların arkasındaki "milliyetçiliklerin" neler ile ilişkilendirilip bugünkü halini aldığını anlamak konusunda da katkı sağlayacaktır.

Yapılan bu çalışmada ise Balkanlar'dan Türkiye'ye doğru gerçekleştirilen göçlerde, "Pomaklar" olarak bilinen bu topluluğun hangi tarihsel süreç ile, hangi şartlar altında ve nasıl bir göç süreci içerisinde bugünkü Türkiye topraklarına yerleştikleri sorularına yanıt aramak bu çalışmanın temelini teşkil etmiştir.

Bakıldığında literatürde Pomakların Türkiye'ye göçleri ile ilgili yapılan kapsamlı bir çalışma olmadığı ya da diğer bir ifade ile Balkanlar ve göç konusu söz konusu olduğunda Türkiye'deki Pomak topluluğu hakkında başvurulabilecek kaynakların oldukça kısıtlı sayıda olduğu görülmüştür. Bu sebeple söz konusu bu çalışma, Pomakların Türkiye'ye göç süreçleri ile ilgili literatüre küçük de olsa bir katkı sağlayabilmeyi amaçlamaktadır.

Yapılan bu çalışma temelde ilgili literatür incelemesi ile Edirne ili Meriç ilçesinde bulunan mübadil bir Pomak köyü olan Karahamza köyünde gerçekleştirilen bir sözlü tarih çalışmasını da kapsamaktadır. Bu köyde yaşayan Pomaklar ile yapılan görüşmeler ile topluluğun deneyimlemiş olduğu göç süreci hakkında gözlemler elde edinilmiştir. Özellikle mübadele sürecinde Pomaklar ile ilgili kapsamlı bir çalışmanın olmaması, sözlü tarih çalışmasının örneklem köyünün seçiminde etkili olmuştur. Bu amaçla mübadil bir Pomak köyünde ikinci ve üçüncü kuşak mübadil Pomaklar ile gerçekleştirilen görüşmelerde topluluğun hafızasındaki göç olgusunu ortaya koymak amaçlanmıştır.

Çalışmanın ilk aşaması olan literatür incelemesinde ilk olarak Türk tarih yazımında ve diğer ulusların tarih yazımında Pomakların durumu incelenmiştir. Bu bölümde Pomaklar hakkında var olan çeşitli kitaplar, makaleler ve tezler incelenmiştir. İkinci aşamada ise İngilizce literatürde Pomaklar ile ilgili kitaplar, makaleler ve tezler değerlendirilmiştir. Bakıldığında literatürde özellikle Türkiye'de yaşayan Pomaklar hakkında kısıtlı sayıda bir çalışma bulunduğu, bu çalışmalardan en önemlisinin ise

Georgi Zelengora tarafından yapılan *Türkiye'deki Pomaklar* isimli, orijinali Bulgarca olan 2017 yılında Türkçe çevirisi Türkiye'de yayımlanan çalışma olduğu görülmüştür.

Yapılan bu çalışmanın en önemli sınırlılıklarından biri hem Osmanlı İmparatorluğu döneminde hem de Türkiye Cumhuriyeti döneminde gerçekleşen Pomak göçlerinde, Pomakların ayrı bir statüde değerlendirilmemiş olmaması ve bu sebeple gerçekleşen göç hareketlerine ilişkin ancak dolaylı olarak bir fikir yürütülmesi durumunda kalınmış olmasıdır. Bakıldığında ilk olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası başlayan Pomakların kitlesel göç hareketleri hem yabancı kaynaklarda hem de Osmanlı İmparatorluğu kaynaklarında, başta yüzyıllardır devam eden millet sisteminin de etkisiyle, genellikle Müslümanlar ya da Türkler olarak ele alınmıştır. Bu sebeple söz konusu çalışmada bazı tarihsel kaynaklardan yararlanılarak Pomakların yaşadıkları bölgeler ve yerleşim birimleri göz önünde tutularak bir göç hareketi incelenmeye çalışılmıştır. Diğer tarafta ise, benzer bir sorun Türkiye Cumhuriyeti döneminde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, cumhuriyet döneminde Türkiye'ye kitlesel bir Pomak göçünün gerçekleştiği mübadele döneminde de Pomakların izini sürmek oldukça zordur. Çünkü bu dönemde de mübadeleye dahil olan kişilerin "mübadil" üst tanımı çerçevesinde kayıtlarda yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla Pomakların göçünün yerleşilen yer olan Türkiye açısından takip edilmesinin zorlu bir iş olması bu çalışmanın en önemli sınırlılığını oluşturmuştur.

Pomaklar ile ilgili literatürde ise özellikle Bulgaristan'da yaşayan Pomak topluluğu üzerine yapılan çalışmaların sayısının fazlalığı dikkat çekmektedir. Bunun en önemli sebeplerinden birisinin ise Bulgaristan'ın kendine özel siyasal süreci içerisinde Pomakların da dahil olduğu, ülkedeki Müslümanların maruz kaldığı asimilasyon girişimleri, zorunlu isim değiştirme, zorunlu vaftiz etme gibi denemelerin özellikle Soğuk Savaş sonrası değişen siyasal rejimler döneminde incelenmesi açısından da araştırmacılara göreceli olarak daha rahat bir imkân sunulması olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple özellikle İngilizce yazılmış kaynaklarda Pomaklar ile ilgili yayınların genellikle Bulgaristan'da yaşayan Pomaklar ile ilgili olduğu göze çarpmaktadır. Bunun yanında hem Türk tarih yazımında hem de diğer ulusların tarih yazımında Pomaklar ile ilgili yapılan çalışmalarda işlenen temel konularından birisi bu topluluğun "kimlik" problemi olmuştur. Farklı ulus devlet sınırları arasında

dağılmış olan bir topluluk olan Pomakların, farklı ülkelerde farklı kimlik tanımlamaları ile ortaya çıkmaları, bu konuda yapılan çalışmalarda da araştırmacıların ilgisini en çok çeken konulardan biri olmuştur. Fakat bu çalışmada Pomakların kimliği ile ilgili tartışmalar çalışmanın sınırları içerisinde yer almadığından, topluluğun kimliği ile ilgili yapılan çalışmalar ile ilgili literatür hakkında bilgi verilmekle yetinilmiştir. Bu sebeple çalışmanın temel amacı, Pomakların Türkiye'ye göç süreci üzerine bir ışık tutmak olmuştur.

Pomakların Türkiye'ye kitlesel göçleri temelde Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'dan ve dolayısıyla Pomakların da yaşadığı topraklardan geri çekilmesi ile direkt olarak bağlantılı olduğu için özellikle bu "geri çekilme" süreci, tarihsel olarak bir de Pomaklar ve göç ilişkisi içerisinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Pomak göçleri temelde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı itibariyle, sonrasında ise Balkan Savaşları ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonraki süreçte Lozan Mübadelesi ile gerçekleşen göçler, 1923-1933 Serbest Göçler Dönemi, 1934 sonrası iskânlı göçler ve 1950'li yıllarda yapılan göçler olarak temelde altı farklı döneme ayrılarak incelenmiştir. Farklı dönemlerde ve farklı yoğunlukta gerçekleşen bu göç hareketleri söz konusu olduğunda, burada hem kaynak ülkelerin bu göç eden nüfusa karşı uyguladığı politikalar hem de yerleştikleri yer olan Türkiye'nin kendi özel göç politikası topluluğun göç sürecinde önemli bir nokta olarak ortaya çıkmıştır. Bu sebeple çalışmada Pomakların Türkiye'ye göçü konusu söz konusu olduğunda en önemli kaynak ülke olan Bulgaristan'ın, Pomakların da dahil olduğu Müslüman topluluklara karşı uyguladığı farklı dönemlerde değişiklik gösteren politikaları da anlaşılmaya çalışılmıştır.

Pomakların Türkiye'ye göçü açısından bakıldığında, çalışmanın temelini oluşturan göç hareketlerinin en önemli kaynak ülkesi konumunda bulunan Bulgaristan'ın burada yaşayan Türk-Müslüman topluluklara bakışını da tarihsel olarak anlayabilmek, bu coğrafyadan Türkiye'ye doğru gerçekleşen göç hareketlerini de daha iyi kavrayabilmek açısından önemli olacaktır. Bulgaristan özelinde değerlendirildiğinde, komünist Todor Jivkov rejiminin ülkedeki Müslümanların adlarını zorla değiştirmeye yönelik politikalarına kadar uzanan süreçteki göç hareketleri ile Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir prenslik iken

buradaki Müslümanların göç hareketleri arasında bir benzerlik bulunmaktadır. Bu benzerlik ise konunun temelinde Bulgaristan yönetiminin ülkedeki Müslüman nüfusa karşı geçmişten gelen bu "bakışı" yer almaktadır. Tarihin farklı dönemlerinde farklı uygulamalarda gözle görülür hale gelen bu "bakışın" sonucu olan politikaların temelinde ise Bulgaristan'da Osmanlı İmparatorluğu dönemi mirası olan ve bu dönemi hatırlatan her türlü unsurun yok edilmesi amaçlanarak yapılan "intikam alma" durumu ortaya çıkmaktadır.[7] Burada yok edilmesi amaçlanan en önemli unsur ise eski yönetimin ya da "boyunduruk" olarak nitelendirilen dönemin bu zihniyette temsilcileri olarak görülen Müslüman topluluklar karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla özellikle Bulgaristan'dan gerçekleşen büyük kitlesel göç hareketlerinin perde arkasında farklı zamanlarda da olsa ortak olan unsurun bu bahsedilen durum olduğu görülmektedir. Bu politikalardan en belirgin olanı da Bulgaristan yönetiminin Müslümanlara yönelik zorunlu isim değiştirme kampanyalarıdır. Söz konusu bu zorunlu isim değiştirme politikalarının ilki de 1912-1913 Birinci Balkan Savaşı sırasında uygulanmaya başlanmıştır. Rodop Dağları civarında yaşayan 150.000-200.000 civarı Pomak'ın ismi, özellikle Bulgar Patrikhanesi'nin girişimleri ile, burada kurulacak olan Bulgar idaresini sağlamlaştırmak amacı ile değiştirilmiştir.[8] Dolayısıyla Bulgaristan Balkan Savaşları ertesinde bir yandan topraklarını güneye doğru genişletirken bir taraftan da burada yaşayan nüfusun büyük çoğunluğunun Müslümanlardan oluşması sebebiyle bir yandan da nüfusundaki Müslüman nüfus payının artması gibi bir paradoksal durum ile karşı karşıya kalmaktaydı. Dolayısıyla "boyunduruk" olarak görülen eski yönetimi Bulgaristan'a hatırlatacak olan bu Müslüman topluluklara yönelik sistematik asimile politikaları da bu açıdan bakıldığında Bulgaristan'ın Balkanlar'da bir ulus devlet olarak ortaya çıkmasının daha ilk sürecinde ortaya konulmuş oluyordu.

Balkan Savaşları esnasında özellikle Rodop Dağları civarında yaşayan Pomakları hedef alan bu zorunlu isim değiştirme ve zorunlu vaftiz gibi uygulamalar ilerleyen dönemlerde de daha farklı uygulamalar ile yeniden ortaya çıkacaktır. Yine 1920'li yıllarda Bulgaristan'da ortaya çıkan *"Bulgaristan Bulgarlara aittir"* gibi

[7] Orlin Sabev (Orhan Salih), "Osmanlı Sonrası Bulgaristan'da 'Yeniden Doğuş' Süreçleri," **89 Göçü: Bulgaristan'da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç**, Ed. by., Mehmet Hacısalihoğlu, Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu, İstanbul, BALKAR & BALMED, 2012, s. 123.
[8] **A.y.**, s. 124.

söylemler de söz konusu bu yıllarda meydana gelen göç hareketleri üzerinde etkili olmuştur.[9] Burada Bulgaristan'ı salt Bulgarların vatanı olarak görme, bu nedenle de kendini Bulgar olarak tanımlamayan grupların ise bu ülkede yaşamaya hakkının olmadığı görüşü ve bunun yanında bu tarz görüşlerin devlet politikaları ile de desteklenmeleri göç hareketlerini hızlandıran unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışma açısından ele alındığında, Türkiye'ye doğru gerçekleşen Pomak göçlerinin en önemli kaynak ülkesi olan Bulgaristan'dan Müslümanların göç motivasyonlarını, temelde Bulgaristan'ın kendi içerisinde geçirdiği siyasal dönüşüm açısından değerlendirdiğimizde ise, bu durum başlıca iki farklı dönem içerisinde ele alınabilir. Buna göre Orlin Sabev de (*Orhan Salih*) devletin bu asimilasyon operasyonlarını temelde iki farklı dönem içerisinde ele almaktadır. Bu bağlamda, 1878-1944 dönemi, Bulgaristan Prensliğinden Komünist Bulgaristan dönemine kadar ki süreçte, temelde aşırı Bulgar milliyetçiliği ile "din" faktörü yani burada kurum olarak Ortodoks kilisesi rol oynarken, 1944-1989 arasındaki komünist rejim altında ise bu defa aşırı Bulgar milliyetçiliği ile komünist ideolojinin karşımı bir asimilasyon süreci ortaya çıkmıştır.[10] Bu açıdan değerlendirildiğine bu çalışmanın ele aldığı Pomak göçleri de 1944 öncesine kadar din ve milliyetçilik harmanı bir rejimin politikaları sonucunda gerçekleşirken, 1944 sonrası dönemdeki göç hareketleri ise aşırı milliyetçilik ve komünist ideoloji harmanlı bir devlet politikasının sonucu göçlerdir. Bu açıdan bu çalışmanın çerçevesinde ele alınan farklı göç dönemlerini de Bulgaristan özelinde bu iki farklı dönem penceresinden görmek göç sürecini daha iyi kavrayabilmek açısından önemli olacaktır.

Pomak göçlerini, Pomakların yerleştiği ülke olan Türkiye'nin göç politikalarının kendi içerisinde geçirdiği dönüşüm açısından değerlendirmek de bu süreci hem kaynak ülke hem de yerleşilen ülke açısından iki taraflı bir eksen de görebilmek, göç eden nüfus penceresinden durumu daha iyi anlamak açısından önemli olacaktır. Örneğin, Türkiye Cumhuriyet'in kuruluşunu takip eden ilk on yıl açısından bakıldığında, göçler üretim yapacak nüfusa ihtiyacı olan, savaştan çıkmış bir ülke için oldukça önemliydi. Bu nedenle cumhuriyetin ilk dönemlerinde meydana gelen göç

[9] **A.y.**, s. 126.
[10] **A.y.**, s. 124.

hareketleri, Türkiye'nin özellikle Balkanlar'dan yapılacak olan göçleri teşvik etmiş olması açısından da önemlidir. Yani bir tarafta Bulgaristan'ın ülkedeki Müslümanlara karşı baskıcı politikaları varken diğer tarafta özellikle Balkanlar'dan gelecek göçmenlere kucak açan bir Türkiye söz konusudur.[11] Bu durum da dolayısıyla göç yoğunluğu ve göçmen sayısında etkili olmuştur. Bunun yanında Türkiye'nin özellikle göçmenlerin iskânları söz konusu olduğunda Pomakları da kapsayan bazı topluluklar için çeşitli değerlendirmeleri bulunmaktadır. Bunlar özellikle Pomakların Türkiye'ye göç ettikten sonra yerleştikleri bölgeleri anlayabilmek açısından önemli olacaktır. Örneğin, 1926 İskân muhtırasına göre,

"…Pomaklar, Boşnaklar, Tatarlar Türk harsına dahil addedilmekte ve evvelce Türkiye'ye gelerek tescil olan Arnavutların hariçte kalan ailelerinin kabulleri hakkındaki müracaatları daisaf olunmaktadır."[12]

Dolayısıyla Pomakların da dahil olduğu Müslüman topluluklara 1926 yılı döneminde iskân konusunda Arnavutlara konulduğu haliyle herhangi bir kısıtlama konulmamıştır. Bu haliyle bu dönemde Türkiye'ye doğru gerçekleşen Pomak göçlerinin bir de yerleştikleri Türkiye açısından böyle bir politika izlemiş olması da göçler açısından önemlidir.

Bunun yanında yukarıda bahsedilen muhtırada bahsedilen şey Pomakların iskânı konusunda Türkiye tarafından herhangi bir düzenleme olmadığı ve Pomakların Türkiye'ye iskânlarının tamamen serbest bir şekilde yapıldığı anlamına gelmemektedir. Örneğin Lozan Mübadelesi döneminde, Türkiye'ye göç eden mübadil nüfus içerisinde özellikle anadili Türkçe olmayan topluluklara yönelik bazı iskân fikirleri ortaya atılmıştır. Burada özellikle anadili Türkçe olmayan toplulukların iskân edildikleri bölgelerde oranlarının, Türkçe konuşan topluluklar içerisinde %20'lik bir oranı geçmeyecek şekilde olması o dönemde TBMM'de en çok tartışılan konulardan biri olmuştur.[13] Burada bahsedilen temel koşul, Türkiye'nin kendi içerisinde bir yandan hızlı bir biçimde üretici konuma geçmesi gereken nüfus için uygun bir iskân politikası izleyebilmek adına, göçmenleri geldikleri yerlere benzer ekonomik

[11] Erol Ülker, "Assimilation of the Muslim communities in the first decade of the Turkish Republic (1923-1934)," **European Journal of Turkish Studies**, 2007, (Çevrimiçi) https://journals.openedition.org/ejts/822, 10.09.2018.
[12] **A.y.**
[13] **A.y.**

faaliyetler yürütebilecekleri yerleşim yerlerine yerleştirmek olurken, diğer tarafta ise bunu yaparken özellikle anadili Türkçe olmayan toplulukları anadili Türkçe olan göçmenler arasına "serpiştirmek" olmuştur.[14]

Yine mübadele sonrası Türkiye'ye göç eden Pomakların özellikle ülkenin Trakya ve Batı Anadolu bölgelerine iskânının önüne geçilmesi gibi konular da aynı dönemde ele alınmıştır. Örneğin buna göre 1924 yılı mayıs ayı tarihli bir belgeye göre Trakya'ya iskânı engellenen Pomakların sayıları ile ilgili veriler ilgili kurumlardan talep edilmiştir.[15] Fakat Erol Ülker'in de çalışmasında belirttiği gibi söz konusu dönemde hem TBMM'de hem de ilgili devlet kurumlarınla görüşülen bu iskân meselesinin uygulamada ne derece başarılı olunarak tamamlandığı belirsiz bir durumdur. Örneğin bu çalışmanın örneklem köyü olan Karahamza veya Meriç ilçesindeki mübadele sonrası iskânı yapılan Pomak köyleri söz konusu olduğunda yukarıda bahsedilen uygulamaların gerçekleşmediğini ve bu köylerin genelde birbirlerine komşu ve salt Pomak nüfustan oluşan köyler olarak iskân işleminin tamamlandığı görülmektedir. Bu iskân politikaların dönemin meclis tartışmalarında da önemli bir yer oynadığını ve bu tartışmalardan kısa bir süre sonra mübadelede, mübadillerin iskân konusunda dönemin en önemli devlet kurumu olan Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığı'nın da kapatılarak, bu bakanlığın görevlerinin ise İçişleri Bakanlığı altında kurulan İskân Bölümü'ne aktarıldığını görmekteyiz.[16] Bahsedilen bu iskân fikirlerinin ve tartışmalarının özellikle erken cumhuriyet döneminde Balkanlar ve Kafkaslar'dan gelen özellikle anadili Türkçe olmayan toplulukları genel nüfus içerisinde önemli bir orana sahip olması ile de ilişkilendirilebilir. Buna göre 1920'li yıllarda başta Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya, Yunanistan, Kafkaslar, Rusya ve Orta Asya ülkelerinden Türkiye'ye gelen göçmenler dini bakımdan Türkiye'nin homojen Müslüman bir nüfus görünümü çizmesine katkı sağlarken, örneğin 1927 nüfus sayımına göre ise ana dili Türkçe olmayan genel nüfusa oranı %14 olan büyük bir nüfusun da ortaya çıkmasına sebep oluyordu.[17] Dolayısıyla bir taraftan homojen

[14] Nurcan Özgür Baklacıoğlu, **Dış Politika ve Göç: Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlere Arnavutlar (1920-1990)**, İstanbul, Derin Yayınları, 2010, s. 410.
[15] Ülker, **a.y**.
[16] Ülker**, a.y.**
[17] Baklacıoğlu, **a.e.**, s. 410.

bir ulus devlet kurmaya çalışıp, hızlı bir biçimde üretici duruma geçecek nüfusa ihtiyacı olan Türkiye aynı zamanda böyle bir ikilem ile karşı karşıya idi. Dolayısıyla söz konusu dönemde ortaya çıkan tartışmaları da bu açıdan da görmek yerinde olacaktır.

Bu nedenle yukarıdaki örneklerden de anlaşılabileceği üzere Pomakların da dahil olduğu bu göç hareketlerinde, şu anki yerleşmiş oldukları yerleşim yerlerine iskânları konusunda devlet politikalarının da etkili olduğunu görmek bu göç sürecini daha iyi anlamak açısından önemli olacaktır.

Bununla beraber, Balkan coğrafyasından özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun çekilmesinin ertesinde gerçekleşen göç hareketleri konusunda yapılacak olan çalışmalar bir başka açıdan daha önemlidir. Çünkü bu konuda yapılacak olan çalışmalar aynı zamanda Balkan devletlerinin milliyetçilik ve ulus-devlet süreci yanında nasıl bir ekonomik süreçten geçtiklerini daha iyi anlaşılmasını sağlanacaktır. Bilâl N. Şimşir'in de belirttiği gibi Türklerin göç ettiği yerlerdeki mal, mülk ve servet Balkan devletlerinin eline geçmiş ve aynı zamanda işlenebilen toprakların büyük bir kısmı bu Müslüman-Türk göçleri öncesinde Müslümanların elindeyken, bu göçler sonrasında Balkan devletlerinin eline geçmiştir.[18] Dolayısıyla gerçekleşen bu göçler aynı zamanda Balkan devletlerinin kendi ekonomik dönüşüm süreçlerinin anlaşılması açısından da önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

[18] Şimşir, **a.g.e.**, s. 10.

1.TARİH YAZIMINDA POMAKLAR

1.1. Türk Tarih Yazımında Pomaklar

Pomaklar en geniş tanımıyla anadili Pomakça olan Müslüman bir topluluktur. Türk Dil Kurumu'nun yaptığı tanıma göre ise, Pomaklar "*Rumeli'de Bulgarca konuşan bir Türk ve Müslüman topluluğu*"[19] olarak adlandırılmaktadır. Türk Dil Kurumu'nun tanımına göre topluluğun dili Bulgarca olarak adlandırılsa da en azından Türkiye'de yaşayan bu topluluğun üyelerinin büyük bir kısmı kendi konuştukları bu dile Bulgarca yerine "Pomakça" adını vermiştir. Bu anlamda Türk tarih yazımında da Pomakları tanımlarken kullanılan başlıca iki öğe, dini açıdan "Müslüman" bir topluluk olmaları, anadil açısından ise "Pomakça" adı verilen bir dilde konuşmalarıdır. Bununla beraber, Pomak kimliği ya da Pomakların etnik menşei konusunda herkes tarafından kabul edilen, üzerinde uzlaşılmış bir tanım bulunmamaktadır. Bakıldığında Pomak tanımı özellikle Pomak nüfusa sahip ülkelerin tarih yazımında farklı anlamlara gelebilmektedir. Türk tarih yazımında ise Pomakların kimlik tanımı daha çok onları tanımlayan iki öğeden biri olan "dini öğe", yani Müslümanlık üzerine vurguda bulunarak yapılmaktadır. Bu sebeple Pomaklar konusunda sayıları bir hayli az olan Türkçe kaynaklarda topluluğunun kökeni daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da hâkimiyet sağlamasından çok daha öncesinde, Karadeniz'in kuzeyinden Balkan coğrafyasına ulaşan Kuman-Kıpçak Türkleri ile ilişkilendirilmektedir.[20]

Türkiye'de Pomakların adının geçtiği ilk çalışmalardan biri 1991 yılında Hüseyin Memişoğlu tarafından yazılan *Pomak Türklerinin Tarihi Geçmişinden Sayfala*r isimli kitaptır. Kitabın başlığından da anlaşılabileceği üzere eserde Pomaklar, *"Pomak Türkü"* olarak tanımlanmaktadır. Pomakları konu edinen diğer bir çalışma ise Halim Çavuşoğlu'nun 1993 yılında yayımlanan *Balkanlar'da Pomak Türkleri, Tarih ve Sosyo-Kültürel Yapı* isimli çalışmasıdır. Çavuşoğlu'nun çalışmasında da Hüseyin

[19] Türk Dil Kurumu, **Güncel Türkçe Sözlük**, (Çevrimiçi) http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5ca4cc2a1b9842.73262001, 03.08.2018.

[20] Hüseyin Memişoğlu, **Balkanlar'da Pomak Türkleri**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2005, s. 11-18.

Memişoğlu'nun yukarıda bahsedilen çalışmasında olduğu gibi Pomaklar "*Rodoplar'daki bir Türk boyu"* olarak nitelendirerek incelenmektedir. Dolayısıyla bu kaynakta da Pomakları tanımlarken kullanılan hâkim ifade *"Pomak Türkleri"* şeklindedir.[21]

Halim Çavuşoğlu'nun çalışması temel olarak Yunanistan'ın Batı Trakya bölgesindeki, Soğuk Savaş döneminde uygulamada kalmış ve 1995 yılında kaldırılmış olan, *"Yasak Bölge"* olarak adlandırılan ve nüfusunun çoğunluğu Müslüman Pomaklar ve Türklerden olan bölgeye yapılan ziyaretler sonrasında ortaya çıkan gözlemleri içermektedir. Halim Çavuşoğlu'nun çalışması genel itibariyle Yunanistan'ın Batı Trakya bölgesinin İskeçe kentinin Şahin adlı yerleşim biriminde yaşayan Pomakların etnik kimlik meseleleri gibi konuların yanında, topluluğun azınlık içindeki durumuna, sosyo-kültürel özelliklerine, eğitim ve ekonomik durumlarına da yer vermektedir. Pomaklar hakkında yapılan diğer bir çalışma ise yine Hüseyin Memişoğlu tarafından yazılmış ve ilk kez 1999 yılında yayımlanmıştır. Bu çalışmada ise, Pomaklarla ilgili yukarıda daha önce bahsedilen kitabındaki konuları biraz daha genişletilmiş şekilde tekrar ele alan Memişoğlu, Pomakların etnik menşei konusu dışında kültürel ve sosyal özelliklerine de yer verilmiştir. Bunun yanında gerek Halim Çavuşoğlu gerekse de Hüseyin Memişoğlu'nun çalışmalarında da Pomakların konuştuğu dil, "*Pomak Türkleri"* ifadesine paralel bir biçimde "*Pomak Türkçesi"* olarak adlandırmaktadırlar. Bu yönüyle Pomaklar tarafından "Pomakça" olarak adlandırılan bu dilin Türkiye'deki Pomaklara dair az sayıdaki yazılı kaynaklarda *"Pomak Türkçesi"* şeklinde adlandırıldığı görülmektedir. Pomakların "*öz be öz Türk"* olduğu görüşünde olan Türk yazarlar genellikle Pomakların din itibariyle Müslüman olmaları, kullandıkları dil olan Pomakçanın içerisinde ise pek çok Türkçe sözcük bulunmasının üzerinde durmaktalardır.

Ancak Osmanlı İmparatorluğu yönetimi altında kalmış birçok topluluğun dili, Müslüman olsun ya da olmasın, içerisinde birçok Türkçe kelime barındırmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki yüzyıllar süren egemenliği sonucunda bugün dahi Sırpça-Hırvatça, Makedonca, Arnavutça, Yunanca, Romence ve Macarca

[21] Halim Çavuşoğlu, **Balkanlar'da Pomak Türkleri: Tarih ve Sosyo-Kültürel Yapı**, Ankara, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1993, s. 8-18.

dillerinde birçok Türkçe kelime bulunmaktadır.[22] Bu durum Osmanlı sonrası kurulan ulus devletlerin başlattıkları, kendi ulusal dilleri içerisindeki Türkçe olmayan kelimelerin kullanımını sonlandırmaya yönelik politikaların ardından dahi, günümüzde hâlâ etkisi devam bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.[23]

Pomaklar hakkında yapılan çalışmalardan bir diğeri İlker Alp'in *Pomaklar Türkleri (Kumanlar-Kıpçaklar)* isimli 2008 yılında yayımlanmış olan çalışmasıdır. Bu kaynakta da yukarıda bahsedilen çalışmalar ile benzer bir şekilde Pomaklar *"Pomak Türkleri"* şeklinde ele alınmıştır. Diğer kaynaklara paralel bir şekilde bu kaynakta da konu temel itibariyle Pomakların etnik kökenleri üzerinedir. İlker Alp'in belirttiği haliyle Müslüman olmanın etnik açıdan Türk olmayan toplumlarda bir "Türklük" şuuru yaratarak Türkiye'ye göç etmeleri gibi bir durumun olmadığı savunulmaktadır.[24] Bu görüş özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne özellikle Balkan ve Kafkas coğrafyasından, özellikle anadili Türkçe olmayan Müslüman toplulukların göç hareketleri göz önünde bulundurulduğunda tartışmalı hale gelmektedir. Bunun yanında özellikle Balkan coğrafyasında Osmanlı döneminde ve daha yaşlı nesil arasında Müslüman ve Türk olmanın eş anlamlı olarak kullanıldığı ve hatta halk arasında "*elhamdülillah Türküm*" ya da "*Türklük dinimin hakkı için*" gibi deyimlerin bulunduğu bir bölge söz konusudur.[25] Bunun yanında Balkanlar coğrafyasında kimi bölgelerde beş yüz yıldan fazla hüküm süren imparatorluğun "millet sistemi" sonucunda ana dili Türkçe olmayan toplulukların da imparatorluğun dağılmasının ardından Türkiye topraklarına doğru göç etmesi şaşırtıcı bir sonuç değildir.

Pomakları konu edinen diğer bir çalışma ise Ertuğrul Aladağ'ın *Aşkım Rodna: Bir Pomak Öyküsü* isimli öyküsüdür. Söz konusu öyküde çeşitli sorunlar baş göstermeden önce Hristiyan ve Müslümanların bir arada yaşadığı bir köyde yaşayan çocukların gözünden, köydeki Müslümanların Türkiye'ye göç süreci ve kahramanların

[22] **The Turkish Presence in Bulgaria I**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, s. 8.
[23] Balkan dillerindeki "Türkizma" olarak bilinen Türkçe etkisi ile ilgili bir çalışma için bkz. Lindita Latifi Xhanari, **Balkan dillerindeki ortak Türkizmalar sözlüğü**, Denizli, Pamukkale Üniversitesi Yayınları, 2015.
[24] İlker Alp, **Pomak Türkleri (Kumanlar-Kıpçaklar)**, Edirne, Trakya Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 28.
[25] Baskın Oran, "Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik," **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergis**i, C.48, 1993, s. 109.

yetişkin olup, göç ettikleri yere tekrar ziyareti gibi konular anlatılmıştır. Öyküde özellikle "din" imgesi, diğer bir deyişle iddia edilen "Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçmiş olma" durumu vurgulanmıştır. Bununla beraber söz konusu öyküde "Pomak" kelimesi başlık haricinde içerik kısmında hiç kullanılmamıştır.[26]

Pomakların konu edildiği bir diğer çalışma ise İsmail Cambazov'un otobiyografik çalışmasıdır. Cambazov'un *Eşiğim ve Beşiğim* isimli bu çalışmasının bir bölümü de Pomaklara ayrılmıştır.[27] Pomaklar üzerine hem Bulgar hem Türk hem de Yunan tarih yazımındaki hâkim söylemi inceleyen Cambazov, Bulgaristan'da yaşayan Pomak topluluğunun yaşadığı coğrafyaya, topluluğun geleneklerine ve diline dair önemli örnekler sunarken, aynı zamanda topluluğun kendisini bugün, özellikle sosyalizmin hemen ertesinde, nasıl bir aidiyet ile ilişkilendirdiğini de farklı şehirler, köyler ve yaş gruplarından verdiği örnekler ile ele almıştır.

Türk tarih yazımında hâkim olan *"Pomak Türkleri"* kavramından farklı bir kullanım örneği ise Kemal Gözler'in Bulgaristan'ın Lofça bölgesindeki Pomakları ele aldığı çalışmasında görülebilmektedir. Gözler'in Osmanlı İmparatorluğu'nun tahrir defterlerini inceleyerek gerçekleştirdiği bu çalışmada, Bulgaristan'ın kuzeyinde yaşamış olan Lofça Pomakları ile daha güneydeki Rodop Pomaklarının gerçekten aynı topluluklar mı olduğu konusu incelemeye alınmış ve coğrafi olarak birbirinden farklı yerlerde yaşayan bu toplulukların neden aynı isimle anıldığı konusu üzerinde durulmuştur. Gözler'in yaptığı bu çalışma sonucunda bu iki topluluğun tek ortak yönlerinin anadillerinin Pomakça olması ve iki toplumunda Müslümanlığı benimsemiş olmalarının olduğu fakat coğrafi olarak iki toplum arasında herhangi bir bağ olmamasının dikkat çekici olduğuna vurgu yapılarak, Bulgaristan'da "Pomaklar" olarak adlandırılan grupların etnik menşei konusunda bir başka muallak konuya değinilmiştir. Bu açıdan Kemal Gözler'in çalışması Pomakları kavramsal olarak Türkiye'deki genel hâkim literatürden farklı bir şekilde ele alması açısından önemli

[26] Ertuğrul Aladağ, **Aşkım Rodna: Bir Pomak Öyküsü**, İstanbul, Belge Yayınları, 1996.
[27] İsmail Cambazov, **Beşiğim ve Eşiğim**, Yayına Hazırlayan İsmail Tuğrul,İstanbul, Erkam Matbaası, t.y., s. 47-64.

olmakla beraber, konu itibariyle Türkçe literatürdeki diğer kaynaklara paralel bir şekilde Pomakların etnik kökenlerinin ne olduğu tartışması üzerinedir.[28]

Pomaklar hakkında Türkçe literatürde bahsedilmesi gereken diğer bir çalışma da her ne kadar kitabın orijinali İngilizce yazılmış da olsa, çeviri yoluyla Türkçe'ye kazandırılmış olan Hugh Poulton'un Balkanlar: *Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler* isimli çalışmasıdır. Poulton'un Türkçe çevirisinin ilk baskısı 1993 yılında yayımlanan söz konusu çalışmasında da Pomakları da konu edinen bir bölüm bulunmaktadır. Poulton çalışmanın *Bulgaristan ve Azınlıkları* isimli bölümünde Pomakları, *"Bulgar Müslümanları"* ve ayrıca parantez içerisinde bir ifade ile de "*(Pomaklar)"* şeklinde ele almayı tercih etmiştir.[29] Poulton çalışmasında Pomakları şu ifadeler ile tanımlamıştır,

"*Genel olarak küçültücü bir ifadeyle kendilerine ''Pomaklar'' deniler Bulgar Muhammedçileri, dinsel bir azınlık oluştururlar; ana dil olarak Bulgarca konuşan, fakat din ve adetleri İslami olan Slav Bulgarlarıdır.*"[30]

Yukarıda Poulton'un söz konusu tanımından da anlaşılacağı üzere, bu çalışmadaki Pomak tanımı *"Bulgar Muhammedçileri"* olarak yapılırken, Pomaklar dil yönünden "Bulgarca" konuşan ve *"Muhammedçi"*, yani burada İslam dinini seçen, Bulgarlar olarak ele alınmıştır. Bununla beraber Poulton, Pomak kimliğinde (burada Poulton Pomakları sadece Bulgaristan sınırları içerisinde yaşayan bir grup olarak ele almıştır), eski Yugoslavya'da yaşayan diğer Müslüman-Slav gruplara benzer bir şekilde, bir belirsizliğin hâkim olduğunu da belirtmiştir. [31]

Türk tarih yazımı açısından Türkiye'de Pomakların temel konu olarak çalışıldığı yüksek lisans ve doktora tezleri incelendiğinde ise, bugüne kadar oldukça az sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Türkiye'de yazılan tezlere bakıldığında Pomakların temel konu olarak ele alındığı toplamda dördü yüksek lisans, üçü doktora olmak üzere toplamda yedi adet tez çalışması bulunduğu görülmektedir. Bu tezler

[28] Kemal Gözler, "XV ve XVI'ncı Asırlarda Lofça Pomak Köylerinin İlk Müslüman Sakinleri," **XIII. Türk Tarih Kongresi Tebliği**, t.y. (Çevrimiçi) http://www.kemalgozler.com/pomak-ttk-bildiri.htm, 20.11.2018.
[29] Hugh Poulton, **Balkanlar: Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler**, Çev. Yavuz Alagon, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1993, s. 135.
[30] **A.e.**
[31] **A.e.**, s. 140.

içerisinde çalışmalarının neredeyse tamamının 2010 sonrası dönemde yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Türkçe tezler arasında 2000 öncesi dönemde yapılan çalışmalar arasında ise yalnız bir çalışma bulunurken, bu yüksek lisans tez çalışması Çanakkale Biga'da yaşayan Pomakların el dokumaları ve genç kız kıyafetleri gibi topluluğa özgü sosyo-kültürel konularına eğilen bir çalışmadır.[32] Söz konusu çalışmayı takip eden süreçte, 1996 yılında Pomakların konu edildiği bu ilk tez çalışmasından, 2011 yılına kadar Türkiye'de başka herhangi bir tez çalışmasının yapılmadığı görülmektedir. 2011 yılında yapılan çalışma ise *Pomakların Dini Hayatı* isimli bir yüksek lisans tez çalışmasıdır. [33] Bu çalışmada genel itibariyle Bulgaristan'ın Smolyan ilinde yaşayan Pomak toplumunda dini hayatın rolü incelenmiştir.

2013 yılında ise aynı zamanda Pomaklar hakkında yazılan ilk doktora tezi olan Berkant Gençkal'ın *"Pomak perspektifleri: Debates on origins, ethnic discourse and the tradition of pesna*" isimli çalışması, hem Pomakların etnik kökeni meselesinin tarihsel arka planının tartışıldığı, hem de topluluğun kendine özgü müzik geleneği olan "pesnaların" incelendiği bir çalışmadır.[34] Gençkal bu çalışmasında Türkiye'de Kaz Dağları civarında yaşayan Pomakları ile Bulgaristan'ın Rodoplar bölgesindeki Pomakların yaşadığı bölgelerde yaptığı alan çalışması sonrasında topluluğun bu kendine özgü geleneksel müziğine dair gözlemlerde bulunarak, aynı zamanda bu geleneksel müzik ile Pomakların kendi kimlikleri, tarihsel arka planı gibi konular ile de ilişkiler kurmuştur. Gençkal'ın çalışması, Pomaklar ile daha çok "kimlik" temelli çalışmalar dışında, topluluğun "pesna geleneğini" inceleyen bir çalışma olması açısından ender örneklerden biridir.[35]

[32] Başaran Fatma Nur Başaran, "Çanakkale İli Biga İlçesi Pomak El Dokumaları ve Pomak Genç Kız Kıyafeti," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

[33] Sabri Dzhuvalekov, "Pomakların Dini Hayatı," Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

[34] Berkant Gençkal, "Pomak perspektifleri: Kökenlerine dair tartışmalar, etnik araştırmalar ve pesna geleneği," Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

[35] Berkant Gençkal, "The Pomak Persectives: Debates on Origins, Ethnic Discourse and The Tradition of Pesna (Pomak Perspektifleri: Kökenlerine Dair Tartışmalar, Etnik Araştırmalar ve Pesna Geleneği)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, p. 240.

2015 yılına gelindiğinde ise Pomakları konu edinen iki adet yüksek lisans tez çalışmasının olduğu görülmüştür. Derya Ergene'nin çalışması Türkiye'de yaşayan Pomakların göç ettikleri dönem sonrasında sosyo-kültürel uyum sürecini incelemiştir.[36] Fakat söz konusu çalışma mübadele sonrasında Türkiye'ye göç eden Pomakların Türkiye'de ilk olarak yerleştikleri köylerden ziyade, bu köylerden İstanbul'a göç etmiş olan topluluğun ikinci, üçüncü kuşak üyelerini kapsayabildiği ve çalışmada İstanbul'a iç göç süreci ile topluluğun Türkiye'ye göç süreci arasında açık bir ayrım yapılmadığı için, Pomaklara yöneltilen sorulara veriler cevaplar ve ulaşılan sonuçlar açısından belli başlı noktaların gözden kaçırıldığı görülmüştür.

2015 yılındaki bir diğer yüksek lisans tez çalışması ise Bulgaristan'da yaşayan Pomakların kimlik ve aidiyet konularının sosyolojik çalışmasını içermektedir. Söz konusu çalışma Bulgaristan'ın geçmişten günümüze değişen siyasi ikliminin Pomakların kimliği üzerinde ne gibi dönüşümlere yol açtığını, alan çalışması vesilesiyle Pomakların gözünden incelemiştir.[37]

2017 yılına gelindiğinde ise Pomakları konu edinen iki adet doktora tez çalışmasının olduğu görülmektedir. Çalışmalardan ilki Manisa'ya iki farklı dönemde göç etmiş (1878 sonrası dönemde ve 1989 sürecinde) iki Pomak grubunun birbirleri ile olan etkileşimlerini, göç süreçlerini ve kültürel kimliğin müzik ile inşasını konu edinmektedir. [38] 2017 yılındaki diğer bir doktora çalışması ise *19. ve 20. Yüzyıllarda Pomak Türkleri* başlığını taşımaktadır. Bu çalışma bir bakıma Pomakların yaşanan savaşlar sonrası başlayan Türkiye'ye doğru göç hareketlerinin hız kazandığı dönemdeki Pomakların yaşadıklarını ele almaktadır.[39]

---

[36] Derya Ergene, ''Türkiye'de Pomak Türkleri ve Sosyo-Kültürel Uyum Süreci,'' Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

[37] Adile Yozmerdivanla Ahmed, ''Pomak Müslüman Kimlik ve Aidiyetinin Sosyolojik Analizi: Bulgaristan Örneği,'' Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, 2015.

[38] Bilgihan Akbaba Bozok, ''Göç, Kimlik, Müzik: Karaağaçlı Pomak Topluluğunda Balkanlılık Tahayyülleri ve Kültürel Kimliğin Müziksel İnşası,'' Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, 2017.

[39] Aysun Gültekin, ''XIX. -XX. Yüzyıllarda Pomak Türkleri,'' Yayımlanmamış Doktora Tezi, Edirne, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2017.

2018 yılına gelindiğinde ise Pomaklar ile alakalı bir adet yüksek lisans tez çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmada ise Bulgaristan'da yaşayan Pomakların karşı karşıya kaldığı asimilasyon politikaları tarihsel bir süreç içerisinde ele almıştır.[40]

Sonuç olarak Türkiye'de Pomakları konu edilen yüksek lisans ve doktora tezleri ele alındığında, 1996 yılında yapılan sosyo-kültürel tez çalışması haricinde 2011 yılına kadar Pomaklar ile alakalı herhangi bir tez çalışmasının yapılmadığı görülmektedir. Söz konusu çalışmaların biri hariç tamamı ise 2013-2018 yıllarını kapsayan beş senelik süre içerisinde yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalar ise temelde yerleşik nüfusun sosyo-kültürel özelliklerini ya da pesna gibi geleneklerini ya da kimliksel tartışmalarını ele alırken, bu topluluğun Türkiye'ye göç sürecini temel bir konu olarak ele almış bir tez çalışmasının daha önce yapılmamış olduğu görülmüştür.

Türk tarih yazımı açısından Pomakları konu edinen çalışmalardan en önemlisi Aşkın Koyuncu'nun *Balkan Savaşları Sırasında Pomakların Zorla Tanassur Edilmesi (1912-1913)* isimli makalesidir. Koyuncu'nun söz konusu çalışmasında belirttiği şekilde;

"…*Pomaklar, zaman içerisinde meydana gelen İslamlaşmalar sonucunda Osmanlı millet sistemi bağlamında dinî aidiyeti hayatının merkezine almıştır. İslam'a geçiş, Pomaklar ve Bulgarlar arasında derin bir uçuruma sebep olmuş ve Pomaklar, Müslümanlık dolayısıyla Türk kimliğine eklemlenmişlerdir. Bulgar ulusal uyanış döneminde ve Bulgaristan'ın kuruluşunda da Pomaklar, Müslümanlık, yani Türklük safında yer tutmuşlardır. Ulusal uyanış döneminde çoğunluğu ruhban çevrelerine mensup kişiler tarafından üretilen mahallî kaynaklar, Bulgar kolektif hafızasına Pomakların sistemli bir şekilde zorla İslamlaştırıldığı algısını yerleştirmiştir. Bu algı, Bulgar olmayı Bulgarca konuşmak ve Ortodoks olmak şeklinde tanımlayan romantik bir ulus anlayışı ve bazı politik mülahazalarla birleşince Balkan Savaşları sırasında Pomakların zorla Hıristiyanlaştırılmasına zemin hazırlamış ve büyük bir insanlık dramının yaşanmasına sebep olmuştur. Ancak, Balkan Savaşları sonrasında neredeyse bütün Pomaklar İslam'a geri dönmüşlerdir. Diğer taraftan Balkan Savaşları sırasında uğradıkları zulümler ve zorla tanassur hadisesi, onları Türk kimliğine daha da yakınlaştırmış gerek savaş esnasında gerekse akabinde mühim bir kısmının Osmanlı topraklarına hicret etmesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti de göç hareketini desteklemiştir.'*"[41]

[40] Nuh Âdem, ''Bulgaristan'ın Pomak Türklerine Uyguladığı Asimilasyon Politikası,'' Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

[41] Aşkın Koyuncu, ''Balkan Savaşları Sırasında Pomakların Zorla Tanassur Edilmesi (1912-1913),''**Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, C.33, 2013, s. 188.

Buradan da anlaşılabileceği gibi Pomakların tarihsel olarak Osmanlı İmparatorluğu'na daha sonra Türkiye'ye doğru olan göç hareketlerinde İslam dini ve bu nedenle de özellikle 93 Harbi'nin hemen ertesinde gerçekleşen ilk dönem göçlerin temelinde bir "hicret" anlayışının da olduğunu belirtmek gerekecektir. Pomakların göç hareketlerinde görülen bu "hicret" temelli göç anlayışı, Balkanların diğer Müslüman topluluklarında da benzer şekilde ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti kaybettiği ve idarenin Müslüman olmayan bir unsura geçtiği diğer bölgelerde de buna benzer göç hareketleri ortaya çıkmıştır. Örneğin Bosna Hersek'in yönetimin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na geçmesi ile burada yaşayan Müslüman Boşnakların bir bölümü de kitlesel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresi altındaki topraklara göç etmiştir.[42] Dolayısıyla özellikle ulus-devlet öncesi dönemde Müslüman toplulukların göç hareketinde temel motivasyon noktası din olmuş ve dolayısıyla burada "hicret" anlayışı temelli bir göç hareketi ortaya çıkmıştır. Bahsedilen bu hicret temelli göç anlayışı çok sonraki dönemlerde, örneğin, 1950'li yıllarda dahi Bulgaristan'dan Türkiye'ye doğru yapılan göçler de motivasyon noktası olmuş ve söz konusu bu durum Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmek isteyen Türkler göç taleplerini Türkiye aşağıdaki şekilde iletmişlerdir,

"…Birincisi tarlalarımızı koperatsiye (kooperatif) yaptılar, hattâ hükümet tarafından bir heyet ayrıldı bu işler için. Bizi de işlemek (çalışmak) için kandırıyorlar. İkincisi mekteplerimizde diniye ve kur'an okutulmuyor. İlerde dinimizi unutturacaklar. İşte bu zorluklar karşısında kaldık, ne yapacağımızı şaşırdık, sancağımız olan Türkiye'ye hicret etmeyi gözümüze aldık. Kabul etmenizi rica ederiz…"[43]

Diğer tarafta tarih yazımı açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun Pomaklara yönelik bakışında ise temelde millet sistemi dolayısıyla bu nüfusun diğer Müslüman gruplardan ayrılmadan kayıt altına alındığı ve Pomakların varlığı ya da farklı dil özellikleri ile ilgili durumlarının ise ancak 93 Harbi sonrasında, yani Pomaklarının ilk kitlesel göç hareketlerinin başlamasının ardından, 1880 yılındaki belgede şu şekilde yer aldığı görülmektedir;

[42] Noel Malcom, **Bosnia A Short History**, London, Macmillan, 1994, s. 138.
[43] Bilâl N. Şimşir, "Bulgaristan Türk Azınlığının Ahdi Durumu," Türk Kültürü, S.264, 1985, s. 215., Aktaran İbrahim Kâmil, **Bulgaristan'daki Türkler'in Statüsü**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, t.y., s. 51.

"Pomaklar din-i mübin-i Muhammedî ile mütedeyyin iseler de Bulgar lisanıyla tekellüm eder ve hele tâife-i nisâ ve çocukları asla Türkçe bilmezler. Bunun için içlerinde Türkçe okur ve yazar adama nadiren tesâdüf olunur."[44]

Diğer tarafta Türk tarih yazımı açısından değerlendirildiğinde Türkiye'de Pomakların özellikle Kuman-Peçenek boyları ile ilişkilendirilme durumlarının da cumhuriyetin kurulmasından sonraki süreçte başladığı görülmektedir.[45] Örneğin, 1918 yılında Osmanlı Ayan Meclisi üyesi Celal Nuri'nin İstanbul'da haftalık olarak yayımladığı siyasi ve edebi dergide bu durum şu şekilde ortaya çıkmaktadır,

"*Rodop Dağı civarında, Makedonya ve Rumeli-i Şarki'de Pomak ıtlak olunur, lisanları Bulgar, mezhepleri Müslüman, his itibariyle kuvvetli Türk, adedleri na-ma'lum, menşeleri meşkûk bir kavim vardır. Bunlar vehle-i ulada ihtida etmiş Bulgar addolunalibilirse de zannederim ki hakikat bu merkezde değildir. Kadim Trakya ahalisinden oldukları da meczûmdur."* [46]

Bu şekilde Pomakların Müslümanlığa ihtida eden Bulgarlar olabileceği vurgusu yapılırken, Türkçe literatürde cumhuriyet sonrası dönemde benimsenen ve özellikle *"Pomak Türkleri"* şeklinde ortaya çıkan kullanımının 1918'e kadar kullanılmadığı dikkat çekmektedir.

Türk tarih yazımında Pomakların Karadeniz'in kuzeyinden Bulgaristan'a yerleşmiş Türk kavimlerinden olduğu görüşü ise cumhuriyetin ilk yıllarında kullanılmaya başlanmış ve sonrasında günümüze kadar yapılan çalışmaların neredeyse tamamında bu görüş referans alınarak Pomaklar konusu incelenmiştir.

Türk tarih yazımı açısından Türkiye'deki Pomakların 1923-1946 yılları arasında tek parti dönemindeki durumlarını ele alan bir çalışma da mevcuttur. Söz konusu çalışmada Pomakların ulus-devlet dönemi içerisinde ve özellikle de tek parti döneminin *"Türkleştirme"* politikaları ile Osmanlı İmparatorluğu'nun millet sistemi içerisinde bu topluluğa uyguladığı politikalar karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.[47]

---

[44] **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),** Yıldız Perakende- Askerî Maruzât Evrakı (Y.PRK.ASK), No. 4/44, 3 Zilkade 1297/25 Eylül 1296 (7 Ekim 1880) Rumeli-i Şarkî Hudud Memuru Erkan-ı Harp Kolağası Ahmed Seyfi Bey'in layihası, aktaran Koyuncu, **a.y.**, s. 145.

[45] Koyuncu, **a.y.**, s. 146.

[46] Celal Nuri, "Bulgar (ve Pomak)", **Edebiyât-ı Umûmiyye Mecmuası**, 3 Şevval 1336/10 Ağustos 1918, C. 4, Sene 2, No. 80, s. 912., aktaran Koyuncu, **a.y.**

[47] Mehmet Pınar, "Tek Parti Döneminde Pomaklar," **Tarih Okulu Dergisi**, C. 9, 2016, ss. 803-835.

Türkçe literatürdeki diğer bir çalışma da Ercan Çokbankir'in Balkan *Türklerinin Kökleri Arnavutlar, Boşnaklar, Pomaklar* isimli çalışmasıdır. Söz konusu bu çalışmada daha önce bahsedilmiş olan Hüseyin Memişoğlu ve Halim Çavuşoğlu'nun çalışmalarına paralel bir şekilde, Pomakların da içinde bulunduğu, Balkanlar'da anadili Türkçe olmayan Müslüman topluluklar "Türklük" kavminin bir parçası içerisinde ele alınmaktadır.[48]

Daha sonraki dönemde Türk Tarih Kurumu tarafından 1987 yılında yayımlanan *Turkish Presence in Bulgaria* isimli kitapta da Pomaklardan "*Müslüman Pomak Türkler*" olarak bahsedilmektedir.[49] Bakıldığında bu araştırmada da Bulgaristan'da 1980'li yıllarda Türk-Müslüman topluluklara karşı uygulanan zorlu asimilasyon uygulamalarından söz edilmektedir.

Türkiye'de topluluğun kültürel yönleri ile alâkalı yapılan ender çalışmalardan biri de Çanakkale-Biga yakınlarında Pomaklar kadınların geleneksel kıyafetleri ile alakalıdır. Söz konusu çalışmada köylerde yaşayan Pomak kadınlar arasında özellikle "düğün" gibi özel günlerde sürdürülen geleneksel "Pomak kadın kıyafetleri" incelenmiştir. [50]

Diğer bir çalışma olan Ahmet Günşen'in çalışmasında ise Pomakların, Bulgar ya da Yunan resmi tarih tezlerine karşılık Pomakların orijinlerinin Türklük ile (özellikle İslamiyet öncesi dönemdeki Türk gelenekleri ile de ortaklıkları ele alınarak) olan yakın bağları incelenmiştir.[51]

Türk tarih yazımı açısından Pomakların bir topluluk olarak tarihsel bir bakış açısıyla ele alındığı çalışmalardan en önemlisi de Ömer Turan'ın 1999 tarihli *Pomaklar, geçmişleri ve bugünleri* isimli çalışmadır. Turan, çalışmasında Pomaklar hakkında yapılan çalışmalarda tarihsel olarak Pomakların menşeileri hakkında ortaya

---

[48] Ercan Çokbankir, **Balkan Türklerinin Kökleri Arnavutlar, Boşnaklar, Pomaklar**, İzmir, Etki Matbaacılık, 2008.

[49] **Turkish Presence in Bulgaria I** içerisinde, ''The Question of Turkish Minority in Bulgaria From the Perspective of International Law,'' Prof. Dr. Hamza Eroğlu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 59.

[50] Fatma Nur Başaran, Gürcüm Banu Tipigil, ''A Reflection on Pomak Culture in Modern-Day Turkey: Traditional Female Clothing and the Bride's Wedding Outfit,'' **Folklore**, Vol. 118, 2007, pp. 217-222.

[51] Ahmet Günşen, ''Pomaks as a Balkan Community and Evidence of Turkishness in Their Percepcions of Identity,'' **Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi**, C.2, 2013, pp. 35-54.

atılan iddiaları değerlendirmiştir. Fakat Turan'ın da çalışmasında vurguladığı gibi bu topluluğun "geçmişte'' kim oldukları konusunda birçok farklı görüş hakimdir. Bu sebeple söz konusu olan bu çalışmada topluluğun kendini nasıl tanımladığı konusu üzerinde durulmuştur. Buna göre Pomaklar kendilerini tanımlarken içerisinde yaşadıkları Müslüman topluluklar arasında bir kimlik arayışına girerken, Müslüman olmayan topluluklardan daha uzak durmaktadırlar.[52] Bahsedilen bu durum aslında Balkanlar'ın diğer bölgelerinde de Müslüman azınlıklar için benzer şekilde gerçekleşmektedir. Bu göre, Müslüman azınlık arasında çoğunluğu oluşturan grup, diğer grubu kendi içerisine asimile etmektedir. Örneğin Makedonya'da ve Kosova'da Müslümanlar arasında çoğunluğu oluşturan grup olan Arnavutlar diğer Müslüman grupları Arnavutlaştırmaktadır.[53]

Turan'ın çalışmasında üzerinde durduğu önemli bir konu ise özellikle Bulgaristan'da yaşayan Pomakların kimlikleri söz konusu olduğunda, bu topluluğunun yaşadığı toprakların Bulgar yönetimi altına geçmesinden sonraki aşamadan, en son 1984 yılında zirve yapan "yeniden doğuş" hareketi ile gerçekleşen asimilasyon kampanyalarıdır. Bu durumun en ilginç saptaması ise örneğin, 1912 yılı öncesinden, 1990 yılına kadar yaşamış bir Pomak'ın isminin tam dokuz kere değiştirilmiş olmasıdır. Bu göre örneğin,

"*Ali Osmanov Bairamov (1912 öncesi)- Iliya Ognyanov Bogdanov (1912-1913)*
Ali Osmanov Bairamov (1913-1937)- Iliya Ognyanov Bogdanov (1937-1945)
Ali Osmanov Bairamov (1945-1962)- Iliya Ognyanoy Bogdanov (1962-1964)
Ali Osmanov Bairamov (1964-1971) -Iliya Ognyanov Bogdanov (1971-Mart 1990)
Ali Osmanov Bairamov (Mart-Kasım 1990)- Ali Osman Bairam (Kasım 1990)."[54]

Bu durum Bulgaristan'da yaşayan Pomakların özellikle kendi kimliklerine ilişkin "dışarıdan" gelen kişilere karşı verdikleri yanıtlarda daha ihtiyatlı ve şüpheci

[52] Ömer Turan, ''Pomaks, Their Past and Present,'' **Journal of Muslim Minority Affairs**, Vol.19, 1999, p. 75.
[53] Baskın Oran, ''Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik,'' **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.48, 1993, s. 120.
[54] Ömer Turan, ''Pomaks, Their Past and Present'', **Journal of Muslim Minority Affairs**, Vol.19, 1999, s. 77.

davranmalarını da beraberinde getirmiştir.[55] Bulgaristan'da yaşayan Pomakların Bulgar yönetimi altında yaşadıkları bu "travmatik" süreç dolayısıyla bu topluluğun kimlik meselesi de dahil pek çok konuda özellikle dışarıdan gelen kişilere karşı ihtiyatlı bir tavır almalarına sebep olmuştur. Söz konusu bu durum Bulgaristan'ın güneybatı kısmında yaşayan Pomaklar için hala geçerli bir durumdur. Bu bölgede yaşayan Pomaklar özellikle yeni doğan çocuklarına biri evde biri resmi kayıtlarda kullanılmak üzere iki isim vermektedirler. Bu haliyle çocuklar örneğin, özel alanları olan evlerde, ya da akrabalarının yanında "Hüseyin" olarak çağırılırken, okul gibi kamusal bir alanda ise "Martin" olarak çağırılmaktadır.[56] Bu durum özellikle topluluğun kimliğinin geçişkenliği söz konusu olduğunda oldukça dikkat çekici bir ayrıntı olarak ortaya çıkmaktadır. Bulgaristan'ın Müslüman azınlığının kimliğinde meydana gelen bu geçişkenlik Çingeneler için de geçerli olan bir durumdur. Örneğin, dışarıdan gelen bir kişiye Müslüman bir Çingene kendini Hristiyan yani "resmi" adıyla tanıtırken, tanıdıkları ile beraberken Müslüman, yani ailesi tarafından evde kullanılan isim kullanmaktadır.[57] Söz konusu durum özellikle yurtdışına (daha çok Batı Avrupa ülkelerine) çalışmaya giden yetişkinler arasında da gözlenmektedir. Bu durumda yetişkinler pasaportlarında yazan Hristiyan-Slav, yani kamusal isimleri ile çalışmaya gitmektedirler. [58]

Pomaklar ile alakalı güncel tarihli çalışmalardan biri de *Trakya'da Pomaklar: Kökenleri, yerleşim yerleri, gelenekleri ve kültürleri* isimli çalışmadır. Bu çalışmada Türkiye'de yaşayan Pomakların başlıca yerleşim yerleri hakkında bilgi verilirken, yaşlı kuşak ile yapılan görüşmeler ile *pesna* ve *prikaznalar* gibi topluluğa ait kültürel öğelerin örnekleri sunulmuştur.[59]

---

[55] **A.y.**

[56] Emel Deniz, 2017 yılı Bulgaristan'ın Batı Rodoplar bölgesinde yaptığım görüşmeler ve gözlemlerden notları.

[57] Daria Borislavova White, Andrew P. White, "Grandma, What's Your Name Now?, Life Narratives, Portraiture, and Reclaiming Identity In The Balkans,'' **Bulgarian Studies**, Vol.1, 2001, s. 98

[58] Emel Deniz, 2017 yılı Bulgaristan'ın Batı Rodoplar bölgesinde yaptığım görüşmeler ve gözlemlerden notları.

[59] Hasan Uygun, ''Trakya'da Pomaklar: Kökenleri, yerleşim yerleri, gelenekleri ve kültürleri,'' **Trakya'nın Renkli Dünyası Aşrı Memleket**, Derleyenler Tuncay Bilecen, İbrahim Dizman, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 169-190.

Türkçe literatürde Pomaklar üzerine var olan en güncel yayınlardan biri Georgi Zelengora'nın *Türkiye'deki Pomaklar* isimli kapsamlı alan çalışmasıdır. Çalışmada Türkiye'nin farklı bölgelerinde yaşayan Pomakların Türkiye'ye göç süreci ele alınarak, yapılan alan çalışmalarıyla Türkiye'deki Pomak topluluğunun bugün hangi bölgelerde yaşadığı tespit edilmiştir. Bunun yanında Zelengora'nın çalışması Türkçe literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak topluluğun aidiyeti, Pomakça dilinin topluluğun kültüründeki yeri gibi pek çok farklı konuyu, Türkiye'de gerçekleştirilen alan çalışması ile birlikte topluluğun kendi perspektifinden sunma imkânı vermiştir. Bununla beraber Zelengora, Türkiye'ye farklı dönemlerde ve farklı bölgelerden göç eden Pomaklar arasındaki aidiyet, kendini tanımlama ya da birbirleriyle olan ilişkilerini inceleme açısından da bir karşılaştırma yapmıştır.[60]

1.2. Diğer Ulusların Tarih Yazımında Pomaklar

Diğer ulusların tarih yazımında Pomaklar konusu değerlendirildiğinde bu konuda Türk tarih yazımına nazaran daha fazla ve geniş çalışmaların yapıldığı görülmektedir.

İlk olarak İngilizce ansiklopedilerde Pomakların nasıl tanımlandığı konusuna bakılacak olursa, burada topluluğun en geniş haliyle "Bulgarca" konuşan Müslüman bir halk olarak ele alındığı görülmektedir. Örneğin, Leiden'de basılan İslam Ansiklopedisi'nde yer alan "Pomaklar" maddesinde topluluk, *Yunanistan, Bulgaristan ve dönemin Yugoslavya'sında Federal Makedonya Cumhuriyeti'nde yaşayan, "Bulgarca" konuşan Müslümanlar* olarak tanımlanmıştır. Burada ilginç olan nokta ise bu maddede Türkiye'nin Pomak nüfusu barındıran ülkeler arasında yer almamış olmasıdır.

Aynı zamanda söz konusu bu ansiklopedide Pomak isminin onlara, aynı bölgede yaşayan Hristiyan köylüler ile aynı zamanda Makedonya'nın batısında yaşayan Sırpça konuşan Müslümanlara Bulgarlar tarafından verilen isim olarak kullanıldığı belirtilmiştir.[61] Bu haliyle bakıldığında Pomakların kimlikleri açısından

[60] Georgi Zelengora, **Türkiye'deki Pomaklar**, Çev. Zeynep Zafer, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
[61] Alexandre Popoviç, "Pomaks," **The Encyclopaedia of Islam**, Vol.8, Ed. by. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs. G. Lecomte, Leiden, E. J. Brill, 1995, p. 322.

en önemli belirleyicilerden biri olan "dil" konusu, ilk defa İngilizce literatürde Sırpçayı da içine alacak şekilde geniş bir alana yayılmış bir topluluk olarak tanımlanmaktadır. Çünkü genel itibariyle İngilizce literatüre hâkim olan nokta Pomakların anadillerinin "Bulgarca" oluşu şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Pomakların anadil olarak Sırpça ile ilişkilendirildiği diğer bir kaynak ise, 1880 yılına ait olan ve Pomakların ulusal kimliğini "dinin" şekillendirdiğini fakat topluluğun buna rağmen hala "*İslamlaşmış Sırplar"* olduğunu söyleyen Gobceviçtir.[62]

İslam Ansiklopedisi'nin söz konusu maddesinde Pomaklar maddesinde üzerinde durulan diğer bir konu da "İslamlaşma" sürecidir. Bu kısımda "Slav Müslümanlar" Sırplar ve Bulgarlar olarak iki grup üzerinden tanımlanmıştır, yani burada "Pomak" kelimesi hem Sırp hem de Bulgar kökenli Slav Müslümanlarına denk gelen bir kavram olarak ele alınmıştır. Bu sebeple, Balkanlar'ın çeşitli bölgelerinde Torbeş, Apovci, Ahiryani gibi isimlerle anılan gruplarda "Slav" menşeili bir dil konuşmaları sebebiyle "Pomak" şemsiyesi altında incelenmişlerdir.

Pomaklar ile ilgili bahsedilen bu söz konusu ansiklopedi maddesinde ilginç olan diğer bir nokta ise, Pomakların özellikle 1876-1878 döneminde Osmanlı İmparatorluğu saflarında, Bulgarlara karşı savaşmış olmalarını Pomakların "düşük kültürel seviyeleri" sebebiyle "ulus" ve "din" arasında ayrım yapamamış olmaları sebebiyle olduğunun belirtilmesidir.[63]

Söz konusu ansiklopedisinin Pomaklar maddesinde yer alan bilgiler ise genel olarak Bulgarca ya da Sırpça kaynaklara atıfta bulunularak yapılmıştır, bu maddede Türkçe kaynak olarak kullanılan tek eser ise Ahmet Cevat Eren'in *"Pomaklar'a dair" ve* "*Pomaklar*" başlıklı yazıları olmuştur.

Pomaklar ile alakalı 90'lı yıllara gelmeden yazılan İngilizce kaynaklardan bir diğeri ise Alexandre Popoviç'in *Bulgaristan Türkleri (1878-1985)* başlıklı makalesinde geçmektedir. Söz konusu çalışmada Popoviç Pomakları; *Rodoplar ve Razlog bölgelerinde yaşayan, neredeyse hiç Türkçe bilmeyen İslam dinini benimsemiş*

[62] Gobcevic, op. cit., p. 58, aktaran: Ömer Turan "Pomaks, Their Past and Present," **Journal of Muslim Minority Affairs**, Vol. 19, 1999, p.75.
[63] **A.e.**, s. 321.

Bulgarlar olarak tanımlamıştır.[64] Yine aynı bölümde Pomakların yerel bir entelektüel gruplarının bulunmayışları sebebiyle asimilasyonlarının an meselesi olduğuna değinilmiştir.

Diğer ulusların tarih yazımı açısından bakıldığında özellikle Bulgaristan'daki tarih yazımı açısından bu konuda önemli çalışmaları bulunan Antonina Zhelyazkova ise özellikle Yunanistan'da yaşayan Slav dili konuşan Pomakların geçtiği eserler söz konusu olduğunda, Yunanistan'ın Batı Trakya'sındaki Müslüman azınlık grupların, etnik ya da dilsel (linguistik) bir azınlık değil de "dini azınlık" olarak tanımlandığını ve dolayısıyla bu konuda yapılan çalışmaların da bu durumdan etkilendiğini vurgulamaktadır.[65]

Pomaklarla alakalı tarih yazımına bakıldığında, İngilizce olarak Batı'da yazılmış kaynaklardan bir diğeri de İkinci Dünya Savaşı öncesi periyotta New York'ta *The Muslim World* isimli dergide karşımıza çıkmaktadır. Derginin 1934 yılında basılmış sayısında Pomaklar, "Bulgaristan'da Yaşayan Müslüman Azınlıklar" başlıklı bölümde geçmektedir. Bu bölümde Pomaklar ile alakalı birçok çalışmada görüldüğü gibi özellikle, Pomakların "etnik" köken problemleri ele alınmış ve özellikle Batı kaynaklarında sıkça karşılaşılan bir şekilde Pomakların İslam dinini kabul eden "saf" Bulgarlar oldukları görüşü sunulmuştur.[66] Söz konusu çalışmada Pomaklar *"fanatik Muhammediler*" olarak tanımlanmış ve seçmiş oldukları İslam dininin topluluğun "ulusal" bilincinin yok olmasının da en büyük nedeni olduğu belirtilmiştir.[67] Pomakların seçtikleri İslam dini sebebiyle "Bulgarlıklarını" kaybettikleri görüşü, özellikle görece daha eski tarihli İngilizce kaynaklarda sıkça karşılaşılan bir durumdur. Fakat bakıldığında bir Bulgar "ulusal" bilincinin ortaya çıkmasının da özellikle Balkanlar'daki diğer uluslar ile karşılaştırıldığında oldukça geç bir tarih olduğu görülmektedir. Örneğin, Rus Hariciyesinin başında bulunan Kapodistirya 1828 yılında Çar I. Nikola'ya gönderdiği bir yazıda, Balkanlar'da oluşturulması planlanan Hristiyan

[64] Alexandre Popoviç, "The Turks of Bulgaria (1878-1985),'' **Central Asian Survey**, Vol.5, 1986, p.1.
[65] Antonina Zhelyazkova, "Islamization in the Balkans," **The Ottomans and The Balkans: A discussion of Histography**, Ed. By., Fikret Adanır & Suraiya Faroqhi, Leiden; Boston, Köln; Brill, 2002, p. 253.
[66] Irwin T. Sanders, ''The Muslim Minority of Bulgaria,'' **The Moslem World**, Vol.24, New York, 1934, p. 362.
[67] **A.y.**

devletler içerisinde Bulgarların adını anmamakta ve o dönemde Bulgarların yaşadıkları coğrafyayı ise Sırbistan'ın sınırları içerisine almaktadır. [68] Modern anlamda bir "Bulgar" ulusal kimliğinin ortaya çıkması ise 19.yy'ın ilk yarısında Gabrova örneğinde görüldüğü gibi "Avrupai" tarzda eğitim veren okulların Bulgarların yaşadığı yerlerde yaygınlaşması ve bunun yanında Bulgarca yayın yapan gazete ve dergilerin ortaya çıkmasından sonraki süreçte gerçekleşmiştir.[69] Dolayısıyla özellikle daha eski tarihli İngilizce kaynaklarda sıkça karşılaşılan, Pomakların "İslam" dini sebebiyle "Bulgarlıklarını" kaybetmeleri durumu en azından "modern" anlamda bir "Bulgar" ulusal bilincinin ortaya çıkması açısından karşılaşıldığında tarihsel açıdan gerçekliği tartışılır bir iddia olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bakıldığında Pomakların adının özellikle Bulgaristan'da, *"yeniden doğuş"* hareketi sonrası dönemde ülkede yaşayan Müslümanlara yönelik asimilasyon kampanyaları sonrasında daha sık bir şekilde geçmeye başladığı görülmektedir. Örneğin, söz konusu bu yayınlardan İngiltere'de 1985 yılında çıkan bir yazıda Pomaklar "*etnik Bulgarlar*" olarak tanımlanmış ve Bulgarlaştırma kampanyalarına, Türkler ile maruz kalan gruplardan biri olarak gösterilmişlerdir.[70]

Diğer ulusların tarih yazımı açısından bakıldığında Türkiye'de yaşayan Pomaklar ile ilgili ender de olsa bazı çalışmalar da karşımıza çıkmaktadır. 2007 yılında Münih'te basılan *Yunanistan'da ve Bulgaristan'da Pomaklar: Balkanlar'da sınır azınlıkları için bir model* isimli çalışma hem Bulgaristan'da hem Yunanistan'da hem de Türkiye'de yaşayan Pomaklar hakkında ele alınmış ender güncel çalışmalardan biridir.[71]

Söz konusu çalışmada Thede Kahl tarafından ele alınan *Türkiye'deki Pomaklar* isimli bölümde, İngilizce literatürde de Türkçe literatürde sıklıkla karşılaşılan şekilde Pomakların etnik kimlik tartışmalarından çok Türkiye'de daha çok hangi bölgelerde

[68] Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, İstanbul, Kronik Kitap Yayınları, 2017, s. 17.
[69] **A.e.**
[70] Mohammad Kassam, "Arabia," **The Islamic World Review**, Vol.4, London, Islamic Press Agency, 1981, p.12.
[71] Thede Kalh, ''The Presence Pomaks in Turkey,'' **The Pomaks in Greece and Bulgaria: A model case for borderland minorities in the Balkans**, Ed. by. Christian Voss, Münih, 2007, pp. 228-234.

yerleşim edindikleri konusu ele alınmıştır.[72] Bu açıdan Thede Kalh'ın çalışması Pomaklar hakkındaki konu bakımında özellikle İngilizce kaynaklarda genel hâkim olan görünümden ayrı bir çalışma olması açsından önemlidir.

Bulgaristan'da yaşayan Pomakların kimliğinde meydana gelen bu dönüşümün en önemli sebeplerinden biri ise 1989 sonrası dönemde Bulgaristan'ın ekonomik yapısında meydana gelen değişikliktir. Bulgaristan'ın devlet merkezli sosyalist ekonomiden, serbest pazar ekonomisine geçtiği süreçte ekonomik olarak en çok zarar gören bölgeler nüfusunu Pomakların oluşturduğu bölgeler olmuş ve burada yaşayan halk büyük bir işsizlik sorunu ile karşı karşıya kalmıştır.[73] Dolayısıyla Bulgaristan'da komünist rejimin çökmesi sonucu Pomaklar otoriter rejimin uyguladığı zorunlu asimilasyon politikalarından kurtulurken, diğer tarafta kendilerini ekonomik sistemin değişmesi ile ortaya çıkan büyük bir işsizlik problemi ile karşı karşıya bulmuşlardır. Bu durum özellikle söz konusu dönemde değişen ekonomik sistemin, küreselleşmenin ve demokrasinin on yıllardır otoriter rejimlerin Pomakların kimliklerinde yapamadıkları değişimi ve dönüşümü hızlı bir şekilde gerçekleştirdiğini ortaya koymaktadır.[74]

Bununla beraber İngilizce kaynaklar açısından özellikle Ali Eminov'un Pomaklar ile alakalı yaptığı çalışmalar önemlidir. Eminov bu çalışmalarında Pomakların kimlikleri ve özellikle komünist dönem sonrası dönemde kimliklerinde meydana gelen dönüşümleri ele almaktadır.[75] Eminov Pomakların bugünkü kimlik tanımlamalarında, yaşadıkları yerlerde komşularının kimler olduğunun da kimliklerindeki dönüşümden etkilendiğini belirtmektedir. Örneğin Bulgarların yoğun

---

[72] **A.g.e.**

[73] Maria Todorova, ''Identity (Trans)Formation Among Bulgarian Muslims,'' **The Myth of ''Ethnic Conflict**'', Ed. by., Beverly Crawford, Ronnie D. Lipschutz, Berkeley, 1998, p. 309

[74] Antoaneta Roussi, "The Women of Ribnovo- the last of the Pomaks," Cafe Babel, March 17, 2017, (Çevrimiçi) https://cafebabel.com/en/article/thewomen-of-ribnovo-the-last-of-the-pomaks-5ae00baff723b35a145e7c67/, 10 Eylül 2018.

[75] Ali Eminov'un konu ile ilgili çalışmaları için bkz.,
Ali Eminov, "Social construction of identities: Pomaks in Bulgaria," **Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe**, Vol. 2, 2007, s. 1-24.
Ali Eminov, **Turkish and Other Muslim Minorities of Bulgaria**, London, Hurst and Company, 1997.
Ali Eminov, "The status of Islam and Muslims in Bulgaria," **Institute of Muslim Minority Affairs Journal**, Vol. 8, 1987, pp. 278-301.

olduğu Batı Rodoplar'da yaşayan Pomaklar kendilerini "Türk" olarak tanımlarken, Türk nüfusun yoğun olduğu Doğu Rodoplar'da yaşayan Pomaklar kendilerini "Bulgar" olarak tanımlamaktadırlar.[76]

Buna göre komünizm sonrası Pomak kimliğinde toplam üç farklı anlayışın bugüne kadar varlığını sürdürdüğünü görüyoruz. Bunlardan ilk grup Batı Rodoplar bölgesinde yaşayan ve kendilerini Türk olarak tanımlayan grup, diğer tarafta ise Doğu Rodoplar kısmında yaşayan ve kendilerini Bulgar ulus devletinin ayrılmaz bir parçası Bulgarlar olarak gören ve hatta Komünist Partinin demokrasi dönemindeki temsilcisi Bulgaristan Sosyalist Partisi'ni destekleyen gruba dahil olan Pomaklar, üçüncü grup ise daha çok Rodoplar'ın merkez bölgesinde Smolyan ya da Çepalare gibi bölgelerde yaşayan ve kendilerini sadece Müslüman, Pomak ya da Ahriyani olarak tanımlayan gruplardır.[77]

Bu açıdan ele alındığında Rodoplar'daki Pomaklar coğrafi olarak Doğu Rodoplar'da yaşayan Pomaklar ve Batı Rodoplar'da yaşayan Pomaklar olarak kendi içerisinde iki gruba da ayrılabilir. Bu iki grup arasında kendini tanımlama açısından da bazı farklılıklar gözlenebilmektedir. Doğu Rodoplar'da yaşayan Pomakların son yıllarda kendilerini "Bulgar" olarak tanımlama eğilimi gösterirken Batı Rodoplar'da yaşayan Pomak nüfus kendisini "Türk" olarak tanımlama gibi bir eğilim göstermektedir.[78] Bu durumun bu şekilde gelişmesinin en büyük sebeplerinden biri olarak Doğu Rodoplar'da nüfus olarak Pomakların nüfusları sayıca onlardan daha fazla olan Türk nüfus arasında kalması, diğer tarafta ise Rodoplar'ın doğu kısmında yaşayan Pomaklar sayıları daha fazla olan Bulgar nüfus arasında kendisini Türk olarak tanımlama eğilimi gösterebilmektedir.

Fakat tarihi akış içerisinde bu durum değerlendirildiğinde özellikle 93 Harbi sonrası Bulgaristan Prensliği yönetimi altında kalan Pomaklar ve sonrasında Balkan Savaşları sonrasında Bağımsız Bulgaristan Devleti'nin yönetimi altına giren Pomaklar sistematik olarak Bulgarlaştırılmaya çalışsa da özellikle Türk köylerine yakın yaşayan

[76] Tatjana Seyppel, "The Pomaks of Northeastern Greece: an endangered Balkan population," **Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe**, Vol. 6, 2007, p. 15.
[77] **A.y.**, p. 8.
[78] Ulf Brunnbauer, "The Dynamics of Ethnicity: Pomak Identities," **EthnoAnthropoZoom**, Vol. 2, 2016, pp. 81-114.

Pomakların genel kimlik yönelimi Bulgar olmaktan çok Türk olmaya doğru evrilmiştir.[79] Fakat günümüzdeki duruma bakılırsa söz konusu bu durumun özellikle Doğu Rodoplar ile Batı Rodoplar'da farklı şekillerde geliştiği görülmektedir.

Bununla beraber tarihsel süreç içerisinde Pomakların durumu değerlendirildiğinde, Bulgaristan'daki iki Pomak grubundan biri olan Lofça Pomaklarının yaşadığı bölgenin yönetimi 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Bulgaristan Prensliği 'ne geçmişken, Rodop Pomaklarının Bulgaristan yönetimi altına girme, dolayısıyla "Bulgarlık" kimliği ile ilişkilendirilme hali 1912 Balkan Savaşları sonrası bu bölgenin Bulgaristan topraklarına katılması ile başlamıştır. Dolayısıyla bu tarih öncesine kadar Osmanlı yönetimi altında "millet" sistemi ile yönetilen Pomakların kimlik tanımlamalarında birinci nokta "Müslüman" olmaları ve bu sebeple kendilerini Türk olarak tanımlamaları ile devam etmiştir. Hâli hazırda Osmanlı Dönemi Pomakların kendilerini tanımlama şekline bakarken gerek *Bulgar Aydınlanma Hareketi* sırasındaki Bulgarlar tarafından çıkarılan isyanlarda gerekse de 93 Harbinde ya da sonrasında Pomakların her zaman Osmanlı Müslüman-Türk safını seçtiklerini görmekteyiz. Bu durum bazı Bulgar yazarlar tarafından Pomaklar arasında eğitim oranının düşüklüğü ve dolayısıyla kendileri ile aynı dili konuşan Bulgarları desteklemeyip Müslüman Osmanlıları destekledikleri şeklinde de yorumlanmıştır. Fakat bu durum yalnızca Pomakların eğitim düzeyleri ya da kültürel gelişmişlikleri gibi değişkenlikle ile açıklanabilecek bir durum değildir. Çünkü bakıldığında eğitim oranı Pomaklara göre yüksek olan Boşnaklar gibi, anadili Türkçe olmayan bazı diğer Müslüman gruplar da kendilerini tanımlama durumu söz konusu olduğunda Pomakların hareket ettiği şekle benzer bir şekilde hareket etmişlerdir. Dolayısıyla burada Osmanlı'nın hakimiyeti altındaki Müslüman grupları aynı coğrafyayı paylaştıkları ve aynı dili paylaştıkları diğer gruplar ile birlikte hareket etmekten alıkoyan başka sebepler de vardır. Bu haliyle bu durum özellikle Bulgar tarih

[79] Ali Eminov, ''Are Turkish speakers in Bulgaria of Ethnic Bulgarian origin?,'' **Institute of Muslim Minority Affairs Journal**, Vol. 7, 1986, p. 508.

yazımındaki çoğu kez Pomakların eğitimsiz olması ile açıklanan görüşten farklı bir açıklamaya muhtaç bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Pomakların kimlikleri ya da diğer bir deyişle kendilerini tanımlama biçimleri söz konusu olduğunda, bu kimlik tanımlamasının tarih boyunca değişmeyen-evrilmeyen bir durum olarak algılamak da yanıltıcı olacaktır. Bu durum sadece Pomaklar için geçerli olan bir durum da değildir, genel olarak toplumların kimlik tanımına bakıldığında kimliklerin zaman içinde içerisinde yer aldıkları topluma, siyasal duruma, ekonomik koşullara vs. göre değişen bir süreç olduğu da göz önünde bulundurularak değerlendirilmedir.

Bu açıdan değerlendirildiğinde literatürde de sıkça karşılaşılan bir şekilde Pomakların kimlik tanımlamalarında bir kırılma noktası olarak değerlendirebilecek tarihlerden biri Balkan Savaşları ile başlayan süreç olmuştur. 1912 yılında başlayan Balkan Savaşları ile Bulgaristan'ın yönetimi altına giren bu bölgede çok hızlı bir şekilde Pomaklara yönelik zorla isim ve din değiştirme operasyonları düzenlenmeye başlanmıştır. Bu operasyonlar sonucunda Pomakların bir bölümü Hristiyan-Ortodoks olmaya zorlanırken bir bölümü de bunu kabul etmeyerek Türkiye'ye doğru göç etmeye başlamışlardır. Bu süreçte göç etmeyen ve Bulgar yönetiminin bu operasyonlarına direnen Pomaklardan bazıları da kimliklerini özellikle Bulgar ulus devleti sürecinde buradaki Türkler ile daha çok yakınlaştıran bir döneme girmişlerdir. Bu sebeple 1914 yılında Bulgaristan'da yapılan sayımlarda Eğridere ve Darıdere Pomakları kendilerini Türk olarak yazdırmış ve Bulgar parlamentosunda Türk adaylardan yana oy kullanmışlardır.[80] Bunun yanında komünizmin çökmesinin ardından Bulgaristan'da yapılan 1992 yılındaki ilk nüfus sayımında Gotse Delçev ve Yakoruda bölgelerinde yaşayan Pomaklar kendilerini "Türk" olarak yazdırmış ve bu durumun sonucunda bu bölgedeki Satofça ve Vulkosel belediye başkanları konu ile alakalı olarak görevlerinden alınmışlardır.[81]

Bulgaristan yönetiminin Pomaklar üzerinde uygulamaya başlamış oldukları zorla isim değiştirme operasyonları Pomakları kimliklerinde dini kimliğe daha çok

[80] **A.y.**, p. 226.
[81] Sabri Dzhuvalekov, "Pomakların Dini Hayatı," Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 19.

sarılma ve bunu daha da öne çıkarma gibi sonuçlara yol açmıştır. Fakat bunun yanında Bulgaristan'ın zorla isim ve din değiştirme çabaları bazı Pomak grupları üzerinde etkili olmuştur. Örneğin, Balkan Savaşları sonrasında kendilerini "Türk" olarak tanımlayan Zlatograd'daki (Darıdere) Pomaklardan bir bölümü 1993 yılında, kendisi de önceden Müslüman olan ve Bulgar kamuoyunda neredeyse ünlü bir hale gelen misyoner Boyan Saraev'in misyonerlik faaliyetleri sonucunda vaftiz edilerek Hristiyan-Ortodoks inancını benimsemişlerdir.[82] Buna benzer bir şekilde yine Rodoplar'ın kuzeyinde yer alan bir yerleşim birimi olan Zaborda kasabasının "Pomak" sakinleri de kendilerini "Bulgar" olarak tanımlamakta, hatta buradaki köyde bir Ortodoks kilisesi inşa etme girişimleri de olmuştur.[83]

Dolayısıyla kimlik söz konusu olduğunda etrafında yer alan çoğunluk nüfusun kim olduğu da Pomaklarının kendilerini nasıl tanımladıkları konusunda etkili bir değişken olarak ortaya çıkmaktadır. Bu duruma benzer bir olay İsmail Cambazov tarafından ise şu şekilde aktarılmaktadır;

"…Smolyan'ın Dövlen/Devin, Breze Beden, Nastan ve Trigrad gibi yerleşim yerlerinde birçok Müslüman kendisini Bulgar olarak kabul ediyor ve bunu hiç sıkılmadan söylüyor. Durum Smolyan vilayetinde böyle. Buna Pomakların menşei meselesinde "Smolyan modeli" diyorum. Smolyan ve Blagoevgrad Pomakların en yoğun olduğu Bulgaristan'ın iki vilayetidir. Fakat Blagoevgrad vilayetindeki manzara bambaşka. Yakoruda ve Nevrokop [bugünkü adıyla Gotse Delçev] *gibi kasabalarda ve köylerde önüne gelen Müslümana sor, hiç çekinmeden "Türk'üm" diyecek."*[84]

Cambazov'un yukarıda aktardıkları aynı Pomak topluluğunu barındıran ve aynı siyasal sistemin bir parçası olup, aynı asimilasyon kampanyalarına maruz kalan bu topluluğun günümüzde dönüşen ve komşu coğrafyalarda farklılaşan kendini yeniden tanımlama durumunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Burada özellikle "Pomak" kelimesinin ilk kullanılışında günümüze kadarki dönemde farklı coğrafyalarda, farklı siyasi sınırlar ve rejimler içerisinde nasıl bir dönüşüm geçirdiği de önemli bir noktadır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu

[82] Milena Benovska-Sabkova, "Urban Culture, Religious Conversion, and Crossing Ethnic Fluidity among the Bulgarian Muslims ("Pomaks")," **Glasnik Etnografskog Instituta SANU**, 2015, p. 55.
[83] Asen Balikci, "Pomak Identity: National Prescriptions and and native assumptions," **Ethnologia Balkanica Journal for Southeast European Anthropology**, Vol. 3, 1999, p. 48.
[84] İsmail Cambazov, **Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878-1944)**, Birinci Cilt, Bulgaristan Müslümanları Başmüftülük Yayınları, 2013, s. 45.

döneminde, millet sistemi içerisinde, kullanılan Pomak kelimesi ile Pomakların Bulgar idaresi altına girdikten sonra, "Bulgar" ulusu oluşma süreci içerisindeki Bulgarların Pomak kelimesine bakışı doğal olarak bu topluluğun da kendini adlandırma sürecinde oldukça etkili olmuştur. Cambazov'un vurguladığı şekilde;

"Rodop Müslümanları arasında 2007 yılında Smolyan, Blagoevgrad ve Pazarcık vilayetlerinde bizzat yaptığım incelemeler bende yeni bir fikir doğurdu. Hatta Smolyan vilayetinde kendilerini yüzde yüz Bulgar hesap edenler de dahil Rodop Müslümanlarına:

-Neden Türksün, neden Bulgarsın, diye sorduğumda:

-Aslında biz Pomakız, diyorlar.

Bu da kendisini Türk veya Bulgar addedenlerin dahi bilinç altında bir Pomaklık yattığını gösteriyor.

Eskiden Pomak deyince İslamiyet'in şu veya bu şekilde kabul etmiş olan Bulgarlar anlaşılıyordu. Yani Pomak, dini bir kavram idi.

...Şimdi artık bakıyorum, Pomak kavramı dini içerikten sıyrılarak etnik bir insan topluluğu adını almaya meyletmiştir. Ben Pomak'ım diyen, ben Bulgar değilim, ben Türk değilim, dini İslam olan kendine özgü bir insanım, demek istemektedir."[85]

Pomakların özellikle komünist dönemde uygulanan politikalar sonrasında bölgeden bölgeye bugün dahi farklılık gösteren bu "kendini tanımlama" durumu Robin S. Brooks'un 2002 yılında *Berkeley Journal of Sociology* yayımlanan çalışmasında da benzer şekilde ele alınmıştır. Brooks çalışmasında komünist dönem sonrası Bulgaristan Pomakları arasında birbirinden farklı üç "kendini tanımlama" halinin ortaya çıktığını göstermektedir. Buna göre, post-komünizm sonrası dönemde bazı Pomak grupları "dinsel" aidiyetini, "dilsel" aidiyet üzerine koyarak kendini "Türk" olarak tanımlayıp (örneğin 1992'deki nüfus sayımında Blagoevgrad bölgesinde yaşayan Pomakların kendilerini Türk olarak yazdırması durumu) Türkçe öğrenip, Türkiye'ye göç etme eğilimi göstermekte, nüfus sayımlarında Türk olarak kendilerini kaydettirmekte ve Hak ve Özgürlükler Partisi'ne oy vermektedir.[86] Bulgaristan'daki Pomakların özellikle 1989 sonrası dönemdeki siyasal eğilimleri de kendilerini tanımlama hali ile paralel bir eğilim göstermektedir. Kırcaali örneğinde olduğu gibi Türklerin çoğunlukta olduğu bölgede yaşayan Pomaklar HÖH yerine, genellikle BSP'yi tercih ederken, Bulgaristan Makedonyası'nda yani ülkenin güneybatı

[85] **A.g.e.**, s.45

[86] Cengiz Haksöz, ''Between ''Unwanted'' and ''Desired'' Populations: Comparing Citizenship and Migratipn Policies of Bulgaria, Greece and Turkey,'' **Balkan Social Science Review**, Vol.9, 2017, p.32

bölgesinde yaşayan Pomaklar ise HÖH'ü desteklemektedir, yani diğer bir değişle, bu bölgedeki Pomaklar kendilerini Türk olarak tanımlayıp, Bulgaristan Türkleri ile paralel bir siyasal eğilim göstermektedirler.[87]

Diğer tarafta ise ikinci bir Pomak grubu, Bulgar "ulusal" kimliğini benimsemiş, hatta bazı örneklerde görüldüğü biçimde Hristiyan olmuş, daha büyük şehirlere göç etmiş bir Pomak grubudur. Üçüncü Pomak grubu ise, yukarıda bahsedilen "Türk" ya da "Bulgar" olma halinden kendilerini uzak tutan, dinsel açıdan Bulgarlar ile aynı çember içine giremeyen, dilsel açıdan ise Türkler ile buluşamayan ve kendilerini "Pomak" olarak tanımlayan, merkez Rodoplar'da belli bir destekçi kitlesi de bulunan bir "Pomak siyasal partisi" altında birleşen üçüncü bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır.[88]

Rodoplar'ın doğusunda, merkezinde ve batısına gidildikçe Pomakların kimliğinde meydana gelen bu değişimi konu edinen bir başka çalışma ise Evgenia Troeva'nın *The Rhodopes: Perceptions about Boundaries (Rodoplar: Sınır Algıları)* isimli çalışmasıdır. Troeva çalışmasında Rodoplar'ın fiziki bir coğrafi bölge olarak Bulgaristan'ın Yunanistan ile sınırını oluşturması dışında, bu bölgede yaşayan insanlar içinde "beşerî" anlamda bazı "sınırlar" çizen bir bölge olduğunu belirtmiştir. Bölgenin, Türkler, Bulgarlar ve Pomaklar gibi farklı dilsel, dinsel ve etnik grupların yaşam sürdüğü bir yer olması, özellikle Pomakların kimliğinde bir "sınır" toplumu özelliği oluşmasına sebep olmuştur. Diğer bir deyişle bu bölgede yaşayan Pomaklar "Türklük" ve "Bulgarlık" arasında bir nevi "tampon" bir topluluk görevi görmektedir. Troeva Rodoplar'ın farklı bölgelerinde Pomakların kendilerini farklı şekilde tanımlamalarını bu ''sınır'' toplumu olma özelliği ile ilişkilendirmektedir.[89] Bulgarlar ve Türkler arasında hem din hem de dil açısından belirgin olan sınır halinin, Pomaklarda kendilerini dil bakımında Bulgarlar, din bakımında ise Türkler ile ilişkilendirip açık

[87] Vladimir Chukov, "Political Behavior of The Bulgarian Muslim Community," Regional Issues ISIM Newsletter, t.y., (Çevrimiçi)
https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/17349/ISIM_4_politic
al_behavior_of_the_Bulgarian_muslim_community.pdf?sequence=1, 15.10.2018.
[88] Robin S. Brooks, "Step-Mother Tongue: Language and Ethnicity among Bulgarian Pomaks," **Berkeley Journal of Sociology**, Vol. 46, 2002, pp. 27-45.
[89] Evgenia Troeva, "The Rhodopes: Perceptions About Boundaries," **Institute of Ethnology and Folklore Studies**, Vol. 28, 2013, p. 77.

bir sınır çizememeleri ve bu nedenle bu sorunu çözebilmek adına, Rodoplar'ın kimi bölgesinde kendilerini Bulgarlıkla ilişkilendirme gibi bir eğilim gösterirlerken, kimi bölgelerde ise Müslümanlığı öne çıkarak, kimi yerlerde ise Türklüğü öne çıkaran bir kendini tanımlama haline dönüşmektedir. Bu bir bakıma, Troevna'nın savunduğu şekliyle, aynı zamanda Pomakların sınır toplumu olma hallerine kendilerinin bulduğu bir pratik çözümdür.[90] Bu durum Pomaklarda kimliğin belirgin en önemli iki unsuru olan dil ya da dinden birinin diğerinden daha belirleyici olduğu görüşüyle yapılan bir tanımlama halidir. Buna göre, kendilerini Bulgar olarak tanımlayan grup, kimliğin dinsel niteliğini daha az baskın bir olgu olarak görürken, kendilerini Türk olarak tanımlayan grup ise kimliğin dinsel niteliğine daha çok vurgu yapmaktadırlar.

Bunun yanında Troevna çalışmasında Rodoplar'ın farklı bölgelerinde, Türklerin çoğunlukta olduğu yerleşim yerleri ile, Pomakların çoğunlukta olduğu yerleşim yerleri ya da Bulgarlar, Türkler ve Pomakların birlikte yaşadığı yerleşim yerlerinde de Pomaklar'ın kendilerini ya da diğer grubu tanıma halinin de değişiklik gösterdiğini belirtmektedir. Buna göre örneğin merkez Rodoplar'ın Madan ve Rudozem kentinde yaşayan Pomaklar, "daha az" dindar Pomaklar tarafından daha dindar oluşlarına vurgu yapılarak "*Onlar bizden daha Türk"* şeklinde tanımlanırken, burada Türk olmak daha dindar olmak gibi bir anlam taşırken, Rodoplar'ın batı bölgesinde yaşayan bazı yaşlı kuşak Pomaklar için ise "Türk" demek yeterince dindar olmayan bir grup anlamına gelmektedir.[91] Dolayısıyla aynı coğrafyanın farklı bölgelerinde, aynı kelimeler zihinlerde zıt anlamlara da gelebilmektedir.

Aslında Bulgaristan Pomaklarının günümüzde kimliklerinde ortaya çıkan bu ilginç durum Balkan coğrafyasında yalnızca Pomaklara özgü bir durum değildir. Bulgaristan'daki Pomakların bu ilginç "kendini tanımlama" halinin benzer bir örneği de Makedonya'daki ana dili Makedonca olan Müslümanlar ya da topluluğun geleneksel adıyla "Torbeşler" olarak bilinen grup arasında da görülmektedir. Buna göre Makedonya'daki Ortodoks Makedonlar ile yakın köylerde yaşayan Torbeşler Hristiyan ile Müslüman arasındaki din farkını vurgulamak adına kendilerini "Türk" olarak tanımlarken diğer tarafta kendileri gibi Müslüman olan Arnavutlar ile aynı

[90] **A.y.**, p. 85.
[91] **A.y.**, p. 84.

bölgede yaşayan Torbeşler ise kendilerini "Makedon" olarak tanımlayarak kendilerinin ‘’ulusal bir farkındalık’’ ile değil de bir bakıma "dilsel" açıdan farklı fakat "dinsel" açıdan ortak paydaşlarda buluştukları Arnavut nüfusundan ayırmak için "Makedon" kimliği ile ilişkilendirmektedirler.[92] Balkanlar'da özellikle Müslüman topluluklarda öne çıkan (aynı zamanda Hristiyan topluluklarda "ötekini" dinsel öğe üzerinden tanımlama hali) bu kendini "dinsel" aidiyet ile tanımlama hali Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da özellikle Müslüman topluluklar aracılığıyla bugün de varlığını sürdüren mirası ile açıklanabilmektedir.[93]

Balkanlar'daki Torbeş, Pomak, Gorani gibi Müslüman toplulukların kimliklerinde görülen bu geçişkenlik ve değişkenlik Osmanlı İmparatorluğu'nun bakiyesi olan ana dili Türkçe olmayan bu Müslüman toplulukların, Osmanlı döneminde diğer dinlere göre daha yüksek bir statüde olan "İslam" dinini benimsemeleri ve aynı zamanda yerel-dilsel sebeplerden ötürü, bir bakıma imparatorluğun kurucu unsuru Türkler ile aralarındaki farkı bilmelerine rağmen bu toplulukların, Balkanlardaki Hristiyanlar ile karşılaştırıldıklarında, bir "ulus" kimliği geliştirme sürecini de etkilemiştir.[94] Bu sebeple bugün Pomakların yaşadığı kimliksel karmaşa bu yönden de okunmaya müsaittir.

Pomakları ele alan çalışmalarda bir diğerinde Alexandru Boboc-Cojocaru ise Pomakların "çoğunluk" ulus grubu içerisinde "azınlık" olmasını Yunanistan, Bulgaristan ve Türkiye'deki Pomaklar üzerinden incelemektedir. Buna göre Pomaklar Bulgaristan'da dinleri sebebiyle *"Müslüman Bulgar kardeşler"* olarak Bulgar ulusal kimliği tarafından kabul görürken, Yunanistan'da *"Slavca konuşan Yunanlılar"*, Türkiye'de ise *"Slavlaşmış Türk Kardeşler"* olarak kabul görmektedirler.[95]

---

[92] Strashko Stojanovski, Jovan Ananiev, Ana Nikodinovska Krstevskac, "Between Religion and Nation: The Identity of Makedonci muslimani in Republic of Macedonia," **International Journal of Sciences: Basic and Applied Research**, Vol. 20, 2015, p. 198.

[93] Talip Küçükcan, "Re-claiming Identity: Ethnicity, Religion and Politics among Turkish-Muslims in Bulgaria and Greece," **Journal of Muslim Minority Affairs**, Vol. 19, 1999, pp. 64-65.

[94] Florian Bieber, "Muslim Identity In The Balkans Before The Establishment of Nation States," **Nationalities Papers**, Vol. 28, 2000, p. 13.

[95] Alexandru Boboc-Cojocaru, ''The ''Other Within'' In The Balkans-The Case of Pomaks,'' **Literature, Discourse and Multicultural Dialogue**, Vol.1, 2013, pp. 334-346.

Dolayısıyla Pomakların yaşadığı üç ülkede de hâkim ulusal sınıfın Pomakları kucaklayacak kendilerine has sebepleri bulunmaktadır.

Bulgaristan'da yaşayan Pomaklar hakkında yapılan *The Pomak Dilemma (Pomak İkilemi)* adlı çalışmada ise, Pomak toplumunun Osmanlı'dan günümüze tarihsel arka planına değinerek, Pomak kimliğinde meydana gelen değişiklikleri incelemektedir. Özellikle 1984-1989 dönemindeki asimilasyon döneminde, Bulgar Komünist rejiminin uyguladığı zorunlu asimilasyon politikalarının Bulgaristan Pomakları üzerinde büyük bir etkisi olduğunu ve bu nedenle bugün de Pomakların, "Bulgarlık" ya da "Türklük" şemsiyeleri altında, kendilerini de içine alabilecek yeni kimliklere adapte oldukları ifade edilmiştir.[96] Bu durum yapılan diğer çalışmalarda da görüldüğü gibi aynı ülke sınırları içinde, birbirine komşu coğrafyalarda, *Bulgar Müslüman, Müslüman, Türk, Bulgaro-Mohemmedan* gibi birbirinden farklı kimliklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Diğer bir ifade ile özellikle 1984-1989 döneminde meydana gelen zorunlu asimilasyon kampanyaları Pomakların kimliğinde büyük bir kutuplaşmanın meydana gelmesine sebep olmuştur. [97]

Pomaklar hakkındaki tarih yazımı açısından değerlendirilecek olursak yapılan çalışmalardan bir diğeri de Pomakları 1944'ten yani komünist rejimden günümüze kadar "kimliksel" açıdan inceleyen Ulf Brunnbauer'in çalışmasıdır. Brunnbauer Pomak kimliğinin en azından komünist rejim boyunca büyük bir değişikliğe uğramadan korunmasını, kırsalda yaşayan ve kırsal faaliyetler ile geçimlerini sağlayan Pomakların komünist dönemde de rejim tarafından sunulan, kendilerinin ekonomik ihtiyaçlarını sağlayacak kolektif tarım faaliyetlerinin desteklenmiş olması sebebiyle, kentlere doğru büyük bir göç hareketinin olmamış olmasını göstermektedir.[98] Yani Pomaklar 1989'a kadar tarihsel olarak aynı bölgede yaşayan, göç eğilimi göstermeyen, kırsal ekonomik faaliyetler ile geçimlerini sağlayan insanlar olarak kalabilmişlerdir. Dolayısıyla bu durum kolektif kimliklerinin de korunmasını sağlamıştır. Brunnbauer

[96] Alexei Kalionski, "The Pomak Dilemma, La transmission du savoir dans le monde musulman périphérique. Lettre d' information," **Communities, Identities and Migrations in Southeast Europe**, Vol.13, 1993, p. 13.
[97] **A.y.**, p. 13.
[98] Brunnbauer, **a.y.**, p. 84.

de diğer pek çok çalışmada olduğu gibi Rodoplar'ın farklı bölgelerinde, Pomakların Türk ya da Bulgar olarak tanımlamalarını ise etraflarında bulunan ''çoğunluk'' grup tarafından kendi kimliğinin yok olma tehlikesini bertaraf etme girişimi olarak yorumlamıştır.[99] Brunnbauer'in Pomakları da konu edinen bir diğer çalışması da *The Perception of Muslims in Greece and Bulgaria: between the "Self and the "Other (Yunanistan ve Bulgaristan'da Müslüman Algısı: Ben ve Öteki Arasında)* isimli çalışmadır. Brunnbauer bu çalışmasında Yunanistan ve Bulgaristan'ın benzer tarihi arka planlara sahip devletler olarak doğup (burada Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olma) ulus-inşa süresinin ilk aşamalarında, "öteki" olarak "Müslümanları" tanımlamalarının bir ortaklık gösterdiğini, fakat farklı siyasal dönüşümler geçiren iki ülkedeki Pomakların da ülkelerin kendi içerisinde geçirdikleri bu dönüşümlerden etkilenerek zaman içerisinde kendi kimliklerinde de dönüşüm geçirdiğini belirtmiştir. Dolayısıyla Brunnbauer bu kimlikleri değişime açık "dinamik" kimlikler olarak tanımlamıştır. [100]

Bakıldığında her ikisi de Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanan, Türkiye'ye komşu iki devlet olan Yunanistan ve Bulgaristan'ın Pomaklar konusunda birbirlerinden tarih yazımı konusunda da oldukça farklı politikalar izlediği görülmektedir. Bu farklılıkların oluşmasında her devleti kendi içerisindeki dinamikleri etkili olmuştur. Bunun yanında Pomaklar söz konusun olduğunda Yunanistan'ın Pomak nüfusunun Bulgaristan'a göre daha az bir Pomak nüfusun (yaklaşık 30.000)[101] oldukça az olması da önemli bir farklılık oluşturmaktadır. Yunanistan'ın bağımsız bir ulus devlet olarak kuruluşu ile Pomak nüfusuna karşı bakışı, Slavca konuşan bu Müslüman topluluğun asimile edilmiş Helenler olduğu şeklinde kendini göstermiştir. Yunanistan'ın azınlıklara karşı uyguladığı bu politikanın bir amacı da Lozan Anlaşması'nda "Müslüman Azınlıklar" şeklinde belirtilen Müslümanların etnik köken itibariyle Türk, Çingene ve Pomak gibi farklı insan topluluklarından oluşmasından ileri gelmektedir. Yunanistan böylelikle Müslüman azınlıkları tek bir grup halinde

[99] **A.y.**

[100] Brunnbauer Ulf, "The Perception of Muslims in Greece and Bulgaria: between the "Self and the "Other," **Paper for the Center for Austrian Studies**, 1999, (Çevrimçi) http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/csbsc/ulf/perceptions.htm, 08.09.2018.

[101] Oran, **a.y.**, s. 111.

bütünleşmelerini önlemek amacıyla onları kendi içerisinde üç farklı gruba bölmüştür.[102] Yine Yunanistan'ın Bulgaristan'dan farklı olarak yaptığı uygulamalardan biri son yıllarda Yunanca-Pomakça bir sözlük hazırlaması olmuştur.[103] Yunanistan bu uygulaması ile bir yandan Pomakçanın Bulgarcadan farklı bir dil olduğunu kabul ederek Bulgarların Pomaklar üzerindeki iddialarının aksini yapmış diğer tarafta ise Yunanistan'da yaşayan Pomakların Bulgar bir topluluk olmadığını bir kez daha tekrarlayarak Pomaklar üzerinde herhangi bir Bulgaristan müdahalesini de engellemiş olmuştur.

Yunanistan'da yaşayan Pomaklar söz konusu olduğunda onları Bulgaristan'daki Pomaklardan ayıran diğer bir önemli nokta ise Yunanistan'daki Pomakların kendilerini "Türk" olarak tanımlama eğiliminin oldukça yüksek oluşudur. Bu durumun bu şekilde olmasının sebebi ise Yunanistan'ın zaman zaman Müslüman azınlığı bölen politikalarına rağmen azınlık denildiğinde akla ilk "Türk" azınlık fikrinin gelmesi ve Yunanistan'daki Türklerin hem ekonomik hem sosyal açıdan Pomaklara göre daha iyi durumda olması sebebiyle Pomaklar böyle bir eğilim gösterebilmektedirler.[104]

Pomaklar üzerine özellikle İngilizce kaynaklarda dikkat çeken bir diğer nokta ise, kimi yazarların Pomakları Bulgaristan ve Yunanistan'da yaşayan bir grup olarak tanımlarken, kimi yazarların ise Pomakların yaşadığı ülkeler arasına Türkiye'yi de katması, diğer bazı yazarların ise Pomakların, Balkanlar coğrafyasındaki bir Slav dili konuşan tüm Müslüman grupları Pomaklar ile bütünleştirmesidir. Bu üçüncü grup yazarlar Torbeş, Gorani vs. tüm grupları Pomak kimliği altında incelemektedir. Buna göre Pomaklar sadece Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan'da yaşayan Slav dili konuşan Müslümanlar olarak sınırlanmak yerine, Pomak tanımını Arnavutluk, Kosova, Makedonya, Türkiye'de yaşayan dağ popülasyonu olarak tanımlayabilmektedir.[105] Bu haliyle Pomakların tanımını bu şekilde yapanlar

[102] Oran, **a.y.**, p.113.
[103] Vangelis Calotychos, **The Balkan Prospect: Identity, Culture, and Politics in Greece After 1989**, y.y., Palgrave Macmillan US, 2013, p. 103.
[104] Evangelos Karagiannis, "The Pomaks in Bulgaria and Greece: Comparative Remarks," **Euxeinos**, Vol.8, 2012, p. 22.
[105] Tsvetana Georgieva, ''Pomaks: Muslim Bulgarians,''**Islam and Christian Relations**, Vol.12, 2001, p. 303.

Balkanlar'ın diğer bölgelerine de dağılmış Müslüman olan fakat ana dil olarak bir Slav dili konuşan, örneğin Kosova'da Gorani, Makedonya'da Torbeş olarak bilinen toplulukları da kapsar şekilde kullanılabilmektedir. Fakat özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Sosyalist Yugoslavya'nın kurulması ile Makedonya'daki Torbeşler ya da Pomaklar *ipso facto* olarak Makedon Müslümanlar haline geldiğinden ve bunun yanında Yugoslavya'nın kurulması ile Pomakların tarihi sadece Bulgaristan ve Yunanistan'da takip edilebilir hale geldi. [106]

Diğer ulusların tarih yazımı açısından ise Pomakları yalnızca Yunanistan ve Bulgaristan'da yaşayan bir grup olarak tanımlayan yazarların çalışmaları ise daha çok son yıllarda ortaya çıkmıştır. Bu çalışmalardan biri Evangelos Karagiannis'in, *The Pomaks in Bulgaria and Greece: Comparative Remarks (Bulgaristan ve Yunanistan'da Pomaklar: Karşılaştırmalı Notlar* isimli çalışmasıdır. Karagiannis söz konusu çalışmasında Pomakları, *Pomaklar, Kuzey Yunanistan'da ve Bulgaristan'ın güneyinde yaşayan Bulgarca konuşan Müslümanlardır*[107], şeklinde tanımlamaktadır. Karagiannis çalışmasında, literatürde Pomaklar söz konusu olduğunda ya salt Yunanistan ya da salt Bulgaristan'daki Pomakları inceleyen çalışmalar olduğundan, çalışmasında Pomaklar hakkındaki diğer çalışmalardan farklı olarak iki farklı ülkedeki Pomakları karşılaştırmalı bir şekilde incelemeyi amaçlamıştır. Buna göre, Bulgaristan'daki Pomaklar ile Yunanistan'daki Pomaklar ülkelerin ulus-inşa sürecinden itibaren farklı bir "homojenleşme" sürecine dahil olmuşlardır. Yunanistan'daki Pomaklar, Lozan Anlaşması sonrasında, Batı Trakya'da kalan çoğunluğu Türklerden oluşan azınlık grubu içerisinde azınlık olurken, Yunanistan'ın azınlıkları "Müslüman" kimliği altında tanıması sebebiyle de burada yaşayan Pomaklar kendilerini "Türk" olarak tanımlamış ve kendilerini "ulus" anlamında da "Türklük" ile özdeşleştirmişlerdir. Diğer tarafta ise sayıları Yunanistan Pomaklarından oldukça fazla olan Bulgaristan Pomakları, "ulusal" aidiyetleri Bulgaristan devletinedir. Burada üzerinde durulması gereken diğer bir nokta ise Yunanistan Pomakları arasında kendisini "Yunan" olarak tanımlayan bir Pomak yokken,

[106] Alexandre Popoviç, "Pomaks," **The Encyclopaedia of Islam**, Vol.8, Ed. by. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs. G. Lecomte, Leiden, E. J. Brill, 1995, p. 322.
[107] Karagiannis, **a.y.**, p. 19.

Bulgaristan'da Pomakların birçoğunun kendilerini Bulgar olarak tanımlamasıdır.[108] Karagiannis'in *The Pomaks of Bulgaria: A case of Ethnic Marginality (Bulgaristan Pomakları: Etnik Ötekileştirme Hali)* isimli diğer bir çalışmasında ise bu defa Bulgaristan'da yaşayan Pomaklarda, özellikle komünist rejim döneminde uygulanan politikalar neticesinde meydana gelen değişiklikleri ele almaktadır. Buna göre Karagiannis, Bulgaristan Pomaklarında kendini tanımlama halinde, şehre göç etme dışında, büyük şehre göçte "mavi yakalı" ya da "beyaz yakalı" Pomaklar arasında da kimliksel anlamda kendilerini tanımlarken bazı farklılıklar meydana geldiğini öne sürmüştür. [109]

Özellikle İngilizce kaynaklarda dil, din, etnisite ve kimlik konuları yoğunluk gösterse de özellikle son yıllarda Pomakları konu edinen farklı konulu çalışmalar da yapılmıştır. Bunların en güncel örneklerinden biri 2018 tarihli, Selanik Aristoteles Üniversitesi'nde yazılan, *The Pomaks of Rodopi: The Influence of Local Media on Pomak Identity and Social Integration (Rodopların Pomakları: Yerel Medyanın Pomak Kimliğine ve Sosyal Bütünleşmesine Etkisi)* isimli yüksek lisans tezidir. Yapılan çalışma, yerel medya organlarında Pomakların kendilerini nasıl temsil ettikleri ya da nasıl temsil edildikleri ve medyanın bu temsilinin hem Pomak toplumu hem Müslüman azınlığın genelinde hem de Yunan toplumu genelinde ne gibi etkileri olduğunu ortaya koymayı amaçlamıştır. Bunun yanında Yunanistan Pomaklarının Bulgaristan Pomaklarından farklı olarak kendilerini Türklük çemberi içerisinde tanımlamaları ise, Yunanistan'ın, bazı dönemler değişikliklere uğrasa da "Osmanlı'dan miras" bir azınlık politikası benimseyerek, azınlıklar arasındaki din ortaklığını vurgulayarak, toplumları din bazında ayıran bir politika benimsemesinin etkili olduğu belirtilmiştir.[110] Buna göre Pomaklar (ve Yunanistan'daki Çingeneler de dahil olmak üzere) kendilerini bölgenin Müslüman çoğunluğunu oluşturan ve geçmiş yönetimin hâkim sınıfı olan Türkler ile özdeşleştiren bir kimlik benimsemişlerdir.

---

[108] Karagiannis, **a.y.**, p. 23.

[109] Evangelos Karagiannis, "The Pomaks of Bulgaria: A case of Ethnic Marginality", **Bulgaria Social and Cultural Landscapes**, Ed. by., Christian Giordano, Dobrinka Kostova, Evelyne Lohman-Minka, Fribourg, Universitatsverlag Freiburg Schweiz, 2000, pp. 153-154.

[110] Triantafyllos Gkiouzelidis, "The Pomaks of Rodopi: The Influence of Local Media on Pomak Identity and Social Integration," Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selanik, Aristoteles Üniversitesi, Siyasat ve Ekonomi Fakültesi, 2018, p. 23.

İngilizce kaynaklar açısından üzerinde araştırma yapılan diğer bir konuda Bulgaristan Pomaklarının, Balkan Savaşları sonrası Rodoplar'ın ve dolayısıyla Pomakların yaşadığı toprakların Osmanlı İmparatorluğu yönetiminden Bulgaristan'a geçmesi sonrasında gerçekleştirilen "Hristiyanlaştırma", zorunlu vaftiz uygulamaları ile ilgilidir. Nuri Korkmaz'ın ilgili konudaki çalışması 1912-1913 Balkan Savaşları süresince Pomakları hedef alan Hristiyanlaştırma kampanyalarıdır.[111] Korkmaz çalışmasında Bulgar otoritelerin, Bulgar Prensliği'nin kurulmasının ardından yapılan ilk üç nüfus sayımında (1880-1885-1888 yıllarında) Pomakların Türk olarak sayıldığını fakat 1905 yılına gelindiğinde ise Pomakların, Pomak olarak farklı bir kategoride yazıldıklarını belirtmiştir. Bu durum Pomakları Türklerden ayırma girişiminin girişimi olmakla beraber aynı zamanda 1885 Berlin Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Bulgar Prensliği altında yaşayan Müslümanların hakkını koruma hakkını, Pomakları Bulgarlığın ayrılmaz bir parçası olarak göstererek, Osmanlı'nın bu topluluk üzerinde herhangi bir yaptırım yapma ihtimalini ortadan kaldırma ve bir anlamda ele geçirilen topraklar üzerinde söz konusu bir Osmanlı girişimini ortadan kaldırma fikri de etkili olmaktaydı. [112] Bunu izleyen dönemde ise Bulgar otoriteler "Bulgar Müslüman" ya da "Bulgaro Mohemmedan" terimini kullanarak Pomakları tamamıyla Bulgar kimliğine asimile etmeyi hedeflemişlerdir.

Vemund Aarbakke ise *Pomak Language Usage and the Spell of Nationalism: The Case of the Pomaks in Greece (Pomakça Dilinin Kullanımı ve Milliyetçiliğin Büyüsü: Yunanistan'daki Pomakların Durumu)* isimli çalışmasında "Pomaklık" durumunun tarihsel ve sosyal konjonktürde ne gibi değişikliklere, dönüşümlere uğradığını Yunanistan'daki Pomaklar üzerinden incelemektedir.[113] Aarbakke, diğer araştırmacılardan farklı olarak, Yunanistan örneğinde görüldüğü gibi, "saf" bir Pomak tanımı yapmaktadır. Buna göre ulus-devlet sonrası dönemde "saf" bir Pomak demek, dağlık bir bölgede, dış dünyadan olabildiğince izole bir şekilde yaşayan ve bu sebeple

[111] Nuri Korkmaz, "Shifting Physical Borders and Cultural Boundaries In The Balkans: The Conversion of Pomaks In Bulgaria During the 1912-1913 Wars," Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Bildiriler, Cilt II, Ed. by. Aşkın Koyuncu, Çanakkale, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 224.
[112] **A.y.**, s. 225.
[113] Vemund Aarbakke, "The Case of the Pomaks in Greece," **Slavia Islamica: language, religion and identity**, Vol.25, Ed. by., Robert D. Greenberg, Motoki Nomachi, Hokkaido, 2012, p. 151.

dış etkenlerden uzak olarak "*Pomaklığını"* koruyan grup olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Aarbakke, şehir yaşamından uzakta yaşayan bir Pomağın "Pomaklık" tanımı ile, (Yunanistan örneğinde olduğu gibi) Türklüğe entegre bir kimlik benimsemiş, Pomak kökenli bir kentlinin "Pomaklık" tanımının da birbirinden farklı olduğunu vurgulamaktadır.[114] Aynı konuyu Yunanistan'da yaşayan Pomakların özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasından günümüze kadarki dönemde değişen "kendini tanımlama" durumunu Olga Demetriou'nun çalışmasında da görmek mümkündür. Demetriou'nun söz konusu çalışmasında özellikle "şehirde" yaşama halinin (Gümülcine örneğinde) Pomakların kimliğinde meydana getirdiği değişikliklere vurgu yapmıştır. [115]

Bu durum aynı şekilde Türkiye örneğinde, köylerde yaşayan daha yaşlı Pomaklar için kimlik tanımı ile, İstanbul gibi büyük metropollerde yaşayan daha genç kuşak Pomakların kimliklerinde de benzer farklılıklar oluşmuştur. Aynı şekilde Bulgaristan'da Rodoplar'ın batısında yaşayan Pomaklarda, aynı aileye mensup kişilerin, en yaşlı kuşağı kendisini Müslüman-Pomak olarak tanımlarken, en genç ve genellikle Sofya, Blagoevgrad gibi şehirlere eğitim amaçlı giden kuşak ise daha çok Bulgar ulusal kimliğine entegre olmuş bir şekilde kendilerini Bulgar-Müslüman olarak tanımlayabilmektedir.[116] Dolayısıyla birbirinden farklı siyasal rejimler ve pratikler geçiren ülkelerde yaşamış olsalar da, üç ülkedeki Pomakların da özellikle genç kuşak-yaşlı kuşak arasındaki kendini tanımlama hallerinde özellikle "kentte" yaşamak ya da "köyde" yaşamanın benzer sonuçları beraberinde getirdiği görülebilmektedir.

İngilizce kaynaklardaki önemli çalışmalardan bir diğerinde de Yulian Konstantinov ise özellikle zorunlu asimilasyon kampanyası sonrasında Pomakların kimliğinde bakıldığında birbiri ile aşırı zıt giden iki olguya dikkat çeker. Buna göre Pomakların bir kısmı Hristiyanlığı benimseyip Bulgarlaşırken, bir kısmı ise

[114] **A.y.**, p. 159.
[115] Olga Demetriou, "Prioritizing 'ethnicities': The uncertainty of Pomakness in the urban Greek Rhodoppe," Ethnic and Racial Studies, Vol. 27, 2004, pp. 95–119.
[116] Emel Deniz, 2017 yılı Bulgaristan'ın Batı Rodoplar bölgesinde yaptığım görüşmeler ve gözlemlerden notları.

Balkanların geleneksel İslam'ına yabancı bir şekilde daha *"köktenci"* bir İslam anlayışı benimsemektedir.[117]

Nena Deneva ise Pomaklar üzerine yaptığı çalışmasında, Pomakları yaşadıkları Balkan coğrafyası sınırları dışarısına çıkarıp, bu defa Avrupa'ya başta ekonomik sebepler ile göç eden Pomakların "iki isim kullanma" eğilimlerinin gittikleri yerlerde de nasıl sürdürüldüğünü ele almaktadır. Deneva'nın üzerinde durduğu dikkat çeken nokta ise Pomaklar arasında Avrupa'ya göç süresi öncesinde, zorunlu isim değiştirme uygulamasının sona ermesinden sonra resmen Müslüman isimlerini geri alan kişilerin, tekrar bir değişikliği giderek Bulgar isimlerini kullanarak pasaport alarak Batı Avrupa'ya çalışmaya bu yeni pasaportlar ile gitme eğilimleridir. Burada geçmişte zorunlu yapılan bu uygulamanın, neden Avrupa'ya göç öncesinde gönüllü olarak yapılıyor olmasının sebebi ise Deneva tarafından Bulgaristan'da görülen muamelenin Avrupa'da çalışmak için gittikleri yerde de görülme tehlikesinin ortadan kaldırılması amacını taşıması olarak açıklanmıştır. Diğer bir deyişle, Pomaklar bu defa kendileri isteyerek isimlerini değiştirerek gittikleri yerde de geldikleri yerlerdeki gibi bir "ikinci" sınıf insan olma tehlikesini bertaraf etmeyi amaçlamaktadırlar.[118] Deneva'nın İspanya'daki Pomaklar arasında gözlemlediği iki isim kullanma eğilimine benzer durum özellikle İngiltere, İskoçya gibi ülkelere çalışmaya giden Pomaklar arasında da gözlemlenmiştir. Buna göre bu kişilerin neredeyse tamamı "Bulgar" yani "kamusal" isimlerini kullanarak yurtdışına çalışmaya gitmektedir. Kendi Müslüman isimleri ise "özel" alanda kullanılan bir isim haline gelmiştir.[119] Deneva'nın Pomaklar ile alakalı bir diğer çalışması ise bu defa İspanya'da yaşayan-çalışan Pomaklar arasında "genç" ve "yaşlı" Pomaklar arasında, göçün artık nasıl bir "sınır aşan" bir boyut aldığını öne çıkarmaktadır. Bunun yanında Deneva aynı zamanda Pomakların geleneksel aile yaşamlarının da İspanya'da taşınmış olduğunu ve bunun da Bulgaristan'dan, İspanya'ya ya da tam tersi, özellikle yaşlı bakımı ya da bebek bakımı gibi konularda

[117] Yulian Konstantinov, "Strategies for Sustaining a Vulnerable Identity," **Muslim Identity and The Balkan State**, Ed. by., Suha Taji-Farouki, Hugh Poultons, London, Hurst and Company, 1997, pp. 33-39.

[118] Neda Deneva, "The Young-Old Transnational Travellers On the Transformation of Care Arrangements among Bulgarian Muslim Migrants in Spain," **Multicultural Center Prague**, (Çevrimiçi) https://migrationonline.cz/en/e-library/the-young-old-transnational-travellerson-the-transformation-of-care-arrangements-among-bulgarian-muslimmigrants-in-spain, 29.07.2009.

[119] Emel Deniz, 2017 yılı Bulgaristan'ın Batı Rodoplar bölgesinde yaptığım görüşme ve gözlem notları.

"aileler" arasında, ekonomik sebepli göç dışında, yeni bir "göç" sürecinin oluşmasına sebep olmaktadır.[120] Bu nedenle bu göç, Bulgaristan'da kalan yaşlı anne-babaya bakım amaçlı olduğunda, İspanya'da Bulgaristan'a doğru, geçici de olsa bir "tersine göç" hareketine dönüşmektedir.

İngilizce kaynaklar açısından ağırlık olarak Pomakların kimliğini konu alan çalışmalar yapılmış olsa da Pomakların konuştuğu dil hakkında da yapılmış bazı çalışmalar bulunmaktadır. Evangelia Adamou and Davide Fanciullo'nun 2018 yılında yayımlanan çalışmaları buna bir örnektir. Adamou ve Fanciullo yapmış oldukları çalışmada, Yunanistan, Bulgaristan, Türkiye gibi farklı ülkelerin sınırları altında yaşayan Pomakların konuştuğu dilin bu topluluğun yaşadığı farklı siyasi pratikler altında nasıl şekillenip etkilendiği ve bu durumun bu dilin kullanımına nasıl bir etkisi olduğunu tartışmaktadır.[121] Bakıldığında Pomaklar hakkında yapılan İngilizce çalışmaların büyük bir bölümü topluluğun kimlik, etnisite, tarihi arka planı gibi konular hakkında olduğunda söz konusu bu çalışma Pomakların diline yoğunlaşarak, aslında topluluğun kimliğinde de en önemli iki element olan dil ve dinden, çalışmada dili ana merkezine almıştır. Evangelia Adamou and Davide Fanciullo'nun çalışması Pomakların dili Pomakçanın Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye'de yaşayan Pomaklar arasında aktif bir şekilde kullanılan bir dil olmadığını, Bulgaristan'daki Pomakların standart Bulgarcaya, Türkiye'dekileri Türkçeye, Yunanistan'dakilerin ise Türkçe ya da Yunancanın büyük etkisi altında kalmış olduğunu belirtmektedir.[122]

Evangalie Adamou'nın *Bilingual speech and language ecology in Greek Thrace: Romani and Pomak in contact with Turkish (Yunanistan Trakyası'nda iki dilli konuşma ve dil ekolojisi: Roman ve Pomak dilinin Türkçe ile teması)* isimli çalışması da Pomakların dili ile alakalı çalışmalarda biridir. Adamou çalışmasında aynı bölgede yaşayan fakat farklı diller konuşan topluluklar arasında, Pomakça ve Roman dilinin

[120] Dedeva, **a.y.**
[121] Evangelia Adamou & Davide Fanciullo, "Why Pomak will not be the next Slavic literary language," **Linguistic Regionalism In Eastern Europe and Beyond, Minority, Regional and Literary Microlanguages**, Ed. by., Dieter Stern, Motoki Nomachi, Bojan Belic, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2018, pp. 40-65.
[122] **A.y.**, p. 60.

günlük hayatta Türkçe ile olan temasına dikkat çekmiştir.[123] Türkçe ile etkileşimleri karşılaştırılan iki dilde, Yunanistan Trakya'sında Romanların dilinin Pomakçaya oranla Türkçeden çok daha fazla kelime ödünç alıp ve günlük dilde Romanların neredeyse yarı Türkçe yarı Roman dili şeklinde yeni bir "karma dil" ortaya çıkarılmış olmasına rağmen Pomakların en azından dağlık bölgelerde yaşayanlarında Türkçe ile temas daha sınırlı kalmıştır. Adamou bu durum iki topluluğun uğraşmakta olduğu geleneksel ekonomik faaliyetler ile açıklamaktadır. Buna göre Romanlar genellikle "tüccarlık" ile meşgul oldukları için, dağlık bölgelerde daha izole yaşayıp hayvancılık ve tarımla uğraşan Pomaklara kıyasla daha çok Türkçe ile etkileşim kurmuşlardır. Pomakların Türkçe ile etkileşimi ise daha çok okul, Kur'an kursu gibi "eğitim" odaklı sebepler neticesinde meydana gelmiştir. Bu sebeple Yunanistan Trakya'sında Türkçe Romanlar için daha etkin bir ikinci dil haline gelirken, izole yaşayan Pomaklar için "sınırlı" bir ikinci dil halinde kalmıştır.[124]

Diğer tarafta "Pomak" sözcüğünün, karşı tarafa ve grubun kendisinde ifade ettiği anlamın zaman içinde dönüşüm geçiren haline bakıldığında ise, Bulgaristan Pomakları açısından bu sözcüğün "küçültücü" bir ifade haline gelmiş olduğu halde, Türkiye veya Yunanistan Pomakları açısından bu sözcüğün bu tarz "negatif" bir anlam taşımaması da önemli bir nokta olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında Bulgaristan'da Pomak sözcüğünün taşıdığı "negatif" anlamın aynı şekilde, Makedonya'nın Makedonca konuşan Müslümanlarının geleneksel adı "Torbeş" kelimesinin de benzer bir "küçültücü" anlam taşıması bu iki toplumun da Müslüman azınlık ve aynı zamanda iki ülkedeki Müslümanlar arasında da "azınlık" grup olmaları ile ilişkilendirilebilir. [125] Bu nedenle söz konusu iki grubun da geleneksel isimleri küçültücü bir anlam taşıyan kelimeler haline dönüşürken, resmi otoriteler tarafından kendilerine sunulan yeni isimleri benimsemek durumda kalmaktadırlar. Buna göre Pomaklar Bulgaristan'da, *Bulgaro Mohemmaden* olurken, Makedonya'daki Torbeşler ise *Makedonci Muslimani* olmaktadırlar.

---

[123] Evangelia Adamou, "Bilingual speech and language ecology in Greek Thrace: Romani and Pomak in contact with Turkish," **Language in Society**, Vol. 39, Cambridge, Cambridge Press, 2010, pp. 147-171.
[124] **A.y.**, p. 166-167.
[125] Stojanovski, Ananiev, Nikodinovska Krstevskac, **a.y.**, p. 197.

Pomaklar ile ilgili mevcut tarih yazımı açısından literatürde araştırmacıların Pomakların kimliği ile alakalı genellikle belirgin sınırlar çizme eğilimi ise, Milena Benovska-Sabkova tarafından eleştirilerek, *Urban Culture, Religious Conversion, and Crossing Ethnic Fluidity among the Bulgarian Muslims ("Pomaks") (Pomaklar Arasından Kent Kültürü, Dinsel Dönüşüm ve Etnik Geçişkenliği Geçmek)* isimli çalışmasında Merkez Rodoplar'ın Zlatograd (Darıdare) köyünde kendilerini Bulgar Müslümanlar olarak tanımlayan Pomakların, kent yaşamı ile bölgedeki Hristiyan Bulgar ile uyumu sonucunda Bulgar ulusal kimliğine nasıl ''adapte'' oldukları konusunu incelemiştir. Çalışmada örneğin Bulgaristan'ın komünist rejiminin "yeniden doğuş" sürecinde Müslüman mezarlıklarını sistematik olarak zarar vererek, Müslümanların Hristiyanlar ile beraber gömülmelerini dikte ettikleri süreç, bölgenin Pomakları tarafından "yeniden yorumlanarak" bir anlamda bugün bu bölgede Hristiyan ve Müslümanların aynı mezarlıkları gömülmesi, kendilerini Bulgar Müslümanlar olarak tanımlayan topluluk arasında "dinsel" harmoninin bir parçası, "karşılıklı saygının" bir göstergesi haline gelmiştir. [126]

Lenka Nahodilova ise Pomaklar konusunu, cinsiyet merkezli bir eksene oturtarak Pomak kadınlarını ana özne olarak incelediği *Commumist Modernization and Gender: The Experience of Bulgarian Muslims: 1970-1990 (Komünist Modernleşme ve Cinsiyet: Bulgar Müslümanlarının Deneyimi:1970-1990)* isimli çalışmasında, özellikle komünist dönemde Pomaklara (ve Bulgaristan'daki diğer Müslümanlara) uygulanan zorunlu asimilasyon kampanyalarını farklı bir açıdan ele almaktadır. Nahodilova, komünist dönemde uygulanan politikaların cinsiyet yönünden, "Pomak kadınları" örneğinde olduğu gibi, onları kıyafetler ya da geleneksel ekonomiye katılım halinde olmak üzere, bir "özgürleşme" yaşamalarını amaçlamaktadır. Dolayısıyla burada komünist rejimin temel birincil amacı Pomakları Bulgarlaştırmak değil, geleneksel "Müslüman" kadınlardan yeni bir "komünist kadın" yaratmaktı. Dolayısıyla Nahodilova'nın vurguladığı şekilde rejimin ana amacı Bulgar

[126] Milena Benovska-Sabkova, "Urban culture, religious conversion, and crossing ethnic fluidity among the Bulgarian Muslims ("Pomaks")," **Glasnik Etnografskog Instituta SANU**, Vol.63, 2015, p. 51.

ulus-inşa sürecinin bir tamamlanma sürecinden ziyade toplumun "komünistleşmesi" sürecinin tamamlanmasıydı.[127]

Son yıllarda yapılan çalışmalarda değinilen diğer bir önemli konu ise "dinamik" olan bu Pomak kimliğinin, günümüzde nasıl bir "dönüşüm" içerisinde olduğudur. Laura Olson Osterman'ın Bulgaristan Pomakları arasında yaptığı çalışma bugün Pomaklar arasında biri "dinsel" diğeri "etnik" taraflara vurgu yapan iki yeni kimlik oluşturma (etnik ve din öğelerinin her zaman birbirinden bağımsız değil, bazen iç içe geçtiği) bir süreçten bahsetmektedir. Buna göre dinsel öğrenin öne çıktığı durumda bölgenin "geleneksel" İslam'ından bir bakıma kopuşu ve "daha doğru" bir İslam anlayışı getirdiği savunulan yeni bir İslami kimlik ile yoğrulmuş bir Pomak kimliği inşa edilirken, diğer tarafta daha çok "etnik" kültür gelenekler gibi öğelere vurgu yapılan ayrı bir kimlik inşa edilmektedir. Fakat Osterman'ın da vurguladığı gibi bu iki kimlik birbirinden tamamen bağımsız durumda değillerdir, çoğu zaman birbiri ile paralel etkinlikler çerçevesinde bu yeni kimlik oluşturma süreci içerisinde yer almaktadırlar.[128] Osterman'ın vurguladığı "yeni formda" bir İslam'ın, diğer bir deyişle komünizmin getirdiği zorunlu asimilasyon ya da dine yönelik kısıtlamalar, devletin resmi ateizm propagandası sonrası dönemde, "geleneksel" kimliğinden sıyrılıp yeniden bir dönüşüm geçiren din anlayışının, Pomaklar gibi kendine has tarihsel arka planı olan bir topluluktaki yansıması Kristen Ghodsee'nin çalışmasında da üzerinde durulmuştur.[129] Pomakların hem kapitalizm ile hem de komünizm ile kendilerine özgü bir deneyim ile karşı karşıya kalmaları dolayısıyla günümüzde de hem kapitalizmin hem de komünizmin bu topluluk üzerindeki etkisinin toplumun geri kalanından daha farklı bir yansımasının olması ile sonuçlanmıştır. Ghodsee'nin dikkat çektiği gibi Bulgaristan örneğinde, Hristiyan ve Müslüman ayrımının Osmanlı dönemindeki "anlamlarının" toplumda imparatorluğun "millet sistemindeki" gibi daha çok ötekini tanımlama haliyle ilişkilendirildiği, komünist dönemde ise devletin ateizm

[127] Nenka Nahodilova, "Communist Modernisation and Gender: Bulgarian Muslims 1970–1990," **Contemporary European History**, Vol. 19, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, p. 52.
[128] Laura Osterman Olson, "Movements For Islamic Revival and Folk Revival Among Rural Bulgarian Muslims In The Post-Communist Period," **National Council for Eurasian and East European Research Working Paper**, Title VIII Program, 2014, (Çevrimiçi) https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/2014_828-10g_Osterman.pdf, 09.10.2018.
[129] Kristen Ghodsee, "Minarets after Marx Islam, Communist Nostalgia, and the Common Good in Postsocialist Bulgaria," **East European Politics and Societies**, Vol.24, 2010, pp. 520-542.

propagandası sonrasında ise bu defa Müslüman-Ateist, Hristiyan-Ateist gibi dinin belli bir din pratiğine inanma, bağlılık göstermekten çok, belli bir "kültürel" kimliğe atıf yaptığı yeni bir durum da ortaya çıkmıştır. [130]

Pomakların özellikle Bulgaristan'da komünist rejimin yıkılmasından sonra kendi kimliklerini nasıl algıladıklarına yönelik en kapsamlı çalışmalardan biri 2013 yılında Laura Olson Osterman tarafından gerçekleştirilmiştir. Osterman gerçekleştirdiği bu çalışmada Bulgaristan'da Pomakların yaşadığı Batı Rodoplar ve Orta Rodoplar bölgesinde yaşayan Pomakların köy ve kasabalarında yaklaşık iki ay geçirerek onların kimliklerindeki dönüşümleri gözlemlemiştir.[131] Osterman'ın alan çalışmasını gerçekleştirdiği 2013 yılının mayıs ayı aynı zamanda Bulgaristan'da genel seçimlerin de gerçekleştiği bir tarihe denk gelmiştir. Burada önemli olan nokta ise Pomakların Bulgaristan tarihinde ilk kez bu seçimlerde kendilerini "Pomak" olarak tanımlayan bir grup aday Pomaklardan oy almak için yarışmışlardır. Araştırmacının gözlemlediği diğer bir önemli şey ise, artık Pomaklar arasında "entelektüel bir Pomak sınıfı" oluşmaya başlamış ve bu sınıf sadece Bulgaristan ya da Balkanlar ile sınırlı kalmayarak Avrupa'da, Ortadoğu'da Pomak kültürünü tanıtmak ve bu yolla Bulgaristan'daki İslam varlığını yeniden inşa etmeye çalışmaktadır. Bunun yanında Pomaklardan bir grup Bulgaristan'da Pomakların da azınlık statüsüne sahip olmasını talep ederken, 2014 yılında bu taleplerini yine bir Pomak olan ve bir STK olan Avrupa Pomak Enstitüsü Başkanı Efrem Mallov'un liderliğinde kurulan Kültür, Özgünlük, Çeşitlilik İçin Yurtsever Birliği Partisi (POMAK) ile hayata geçirmişlerdir.[132] Bulgaristan'da Pomak kimliğiyle bir Pomak partisi kurulması ve özellikle burada yaşayan Pomaklardan oy beklemesi önemlidir çünkü ülkede kullanımı dahi sorunlu olan "Pomak" kelimesi bizzat Pomaklar tarafından sahiplenilmiş ve bu topluluğun siyasi arenada sesi duyulmuştur. Baktığımızda sosyalizmin çökmesinin hemen ardından kurulan Hak ve Özgürlükler Partisi genellikle "Türk Partisi" olarak anılmış

[130] **A.y.**, p. 528-529.
[131] Osterman, **a.y.**
[132] Nahit Doğu,"Bulgaristan'da Pomaklar parti kuruyor," **Al Jazeera Türk**, 14 Nisan, 2014, (Çevrimiçi) http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeeraozel/bulgaristanda-pomaklar-parti-kuruyor, 12.01.2018.

fakat Pomakların kendi siyasi haklarını savunacak ya da diğer bir değişle "Pomakların" haklarını koruyacak bir parti ortaya çıkmamıştır.

Fakat Bulgaristan açısından bakıldığında Pomakların bir azınlık olarak tanınması daha Avrupa Birliği'ne üyeliğin hemen ardından reddedilen bir konu olarak karşımıza çıkıyor zira Bulgaristan Pomakları bir azınlık olarak tanımak yerine onların çoğunluk olan Bulgar halkının ayrılmaz bir parçası olarak görmektedir.

Bulgaristan Pomakları arasında kendi kimliğini tanımlama açısından yeni nesil ile eski nesil arasında da farklılık vardır. Gençler kendilerini "Bulgar" olarak tanımlamaya eğilimli iken daha yaşlı nesil kendilerini "Pomak" ya da "Müslüman" olarak tanımlama gibi bir eğilim göstermektedir. Bu haliyle aynı aileye mensup olsalar dahi yeni nesil ile eski nesil arasında da farklı bir kimlik tanımlaması mevcuttur. Bu durumda Pomakların kendi kimliklerini tanımlamaları açısından bir başka araştırılması gereken noktadır. Kuşkusuz genç neslin kendisini Bulgar olarak tanımlama durumu hâkim sınıfa ait olma isteği, ekonomik problemler yaşamama dürtüsü ya da kariyer yolunda geri adımda kalmama gibi endişelerden de kaynaklanmaktadır. Bunun yanında eski neslin zihinsel dünyasında Türk demek Müslüman demek Bulgar demek ise Hristiyan demek olduğu için eski nesil Pomakların kimlik tanımlamalarında da böyle bir eğilim olabilmektedir.

Pomakların hem kendi kimlik tanımındaki problem hem de Bulgaristan'ın devlet olarak onların kimliklerini tanımlamasındaki problem aynı zamanda Bulgaristan devletinin kuruluş aşamasındaki Bulgar kimliği tanımlamasını dönüşüme uğratmıştır, zamanla evrilen Bulgar kimliğinde öne çıkan öğe din olmaktan Bulgarca yani dil olmaya doğru evrilmiştir.[133]

Genel olarak bakıldığında Bulgaristan'ın da dahil olduğu Balkan devletlerinin "ulus", "vatandaşlık" ve "kimlik" kavramlarına primordial bir bakış açısıyla yaklaştıklarını ve bu nedenle geleneksel olarak bir "azınlık" ya da kimlik problemi yaşadıkları söylenebilir. Bu nedenle Pomakların özellikle Bulgaristan'da dil

[133] Todorova, **a.y.**, p. 309.

bakımından ideal Bulgar tanımı içerisine girme fakat "Müslüman" olma sebebiyle bu ideal tanım dışında kalması ile de kendini göstermektedir.

Bulgaristan'ın tıpkı diğer Balkan ülkeleri gibi ortak olan bir diğer özelliği de kendisine "öteki" olarak inşa ettiği eski "Müslüman" yönetimin kimliğini, temsilciliğini yapan Müslüman toplulukları bağımsızlık sonrası ülkenin bir gerçeği haline gelmiş olmasıdır. Bu yönüyle Bulgaristan da diğer Balkan ülkelerinde de sıklıkla karşılaşıldığı haliyle Osmanlı sonrası ülkede yaşayan Müslümanları bir "güvenlik tehdit" unsuru olarak görme geleneğine sahiptir.[134]

İngilizce kaynakalr açısından konu ile ilgili önemli çalışmalardan bir diğerinde ise Kristen Ghodsee Bulgaristan'da komünist dönem sonrasında cinsiyet rollerinde ortaya çıkan değişikliklere, etnik kimliklerde meydana gelen dönüşümlere ve özellikle İslam anlayışında, komünist dönem sonrasında ortaya çıkan değişikliklere dikkat çekmektedir. Buna göre özellikle Bulgaristan örneğinde görüldüğü gibi geleneksel İslam ile bölgeye yabancı yeni bir anlayışta bir İslam, yerel terminoloji ile "*Arabski Islam"* yani Arap tarzı bir İslam'ın kimi zaman çatışmaya varan ilişkisi ortaya çıkmaktadır. [135]

Bunun yanında yukarıda bahsedilen durumun değişen ekonomik durum ile de yakın ilişkisi olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Pomakların kimlik tanımlamaları üzerinde özellikle komünizm sonrası dönemde en etkili olan öğelerden bir diğeri de kuşkusuz ekonomi olmuştur. Komünist dönem öncesinde hayvancılık ya da tütüncülük gibi işlerle uğraşan Pomaklar, komünist dönem sonrası kolektif olarak yine bu işlerle uğraşmaya devam etmiş bunun yanında yerel nüfus ülkenin Rodoplar gibi kırsal bölgelerine kurulan fabrikalarında da istihdam olanakları bulmuşlardır. Dolayısıyla bu dönemde Pomakların yaşadıkları bölgelerden büyük şehirlere göç etme gibi bir durum da yaşanmamıştır. Fakat komünizmin sona ermesiyle beraber bu bölgedeki birçok devlet girişiminin kapanması ve ardından komünist ülkelerde birbiri ardına gelen rejim değişiklikleri ile tarımsal ve hayvansal ürünlerin de eski pazarları ortadan kaybolmuş ve bölge halkı büyük bir işsizlik problemi ile karşı karşıya kalmıştır. Komünizmin

[134] **A.y.**

[135] Kristen Ghodsee, "The Miniskirt and the Veil: Islam, Secularism, and Women's Fashion in the New Europe," **Historical Reflections**, Vol. 34, 2008, pp. 105-125.

Bulgaristan'da çökmesinin ardından Pomakların kimliklerinde dönüşüm yaratan en büyük olaylardan biri de bu işsizlik problemi ile ekonomi olmuştur.[136] Bu sebeple değişen ekonomik durum özellikle Körfez ülkelerinin fonları aracılığıyla burada bazı değişikliklerin de yaşanmasına da sebep olmuştur denilebilir.

İngilizce kaynaklarda özellikle Bulgaristan örneğinde üzerinde durulan bir durum olan Pomakların komünist dönem sonrası karşılaştıkları başlıca iki zıtlık vardır ki bu iki zıtlık bu toplumun bu dönem sonrası günümüze kadar kendi kimlik tanımlamaları üzerinde etkilidir. Bu zıtlıklar karşımıza şu şekilde çıkmaktadır; komünist dönem boyunca Pomaklar bu dönemin özellikle kırsal kesime yaptıkları yatırımlar ile büyük bir ekonomik refaha kavuşurlarken diğer tarafta büyük bir dini baskı ile baş başaydılar. Diğer tarafta ise komünizmin çöküşü ile Pomaklar (ve toplumun büyük bir kısmı) serbest pazar ekonomisine geçiş ile büyük bir ekonomik yıkımla karşılaşırken dini özgürlük açısından (komünist döneme kıyasla) büyük bir rahatlama dönemine girdiler.[137]

Bunun yanında Pomakların kimliklerinde meydana gelen söz konusu bu geçişkenlik, özellikle Bulgaristan'da Todor Jivkov döneminin sona ermesini izleyen süreçte araştırmacılar açısından da göreceli olarak komünist döneme göre üzerinde daha rahat çalışılan bir konu haline geldiği için, bu dönem sonrasında Pomaklar üzerine yapılan çalışmalarda da kimlik, travma, kimliğin geçişkenliği ve dönüşümü konularının oldukça yoğun olarak işlendiği görülmektedir. Dolayısıyla özellikle İngilizce literatürde bu konuda yapılan çalışmaların sayısında da söz konusu bu dönem sonrası bir artış olduğu gözlemlenmiştir.

Bunun yanında komünist dönem içerisinde sosyalist doktrin içerisinde insanlara aktarılan "ateizm" propagandası Bulgaristan'da hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar açısından farklı bir kimlik anlayışı çıkardı. Buna göre bir Bulgar ülkede yaşayan Müslümanların karşısında Ateist bir Hristiyan, ülkedeki bir Müslüman ise Bulgar yani Hristiyan olmama durumunu Müslüman bir ateist olma kimliğiyle açıklayabiliyordu.[138] Bu durum Bulgaristan'da komünizmle birlikte ortaya çıkan yeni

[136] **A.y**., p. 108.
[137] Ghodsee, "Minarets after Marx…", p. 520.
[138] **A.y.**

kimlik tanımlamalarından biri olarak karşımıza çıkıyor. Diğer bir deyişle Hristiyan ya da Müslüman olma hali dinsel bir anlamdan öte "geleneksel" bir anlam kazanmış bir hale gelmiştir. Bunun yanında ülkedeki Bulgarlar için kilisenin (bununla birlikte dinin) "Bulgar ulusal uyanışı" sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanmak amacıyla oynadığı rol sebebiyle de ayrı bir "*saygı öğesi"* olarak karşımıza çıkıyor.[139]

Diğer ulusların tarih yazımında Pomaklar konusu açısından bakıldığında önemli çalışmaların bir bölümü de komünizm sonrası dönemde Pomakların kimlik anlayışında meydana gelen değişikleri inceleyen çalışmalardır. Bu çalışmalardaki temel konu ise özellikle eski Doğu Bloku ülkelerinde yaşayan Müslümanları hedef alan zengin Körfez ülkelerinin, bir bakıma Balkanlar'da Osmanlı ile yerleşmiş olan geleneksel *Balkan İslam'*ından oldukça farklı olan İslam anlayışlarını tanıtan ve teşvik eden uluslararası yardımseverlik örgütleri olmuştur. Bakıldığında Bulgaristan Pomaklarını bu Körfez kaynaklı din öğretilerinden ülkede yaşayan diğer bir Müslüman topluluk olan Türklerden daha açık bir hedef haline getiren durum ise, Bulgaristan Türklerinin daha Körfez kaynaklı dinsel öğretiler yerine *Balkan İslam*'ına çok daha yakın olan Türkiye'nin Diyanet gibi resmi dini makamları aracılığıyla dine ait yenilikleri takip etmeleridir.[140] Bunlara ek olarak Pomakları geleneksel İslam anlayışı yerine daha *Ortodoks* olan Körfez ülkelerinden ithal İslam anlayışının etkilerine açık bir hale getiren diğer bir durum ise, özellikle Bulgaristan'da Pomakların yaşadıkları kırsal bölgede komünizm sonrası büyük bir darbe alan ekonomik hayat, bu topluluk arasında kapitalist dönemin akıllarda var olan şekliyle "refah", "mutluluk", "kazanç" gibi bazı kavramların sorguladığı bir dönemde, eski komünist sistemin bu jenerasyon üzerindeki özellikle "ekonomik" meşruluğunu Marksist öğeler yerine artık "İslami" öğeler ile açıklaması da etkili olmuştur. [141]

Örneğin, Pomakların Rodoplar'da yaşadıkları coğrafyada Körfez kaynaklı fonların en çok etkili olduğu yerlerden biri Orta Rodoplar bölgesinde yer alan ve komünizm sonrası dönemde ülkedeki en büyük caminin inşa edildiği Madan şehri

[139] **A.y.**, p. 528.
[140] **A.y.**, p. 530.
[141] **A.y.**, p. 538-539.

olmuştur. Madan şehri özellikle komünizm sonrası Suudi Arabistan gibi zengin Körfez ülkelerinde, Bulgaristan'ın Müslüman çocuklarına ama özellikle Pomakları (çünkü ülkede yaşayan Müslüman Türkler genellikle okumak için Türkiye'yi tercih etmekte, Türkçe bilmeyen Pomaklar ise Körfez etkisine daha açık bir halde kalmaktadır) etkileyen burslar dağıtıp, Bulgaristan'ın daha önce alışık olmadığı bir *"yeni İslam"* anlayışının burada yetişen öğrenciler ile ülkeye girişini başlatmıştır. Madan'da İslam'ın komünizm sonrası dönemde değişen yüzlerinden birisi Müslüman genç kızların, kadınların giyiniş tarzından meydana gelen değişikliklerdir.

Bulgaristan'ın belli bölgelerinde etkisini arttıran bu yeni İslam anlayışı özellikle ülkedeki genç nüfus tarafından da rağbet görmektedir. Gençler tarafından yılların anne babaları ya da bir önceki kuşak tarafından bu şekilde uygulanan din anlayışının, ülkenin oldukça uzak bir coğrafyasından gelen yeni din anlayışına bu denli ilgi göstermesinin de yine komünizm sonrası Bulgaristan'ın geçirmekte olduğu ekonomik, sosyal ve bunun yanından genel dünya konjonktüründe değişimler ve buna bağlı olarak değişen İslam ve Müslümanlar algısı da önemli rol oynamaktadır.

Bulgaristan Müslümanları arasından en çok Pomaklar tarafından desteklenen İslam'ın bu yeni formu ülkenin diğer Müslüman toplulukları olan Türkler ve Romanlar tarafından aynı ilgiyi görmemiştir. Bu durumun Pomaklar tarafında bu denli etkili olmasını Pomakların tarihsel olarak yaşadıkları kimlik bunalımı ya da diğer bir deyişle oturmuş belli bir kimliklerinin olmaması nedeniyle yeni dini anlayışın böyle güçlü bir şekilde güçlenip kök salabildiğini düşünülmektedir.[142]

Komünizm sonrası Bulgaristan'da burada Pomaklar üzerinde incelendiği haliyle halkın dini hayata ve dine bakışından yaşanan değişiklik sadece Pomaklara ya da ülkede yaşayan Müslüman vatandaşlara özgü bir durum değildir. Komünizm sonrası dönemde insanlar yıllarca okullarda Marksist-Leninist propaganda ile doktrine edilen Soğuk Savaş sonrası Doğu Bloku'nun çökmesi ile beraber yıllarca kötü olduğu şeklinde doktrine edilen kapitalist düzenin hâkim olduğu ekonomik ve sosyal sistem içerisinde yaşamaya başlamışlardır. Bu nedenle genel olarak bakıldığında komünizm sonrası merkezi ekonomiden serbest pazar ekonomisine geçmeye çalışan ve yeni bir

[142] **A.y.**, p. 521.

sosyal hayata geçen eski sosyalist ülkelerde insanlar arasında "inanca" yönelme genel itibariyle artış göstermiştir. Bu sadece Müslümanlar için değil Hristiyanlar açısından da bu şekilde olmaktadır.[143]

Pomaklar ile ilgili çalışmalardan bir diğeri de Bulgaristan'da yaşayan Müslümanların (burada özellikle Pomakları) durumunu sosyalist Bulgaristan içerisinde değerlendiren çalışmadır. Bu çalışmada ele alındığı şekilde Bulgaristan'da Pomakların durumu özellikle "tarihsel" süreç içerisinde bir anlamda "politik" ve "hassas" bir kelime haline gelmiş, bu nedenle "Pomak" kelimesinin kullanımı dahi oldukça hassas ve politik bağlamdan bağımsız düşünülemeyen bir sözcük haline dönüşmüştür. Milena Borden çalışmasında bu durumu örnek olarak verdiği, 1960'lı yıllarda komünist rejimin isim değiştirme kampanyasında Pomakların durumunu alan belgeseli hazırlayan kişilerin, Bulgaristan'da bir "vatan hainliği", "ulusa ihanet" suçu işlemiş kişiler haline dönüşmesi olayı ile ele almıştır. [144]

Sonuç olarak değerlendirildiğinde, diğer ulusların tarih yazımında Pomaklar ile ilgili yapılan özellikle İngilizce çalışmalar değerlendirildiğinde kaynakların büyük birçoğunun Bulgaristan'da yaşayan Pomaklar ile ilgili olduğu görülmektedir. Bununla beraber bu çalışmalarda da özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle beraber büyük bir artış olduğu görülmektedir. Bu çalışmaların daha çok Bulgaristan Pomaklarını konu edinen çalışmalar olarak ortaya çıkmasının ise başlıca iki temel sebebi olduğu düşünülmektedir. İlk olarak Bulgaristan'da yaşayan Pomakların sayısı Yunanistan'da yaşayan Pomaklar ile kıyaslandığında oldukça fazladır. İkinci olarak ise komünizm rejiminin yıkılmasının ardından, eski Doğu Bloku ülkelerinde, "etnisite", "etnik kimlik" gibi öğelerin hem kimi topluluklar hem de araştırmacılar açısından oldukça ilgi çekici hale gelmiş olmasıdır. Bunun yanında Pomakların "kendine özgü" tarihsel arka planları araştırmacıların ilgisini çeken diğer bir önemli noktadır. Aynı zamanda bakıldığında İngilizce literatürde "sınır toplulukları" olarak Pomakları inceleyen çalışmaların ise Yunanistan ve Bulgaristan örnekleri ile sınırlı kaldığı görülmektedir.

---

[143] **A.y.**, p. 526.

[144] Milena Borden, "Muslims Under Bulgarian Communism The 'Betrayal' of The Bulgarian Pomaks," t.y., (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/34179366/Muslims_Under_Bulgarian_Communism_The_Betrayal_of_the_Bulgarian_Pomaks, 01.11.2018.

Bu durum özellikle Türkiye'de yaşayan Pomaklar ile alakalı elde mevcut bilginin oldukça kısıtlı olması ile de alakalıdır.

İngilizce kaynaklarda araştırma yapılan konular açısından değerlendirdiğimizde ise, Pomaklar söz konusu olduğunda araştırma konusu olarak karşımıza en çok çıkan Pomaklarda "kimlik", "etnisite" ve "dil" konularının olduğunu görmekteyiz. Bir anlamda başlangıçtan beri üzerinde uzlaşılamayan bahsedilen söz konusu bu olgular günümüze kadarki süreçte de araştırmacıların üzerinde en çok araştırma yaptığı konular olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçmişten günümüze kadar etnik orijinleri konusunda uzlaşmaya varılamayan süreç günümüzde de araştırmacıların ilgisini en çok çeken noktalardan biri olmuştur. Fakat geçmişe kıyasla değerlendirildiğinde, araştırmacıların büyük bir bölümü Pomakların kökenlerini ya da kimliklerini arşiv belgeleri gibi tarihsel bağlamından daha ziyade bu topluluğun geçirdiği ''siyasal'' dönüşümler ile kendilerini "nasıl" tanımladıkları sorularına cevap aramaya yönelmişlerdir. Dolayısıyla özellikle 1990 sonrası süreçte yapılan araştırmaların, daha çok Pomakların "kendilerini" nasıl tanımladıkları sorusu ile ilgilendiği görülmektedir.

İngilizce çalışmalarda üzerinde en çok araştırma yapılan konu topluluk hakkındaki kimlik tartışmaları olsa da sayıları oldukça az da olsa topluluğun dilsel, kültürel mirası ile alakalı bazı çalışmaların da mevcut olduğu görülmektedir.

Bu çalışmanın konusu olan Pomakların göçü ile alâkalı İngilizce kaynaklarda ise yapılan bir çalışma olmadığı görülmektedir. Özellikle Pomaklar ile ilgili çalışmalarda "Türkiye'deki Pomaklar" üzerinde yapılan çalışmaların oldukça kısıtlı olduğu görülmektedir.

2.OSMANLI İMPARATORLUĞU ZAMANINDA POMAK GÖÇLERİ

2.1 Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Pomaklar

Pomak kelimesinin ilk kullanımı 1839 yılında A. Bone tarafından, Lofça, Selvi bölgesinde yaşayan Pomak gruplar ile karşılaştığında onları tanımlamak için kullanılmış, bunun öncesinde ise ne Batı kaynakların da ne de Osmanlı kaynaklarında böyle bir kullanıma yer verilmemiştir.[145] Zaten hali hazırda tüm Osmanlı kaynaklarında tüm Müslümanlar ayırt edilmeksizin tek bir kategori altında "Müslüman" olarak kayıt altına alınmaktaydı.[146] Bunun yanında kitlesel göç hareketlerinin başlamasından evvelki son nüfus sayımına göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarında yaşayan Pomak nüfusunun sayısı 1876 yılı için 140.000 kişi olarak verilmiştir.[147]

Balkanlar için göç her zaman var olan bir olgu olmakla beraber Osmanlı İmparatorluğu dönemi Balkanlar'daki göç hareketleri incelendiğinde, özellikle burada yaşayan Müslüman nüfus açısından, 93 Harbi'nin yani 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın oldukça önemli olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü ilk defa bu savaş sonrasında Müslümanlar daha önce çoğunluğu oluşturdukları bölgelerde "azınlık" durumuna düşmüşlerdir. Bu açıdan Osmanlı döneminde Balkanlar'da yaşayan Pomak varlığına baktığımızda Pomakların 93 Harbi öncesinde başlıca iki coğrafyada varlıklarını sürdürdüklerini görmekteyiz, bu coğrafyalar ise en başta Rodoplar ve Lofça Bölgesi civarı olmuştur.[148] Diğer bir değişle 93 Harbi öncesinde bölgede özellikle Müslümanlar tarafından gerçekleştirilen büyük göç hareketleri başlamadan önce Pomaklar Balkan coğrafyasında sadece Rodoplar ve Lofça Bölgelerinde yaşayan bir topluluk olarak karşımıza çıkmaktaydı.

Rodop bölgesinde yer alan Pomakların varlığına dair çalışmalara bakıldığında, yine Rodop bölgesinde yer alan Gotse Delçev (ya da 1951 öncesi ismiyle Nevrekop)

[145] Zelengora, **a.e.**, s. 16.
[146] Turan, **a.y.**, p. 70.
[147] Karpat, **a.g.e.**, s.124.
[148] Gözler, **a.y.**

şehrindeki Müslüman varlığıyla alakalı Osmanlı tahrir defterlerinden yararlanılarak yapılan çalışmalar öne çıkmaktadır. Machiel Kiel'in Osmanlı tahrir defterlerinden yararlanarak gerçekleştirdiği çalışmaya göre 1445 yılı Tahrir defterine göre Gotse Delçev bölgesinde bir tek Müslümanın kaydı dahi yoktu.[149] 1453-54 yıllarına gelindiğinde birkaç Müslümanın kaydından söz ediliyor, fakat bölgede tek bir Müslümanın dahi kaydının olmadığı 1445 yılından 84 yıl sonraki yani 1529 yılı tahrir defterinde bölgenin kırsal nüfusunun %13'lük bölümü Müslümanlardan, 1569-70 yılı tahrir kayıtlarına göre ise nüfusun %28'lik bölümü Müslümanlardan oluşur hale gelmişti.[150] Dolayısıyla bu bölgede ortalama 100-120 yıllık bir dönem içerisinde Müslüman nüfusun hızlı bir şekilde artışa geçtiğini görülmektedir. Nevrekop bölgesinde ve dolayısıyla Rodoplar'ın bu bölgesindeki Müslüman nüfusun varlığının oluşumu iki şekilde olmuştur. İlki Anadolu'dan Trakya Ovası ve Doğu Makedonya yoluyla buraya yerleşmeye başlaması, ikincisi ise bölgede var olan Hristiyan halkın "ihtidâ" yani kendi dinlerinden çıkıp Müslüman olması sonucu şeklinde gerçekleşmiştir.[151] 1570 tarihli tahrir defterlerine göre bu bölgede yaşayan Müslümanların %13'lük bir kısmını Bulgarca konuşanlar oluşturmaktaydı. Buna göre bu durum bu bölgedeki Müslüman olan fakat anadilleri Bulgarca olan bu topluluğun bölgedeki "İslamlaşma'' sürecine de işaret etmektedir.[152] Bunun yanında Machiel Kiel bölge ile alakalı yaptığı diğer bir çalışmada da bu bölgede "İslamlaşma" sürecinin genellikle yerel dilleri ortadan kaldırmadan gerçekleştiğini belirtmektedir. 1912 Balkan Savaşları öncesi Balkan coğrafyasının birçok bölgesinde yaşayan Müslümanların anadilleri Slavca, Arnavutça ya da daha az olacak şekilde Yunanca ya da Ulahçaydı.[153] Bu durum bugün bu bölgede yaşayan anadili Bulgarca olan Müslüman toplulukların menşei açısından önemlidir çünkü yapılan bu çalışmaların sayesinde bölgedeki anadilini bugün de koruyan toplulukların bölgenin yerli halkı olduğu düşünülmektedir.

---

[149] Machiel Kiel, **Turco-Bulgarica: Studies On The History, Settlement, And Historical Demography Of Ottoman Bulgaria**, İstanbul, The ISIS Press, 2013, p. 188.
[150] **A.e.**
[151] Machiel Kiel, "Nevrekop," **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, C.33, 2017, s. 54-55.
[152] **A.y.**, s. 54-55.
[153] Machiel Kiel, "Tatar Pazarcık," X. Türk Tarih Kongresi'nde Ayrıbasım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s. 2567.

Bunula beraber bu bölgede yerli Hristiyan halkın İslamlaşma süreci göz önüne alındığında ilgiyi çeken bir diğer nokta Machiel Kiel'in vurguladığı gibi bu bölgelerde yerel halkın İslamlaşmasının, bölgeye Türkmen, Yörük göçlerinden neredeyse yüz yıl kadar bir süre sonra başlamış olmasıdır.[154]

Bölgedeki Müslüman varlığıyla alakalı Osmanlı tahrir defterlerinin kayıtları dışında çok fazla kaynak bulunmamaktadır. Bölgedeki Pomak varlığına ilişkin Avrupalı yazarlar tarafından ortaya konan ilk kayıt ise bir Fransız olan Paul Lucas'ın 1706 yılındaki Paşmaklı (şimdiki adıyla Smolyan) bölgesindeki Müslümanlar ile alakalı yaptığı gözlemlerdir.[155] Buna göre Lucas bu bölgedeki Müslüman topluluğu ''kendi dillerini konuşmayan Türkler olarak tanımlarken, kullandıkları dili ise Yunanca ve Bulgarca karıştırılmış bozulmuş bir Slavca olarak ifade etmektedir.[156] Bu açıdan bakıldığında Pomakların Osmanlı dönemi tarihi arka planları söz konusu olduğunda tarihi açıdan en güvenilir kaynaklar Osmanlı tahrir kaynakları olmaktadır.

Bununla beraber Osmanlı kaynaklarından bu Rodoplar, Lofça bölgesi taraflarından yaşayan anadilleri Türkçe olmayan bu grup için "Pomak" tabirinin kullanılması 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonraki döneme rastlamaktadır. Bu durum ulusçuluk anlayışının belli bir dönem sonra ortaya çıkması ile alakalıdır, diğer bir deyişle ulusçuluk hareketleri öncesi millet tanımında Osmanlı "millet sistemi" içerisinde kimlik tanımında dini kimliğin bir kişinin ya da grubun kolektif kimliğinde daha belirleyici olması ile alakalıdır.[157]

Bunun yanında Rodop Pomaklarının yaşadığı coğrafyanın Bulgaristan sınırları içerisine dahil olması ise 1912 Balkan Savaşları sonrasında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Rodoplar bölgesinde yaşayan Pomaklar 1912 Balkan Savaşı'nda Bağımsız Bulgaristan'ın yönetimi altına girinceye kadar Osmanlı İmparatorluğu yönetimi altında yaşamışlardır. Bakıldığında Bulgar yönetimlerinin kendilerini de "Türk" olarak tanımlayan Pomakları önceleri Türk olarak kabul ettikleri fakat zamanla bu politikayı terk ederek Pomakları zorla Müslümanlaştırılmış Bulgarlar olarak algılamaya

[154] Kiel, **a.y.**, s. 2567.
[155] Tsvetana Georgieva, "Pomaks: Muslim Bulgarians," **Islam and Christian Relations**, Vol.12, 2001, p. 303.
[156] **A.e.**, p. 304.
[157] Koyuncu, **a.y.**, s. 144.

yöneldikleri görülmektedir.[158] Bulgarların Pomakları Balkan Savaşları'nın hemen ertesinde zorla vaftiz etme girişimleri de bu algının bir sonucu olarak görülebilir. Zira, Bulgaristan'da özellikle 1985-1989 arası dönemde büyük yankı getiren özellikle Türkiye'de Türklerin isimlerinin değiştirilmesine yönelik olarak algılanan bu operasyonlar bölgedeki Türk nüfusa uygulanmadan çok önce ilk olarak Pomak nüfus üzerinde çeşitli dönemlerde çok kez uygulanmıştır.[159]

Bulgar yönetimi bir yandan Pomakların zorla Müslümanlaştırılan Bulgarlar olduğu tezinin savunuculuğunu yaparken diğer bir yandan da ana dil dolayısıyla kendilerine yakın gördükleri fakat İslam dini dolayısıyla bir yandan da bu topluluğu "*500 yıllık esaret"* rejiminin kalıntıları ve temsilcileri olarak görmeye devam etmişlerdir.[160] Bununla beraber Bulgar yönetiminin özellikle Balkan Savaşları sonrasında ele geçirdikleri topraklarda yaşayan Pomaklara zorla din ve isim değiştirme operasyonlarına girişmeleri sınır bölgesinde yaşayan bu topluluğun Osmanlı ile işbirliği yapma ihtimali ve yeni ele geçirilen bu toprakları kaybetme korkusu da etkili olmuştur.[161] Dolayısıyla bu durumu da göz önünde bulunduracak olursak özellikle Balkan Savaşları sonrası Bulgaristan yönetimi altında kalan Müslüman-Pomak nüfusunu Bulgar olarak tanımlama refleksi toprak kaybetme korkusu ile de açıklanabilmektedir.

---

[158] Ali Dayıoğlu, **Toplama Kampından Meclis'e: Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 62.

[159] Ali Dayıoğlu, Toplama Kampından Meclis'e Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı isimli kitabında Pomakların Bağımsız Bulgaristan tarihi boyunca 1912, 1942, 1948, 1962 ve 1971-1974 yıllarında toplamdan beş kez isim değiştirme yoluyla asimile edilmeye çalışıldıklarını belirtmektedir.

[160] Antonina Zhelyazkova, ''Bulgaria'', **Oxford Handbook of European Islam**, Ed. by., Jocelyne Cesari, Oxford, Oxford Press, 2014, p. 577.

[161] Panagiotis G. Papadimitriou, "(Trans)forming group identities among the Rhodopes' Pomaks in the first decades of the 20th century: a historical perspective," **Balkan Studies**, Vol.45, 2015, p. 224.

2.2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında ve Savaş Sonrasında Meydana Gelen Göçler

2.2.1. Savaş Sırasında Meydana Gelen Göçler ve Rodop Direnişi Süreci

93 Harbi bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir Bulgaristan Prensliği'nin kurulması ile sonuçlanırken bir yandan da savaş öncesinde bu bölgede yaşayan yaklaşık 1,6 milyonluk Türk-Müslüman nüfusunda savaş sonrasını takip eden süreçte 1880 yılında gelindiğinde 800.000 binlik bir nüfusa gerilemesine sebep olmuştur.[162] Diğer bir ifade ile bu süreç Osmanlı İmparatorluğu'nun hem kendi toprakları üzerinde bir Bulgar Prensliği'nin kurulması ile sonuçlanmış hem de bu topraklarda yaşayan Türk-Müslüman nüfusun da neredeyse yarısı, bu topraklardan en başta savaş sırasında Rus ve Bulgar kuvvetlerinin eylemleri sonrasında hayatlarını kaybederken, büyük bir bölümü de göç etmeye zorlanmış, büyük bir bölümü ise göç yolunda hastalık, kötü yaşam koşulları gibi sebepler ile hayatını kaybetmiştir.

93 Harbi sırasında ve harbin sona ermesini izleyen yıllarda meydana gelen değişiklikler bu süreçte meydana gelen göç hareketleri üzerinde direkt olarak etkili olmuştur. Bunun yanında savaş yalnızca bir yıllık bir süre zarfında yenilgi ile sonuçlanmış olduğundan bu dönemde sivil halk örgütlü bir şekilde göç edecek bir vakte sahip olamamıştır.[163] Bu sebeple bu dönemdeki göç hareketlerini ele alırken bu noktayı da göz önünde bulundurmak yerinde olacaktır.

Osmanlı-Rus Harbi'nin başlamasından sonra Müslümanların yaşadıkları yerlerden farklı yerlere göç etmeleri de Rus kuvvetlerinin Tuna Nehri'nin geçmesinden önce başlayan bir süreçtir. Justin McCarthy'nin aktardığına göre Osmanlı Hükümeti kuzey cephesinde önemli bölgelerde yaşayan halka savaş bölgelerini terk edip, Rus ordusunun eline geçme ihtimali bulunan yiyecek ve hayvan

[162] Ömer Turan, "The Rhodope Resistance and Commission of 1878," **War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin**, Ed. by., Peter Sluglett, M. Hakan Yavuz, University of Utah Press, 2015, p. 511.
[163] Beğlan Toğrol, **Direniş (Bulgaristan Türklerinin 114 Yıllık Onur Mücadelesinin Karşılaştırmalı Psikolojik İncelemesi)**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, 1991, s. 44.

ahırlarını yakma talimatını vermişti.[164] Bu dönemde insanların da Osmanlı ordusu ile bir göç yolu takip ettiği görülmektedir. Dolayısıyla insanlar 93 Harbi süresince ordunun elinde olan yerlere doğru bir göç hareketi izlemişlerdir. 93 Harbi 1878'nin mart ayında imzalanan Ayastefanos Anlaşması ile sonlandırıldığında göçmenler ise başlıca 5 ayrı bölgede toplanmışlardı, Şumnu-Varna bölgesinde 230.000 kişi, Burgaz 20.000, Rodop Dağlarında 100.000, Gümülcine'de 50.000, İstanbul'da ise 200.000 kişi bulunmaktaydı.[165] Söz konusu bu göçmen grubu içerisinde şüphesiz Pomaklar da bulunmaktaydı. Fakat söz konusu bu dönemde mülteci durumuna düşen bu büyük grup içerisinde bulunan Pomakların sayısı bilinmemektedir.

Justin McCarthy söz konusu dönemi incelediği çalışmasında, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasındaki Türk Mültecilerin sayılarını verdiği tabloda, Pazarcık, Edirne ve Rodop bölgesindeki mülteciler arasında sayıları az olan Pomak ver Çerkezlerin de bulunduğunu belirtmektedir.[166]

Buna göre 93 Harbi sonrasında bugünkü Türkiye topraklarına çoğunluğu Türk olmak üzere Pomaklar ve sayıları oldukça az olsa de bir miktar Yahudi ve Hristiyan da göç etmiştir.[167]

Aşkın Koyuncu Filibe ve İslimliye sancaklarının bulunduğu bölgedeki Müslümanların büyük bir kısmının Türklerden oluştuğu, yalnız Tatar Pazarcık'ın güneyindeki Peştere, Çepino, İstanimaka, Rupçoz, Ahi Çelebi ve Sultanyeri taraflarındaki köylerde yaşayan Müslümanların büyük bir kısmının Pomak olduğu bilgisini vermektedir.[168] 93 Harbi öncesinde Pomakların yaşadığı bölgelerin isimlerini görebilmek, diğer belgelerde genellikle bölge isimleri şeklinde göçmenlerin kaynaklarının belirtildiği göç hareketlerini takip etmek açısından önemlidir.

Bahsedildiği gibi 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi bu topraklarda yaşayan, Pomakların da dahil olduğu, Müslüman toplulukların bugünkü Türkiye topraklarına

[164] McCarthy, **a.e.**, s. 87.
[165] **A.e.**, s. 88-89.
[166] **A.e.**, s. 106-107.
[167] Ahmet Akgündüz, ''Osmanlı İmparatorluğu ve dış göçler: 1783-1922,'' **Toplum ve Bilim**, C. 80, 1999, s. 146.
[168] Aşkın Koyuncu, ''1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde Şarkî Rumeli Nüfusu,'' **Avrasya Etüdleri**, C. 44, 2013, s. 184.

doğru kitlesel olarak ilk göç hareketinin başlamasına sebep olmuştur. 93 Harbi öncesindeki dönemde ise Pomaklar bakıldığında Balkan coğrafyasında başlıca iki bölgede yaşamaktaydılar, bunlar Rodoplar ve Lofça bölgesiydi. 93 Harbi sonrasında ise Pomaklar kitlesel olarak Osmanlı İmparatorluğu kontrolündeki topraklara doğru göç etmeye başlamışlardır.[169] Dolayısıyla bugün Türkiye'de yaşayan Pomakların en erken Türkiye'ye göçmüş olanları da bu dönemde gelen Pomaklardır. Kemal Gözler Lofça Pomaklarını konu alan çalışmasında Pomaklar ile alakalı literatürde, Pomakların denildiğinde genellikle Rodoplar bölgesinin akla geldiğini fakat 93 Harbi öncesinde Lofça yöresinde de Pomak varlığının olduğuna işaret etmekle beraber, harp sonrasında bölgedeki Pomakların birçoğunun Türkiye Trakyası'na ya da Anadolu'ya göç ettiğini de belirtmektedir.[170] Dolayısıyla bugün güncel literatürde Pomaklar ile alakalı çalışmaların Rodoplar bölgesine yoğunlaşması, diğer bölgelerde yaşayan Pomakların o bölgeleri çok uzun yıllar önce terk etmek durumunda kalmaları ile de açıklanabilir.

93 Harbi sırasında Türkiye'ye göç eden Pomakların sayısına ulaşmak neredeyse imkânsız bir görevdir. Fakat Kemal Gözler'in 1873 yılına ait Tuna Vilayeti Salnamesi üzerinde yaptığı çalışmaya göre söz konusu dönemde Lofça bölgesinde yaşayan Müslümanların tümünün Pomak olduğu düşünülürse, buna göre burada yaşayan kişi sayısı, 4797 Müslüman hane, 13.495 erkek nüfus olarak toplamda, 37.480 kişi olarak tahmin edilmiştir. Bu söz konusu dönemde Lofça bölgesindeki nüfusun %53'lük kısmının Müslüman yani Pomak olduğu tahmin edilmektedir. [171] Bu sebeple belirtildiği gibi Lofça Pomaklarının büyük bir kısmının 93 Harbi sonrasında yaşadıkları yerlerden başta bugünkü Türkiye topraklarına ya da Osmanlı'nın elinde kalan topraklara göç ettiği düşünülürse, yaklaşık 38 bin kadar bir Pomak nüfusunun bu dönemde Türkiye'ye ya da Osmanlı elinde kalan diğer topraklara göç ettiği düşünülecektir.

Bunun yanında Bilal N. Şimşir Lofça kasabasında Müslümanların göç hareketlerinin savaş sırasında başladığını dile getirmektedir. Buna göre 93 Harbi sırasında 1877 yılının temmuz ayında Osmanlı ve Rus kuvvetleri arasında iki defa el

[169] Gözler, **a.y.**
[170] **A.y.**
[171] **A.y.**

değiştirmiştir. Nüfusu Pomak Müslümanlardan oluşan bu bölge kısa bir süre Rus kuvvetlerinin eline geçtikten sonra, Osman Paşa kuvvetleri tarafından geri alınmıştır. Örneğin, Bilal N. Şimşir'in yayımladığı bir belge Lofça Kaymakamı'ndan dönemin Osmanlı Sadrazamı İbrahim Ethem Paşa'ya ve Hariciye Nezareti'ne gönderilmiştir.[172] Buna göre Rus kuvvetlerinin Lofça'yı ele geçirmesinden sonra buranın Müslüman halkı Plevne'ye doğru hareket etmiştir, bunun yanında kasabanın ileri gelenleri Rus kuvvetleri tarafından öldürülmüşlerdir. Bunun yanında Şimşir Rus kuvvetlerinin bu bölgede yaşayan Müslümanlara karşı pek çok zulümde gerçekleştirdiğini de belirtmektedir.

93 Harbi sırasında Rus ve Bulgar kuvvetlerinin bu bölgede yaşayan Müslüman-Türk halkının buralardaki varlığına son vermeyi amaçladıkları dönemin İngiliz belgelerine de aşağıdaki şekilde yansımıştır,

"*Bulgaristan ve Rumeli'deki Rus ve Bulgar davranışları, bölgedeki Müslümanları [*söz konusu belgede Müslüman yerine "Mahommedan" kelimesi kullanılmıştır*] ve Türk Hükümet yetkililerini, Rusların nihai amacının Müslüman nüfusun ya kılıçla ya da bu ülkenin dışına çıkartmak suretiyle, buralardaki varlığını yok etmek olduğu konusunda ikna etmiştir."*[173]

Savaşın ilerleyen döneminde ise Plevne'nin kuşatılması sonrasında bu bölgedeki Byala Slatina'ya bağlı Tlaçene köyü dışındaki tüm Pomaklar da bu bölgeden göç ederek, Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında olan Makedonya'ya sığınmıştır. Bu göçmenlerden bir bölümü savaş sonrası dönemde köylerine geri dönmeye çalışmış olsa da köylerin büyük bir bölümü harap edildiği için tekrar göç etmek durumunda kalmışlardır. [174]

Bununla beraber 93 Harbi sonrasında Lofça Pomaklarının yaşadığı yerleri de kapsayan Tuna vilayetinden özellikle Üsküp vilayetine doğru da bir göç hareketi yaşanmıştır. Nedim İpek bu dönemde Üsküp vilayetine yapılan göçleri şu şekilde değerlendirmektedir;

"Şubat 1878 tarihine kadar sadece Tuna vilayeti, Niş, Ürgüp, Leskofça kazalarından gelen göçmenlerin miktarı 80 bini bulmuştu. İleriki tarihlerde gelenlerle bu rakam 150 bini aştı. Bunun 20 binini Bulgaristan Emareti'nin kurulduğu sahadan gelenler oluşturmaktaydı.

[172] Bilal N. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler II**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 152.
[173] **A.e.**, s. 157.
[174] Zelengora, **a.e.**, s. 18.

Vilayet yetkilileri göçmenleri geçici olarak yerleştirmede sıkıntı çekince yaklaşık 54 bin kadar göçmeni Selanik, Manastır ve Prizren'e gönderdi. Kosova sahasında biriken göçmenlerin 93 binini Sırbistan sahasından gelenler oluşturmaktaydı. Üsküp sancağında 26 bin göçmen kalıyordu. Bunlar geçici olarak Üsküp'e bağlı kasaba ve köylere dağıtıldı."[175]

Nedim İpek'in çalışmasında da belirtildiği üzere Lofça Pomaklarının bir bölümünün de Balkanlar'da elde kalan diğer topraklara göç etmesi oldukça muhtemel bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır.

93 Harbi sonrasında Kafkaslar ve Kırım dışında Balkan coğrafyasından da yoğun göç alan bir yer olan Eskişehir'e de Pomak göçleri olduğu, buraya yerleşenlerin yeni yerleşim yerlerine verdikleri isimlerden tahmin edilmektedir. Örneğin 1909 yılına ait Defter Hakan-i Nezareti Maruzat'a göre Eskişehir çevresine kurulmuş yeni yerleşim yerlerinden biri de "Lofça" ismini taşırken, burada 48 hane olmak üzere 272 kişinin yaşadığı belirtilmiştir. Dolayısıyla buraya yerleştirilen kişilerin Lofça'dan göç eden Pomaklar olduğu tahmin edilmektedir.[176]

93 Harbi sırasında bölgede büyük bir nüfus hareketinin görüldüğü, örneğin eylül ayında Lofça'nın tekrar Rus ordusunun eline geçmesi sonrası buradaki halkın Plevne ve Orhaniye (Botevgrad) tarafına doğru göç etmesinden de anlaşılabilir.[177] Yani bu dönemde insanlar nihai olarak belli bir yere göç etmeden önce savaşın seyrine göre öncelikle yakın bölgeler arasında, büyük bir olasılıkla savaş sonrası eski evlerine göç etme umuduyla göç hareketleri gerçekleştirmişlerdir.

1877 yılı ağustos ayında, Hariciye Nazırı Server Paşa'dan Londra Sefiri Musurus Paşa'ya gönderilen telgrafta, Rus ordusunun işgali sırasında Lofça'da kadın ve çocuklar öldürülmüş ve aynı zamanda burada yaşayan halk bu olaylardan sonra buralardan göç etmiş, onların arkalarında bıraktıkları evler ise yağma edilmiştir.[178]

93 Harbi sonrasında ortaya çıkan göç hareketinde Bulgaristan tarafından yapılan göçlerde göç ulaşım aracı olarak genellikle demiryolunun tercih edildiği

---

[175] Nedim İpek, **Mübadele ve Samsun**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, s. 162.
[176] Hakkı Yazıcı, Muammer Demirel, "93 Harbi" (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)'nden Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, C. 29, 2006, s. 277.
[177] Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Göçler (1878-1890)", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, C. 1, İstanbul, 1980, s. 141.
[178] Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler I**, s. 177.

görülmektedir. Özellikle Plevne, Lofça, Orhaniye, Sofya gibi bölgelerden gelen göçmenlerin Tatarpazarcık'ta yığıldıkları belirtilmiştir. Tatarpazarcık özellikle Filibe ve Edirne'ye göç edecek kişiler için ilk göç durağı olmaktaydı. 93 Harbi sırasında İstanbul demiryolunun ancak Tatarpazarcık'a kadar uzanması da bu kasabayı önemli bir göç durağı haline getirmiştir.[179]

Örneğin 1877 yılının Kasım ayına ait olan bir belgede Plevne ve Lofça taraflarından Filibe'ye doğru bir göç hareketinin olduğu, bununla beraber hali hazırda Tatarpazarcık'ta 20.000 göçmenin bulunduğu ve bu göçmelerin Türk köylerine dağıtılmaları hakkındadır.[180] Bilal N. Şimşir Plevne ve Lofça bölgelerinden, Filibe'ye, Tatarpazarcık'a doğru göçmen akışının Rus ilerlemesi ile 1887 yılının sonbaharından itibaren başladığını belirtmektedir.[181]

1877 Eylül ayı tarihli İstanbul Büyükelçisi Layard'ın İngiltere Dışişleri Bakanı Derby'e gönderdiği bir başka telgrafta da ise, Sofya-Tatarpazarcık yolu üzerinde rastlanan ve Pomak nüfusun fazla olduğu bölgeler olan Plevne, Selvi ve Lofça taraflarından gelmiş on binlerce göçmenin durumundan şu şekilde bahsedilmektedir,

"*Birkaç gün önce Türk kuvvetlerine katılmak üzere Orhaniye'ye doğru hareket eden iki İngiliz hekim, Dr. Temple ve Dr. Moore'den öğrendiğime göre Tatarpazarcık'ın Sofya yolu üzerinde, sayıları binleri bulan bitap hale düşmüş, acil yardıma muhtaç mülteci kadın ve çocuklar bulunmaktaydı. Bu insanlar Rus kuvvetleri tarafından evlerinden, köylerinden sürülmüş ya da Rusların daha fazla ilerlemesi korkusuyla yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmış insanlardır.*

...Bu göçmenler başlıca Plevne, Selvi, Lofça ve bu kasabaların çevresinden gelmektedirler."[182]

Aynı belgede Büyükelçi A.H. Layard, Plevne'den yakın zamanda gelen, *Daily Telegraph* gazetesi muhabirlerinden Mr. Gay'in Plevne-Tatarpazarcık arasındaki göçmen sayısının 150.000 kadar olduğunu fakat bunun muhtemelen abartılmış bir rakam olduğunu vurgulamaktadır.[183]

---

[179] **A.e.**, s. 147.
[180] **A.e.**, s. 230.
[181] **A.e.**
[182] **A.e.**, s. 204.
[183] Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler I**, s. 204.

Bakıldığında 93 Harbi'nin 1877 yılında göçlerin özellikle daha kuzeydeki bölgelerden güneydeki Filibe, Tatarpazarcık gibi kentlere doğru olduğu görülmektedir. Fakat özellikle Rus ordusunun ilerleyişinin devam ettiği 1878 yılının ocak ayına gelindiğinde ise savaşın bölgenin halkında büyük bir telaş yarattığı ve bu telaşın da tekrardan elde kalan topraklara doğru yapılacak olan göç hareketlerini tetiklediği görülmektedir. Diğer tarafta ise Türk-Müslüman halk arasında ortaya çıkan bu telaş hali Bulgar çetelerinin Türk köylerinde, Edirne'nin düştüğü, Padişah'ın ise Şam'a kaçtığı gibi asılsız haberler yaymaları da, zaten endişeli bir halde olan halkın daha da fazla endişeli bir duruma düşmesine sebep olmuştur.[184] Örneğin, 1878 yılı Ocak ayında, İngiltere'nin Edirne Konsolosu Blunt'tan İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard'a gönderilen telgrafta Filibe'deki göçmenler Edirne'ye doğru nakledilirken, diğer tarafta Edirne halkının ise Tekirdağ'a doğru hareket ettiği belirtilmektedir.[185] Buradan da anlaşılabileceği üzere, bir tarafta Rus kuvvetlerinin ilerlemesi ile Edirne, Filibe, Tatarpazarcık gibi yerler göçmenlerin sığınabileceği yerler olarak ortaya çıksa dahi, Rus kuvvetlerinin Osmanlı topraklarında ilerlemeye devam etmesi Edirne'deki halk arasında dahi bir telaşa yol açmış ve burada yaşayan halkta göç etmeye başlamıştır.

1878 Temmuz ayı tarihli İstanbul'daki İngiliz Başkonsolosu Fawcett'ten, İngiltere İstanbul Büyükelçisi Layard'a gönderilen bir telgrafta ise Rodoplar'da yardım bekleyen 50.000 kadar mülteci olduğu ve bunların aralarında Pomakların da olduğu ve tüm köyleri haritada tanımanın zor olduğu çünkü neredeyse hepsinin Türk ve Pomak adları taşıdıklarını belirtmiştir.[186] Söz konusu bu belge savaş esnasında ortaya çıkan göç hareketlerinde göçmenlerden genel itibariyle, "Müslüman", "Türk" şeklinde bahsedildiği yazışmalarda "Pomak" kelimesinin de ender olarak yer aldığı bir belge olması açısından da ilginçtir.

Söz konusu bu dönemde özellikle Rodoplar'daki Müslümanların Bulgar ve Rus kuvvetlerince yok edilmek istendiğine dair endişelerin artması üzerine kurulan

[184] Turan, The Rhodope Resistance…, s. 513.
[185] Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler II**, s. 258.
[186] **A.e.**, s. 514.

Milletlerarası Rodop Komisyonu ise 1878 yılında Rodoplar'da 150.000 göçmen olduğunu belirtmiştir.[187]

Bunun yanında 93 Harbi sonrasında göçmenlerin öncelikle Edirne, Kosova, Selanik gibi Rumeli vilayetlerine yerleştirilmesi, bunların yetersiz kalması durumunda ise Hüdavendigar, Aydın, Konya, Karesi, Biga gibi yerlere yerleştirilmeleri istenmiştir.[188] Buradan da anlaşılabileceği üzere göçmenlerin ilk olarak yerleştirilmesi planlanan bölgeler Trakya ve Batı Anadolu bölgeleri olmuştur. Özellikle Edirne, Biga, Bursa gibi yerlerde bugün yaşayan Pomakların büyük bir bölümü de söz konusu bu dönemde bu bölgelere yerleştirilmişlerdir. 93 Harbi sonrasında Pomakların bugünkü Türkiye topraklarına doğru yaptıkları göç hareketinde Doğu Trakya'nın Uzunköprü, Keşan, Enez, Babaeski ve Hayrabolu bölgelerine göç eden 30 kadar Pomak köyünün bulunduğu belirtilmiştir. Bu Pomaklar Kemal Gözler'in de belirttiği gibi Bulgaristan'ın Lofça yöresinden göç eden Pomak gruplarıdır.[189] Bu dönemde özellikle Edirne yoğun göç alan yerlerden biri olmuştur. Bölgedeki Fransız konsolosluğu 1878 yılında Edirne'de 40.000 göçmenin olduğunu belirtirken, 1879 yılında göçmen sayısı 50.000 olarak bildirilir, Edirne vilayetindeki toplam göçmen sayısı ise 1879 yılı için 140.000 göçmen olarak bildirilir.[190] Bunun yanında Edirne'ye gelen göçmenlerin önemli bir kısmı ise tifo salgını sebebiyle hayatını kaybetmiştir.

Bunun yanında 1878 yılı Ocak ayında Süleyman Paşa'nın Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta, Karaağaç iskelesi kenarında Lofçalı, Selvili, İzladili ve Plevneli muhacirlerin olduğu, bu göçmenleri buralardan aldırmak için bir vapur tahsis edilmesi istendiği yazılmıştır.[191] Bu da demek oluyor ki yukarıda adları sayılan yerler Bulgaristan'ın kuzeyinde Pomakların yaşadığı başlıca yerleşim yerleri olduğuna göre, Pomakların Osmanlı'nın elde kalan topraklarına göçü aynı zamanda deniz yoluyla da gerçekleştirilmiştir.

---

[187] Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler II,** s. 517.
[188] Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 79-80.
[189] Zelengora, **a.e.**, s. 5.
[190] Kocacık, **a.y.**, s. 152.
[191] Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler II**, s. 302.

Bilâl Şimşir 93 Harbi boyunca yarım milyon kadar Müslüman-Türk unsurun yıllarında katliamdan, açlıktan, soğuktan, salgın hastalıklar dolayısıyla hayatlarını kaybettiğini ve bu dönemden itibaren Bulgaristan'daki Müslüman-Türk varlığını nüfus seyrini ise aşağıdaki şekilde verir.[192]

Bilâl Şimşir aynı çalışmasında 93 Harbi sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Tuna Nehri ile Balkan sıradağlarını kapsayan bölgedeki Tuna vilayetinde kurulan Bulgar Prensliğinin kurulduğu bölgede, 1876 yılında 1.120.000 Türk-Müslüman, 1.130.000 Bulgar yaşadığı bilgisini vermektedir. Yedi ay süren 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında ise aynı bölgede yaşayan yaklaşık bir milyon kadar Müslüman-Türk nüfusun göç etmek zorunda kaldığına dikkat çeker.[193] Justin McCarty ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı başladığında bu bölgede bir buçuk milyon Müslümanın yaşadığını belirtir.[194] Fakat göç eden bu nüfus içerisinde kaç Pomak olduğu ya da bu Pomak nüfusun hangi bölgelere yerleştirildiği ile alakalı kesin bilgiler elde yoktur. Bu özellikle Pomakların Türkiye'ye göçü söz konusu olduğunda karşılaşılan en büyük problemlerden biri olarak ortaya çıkmıştır. Araştırmanın en önemli sınırlılığını da konu ile ilgili kaynak olmaması oluşturmaktadır.

Devam eden süreçte ise 1878 yılının Haziran ayında Rus ve Bulgar kuvvetlerinin Edirne'ye girmesi üzerine Edirne'de bir ateşkes anlaşmasını takiben sınırları Tuna Nehri'nden Ege Denizi'ne, Karadeniz'den Ohri Gölü'ne uzayan bir Bulgaristan Prensliği kurulurken, Rusya da büyük emeli olan sıcak denizlere ulaşma amacını da Bulgarlar yoluyla elde etmiş olurken, bu yolda önlerindeki tek doğal engel ise Rodop Dağları ile buranın Türk ve Pomak Müslüman sakinleri oluyordu.[195] Bu nedenle çalışmanın bu sürecinde, söz konusu bu dönemde meydana gelen göç hareketlerini incelemek için bu bölgede Bulgar ve Rus kuvvetlerine karşı Müslümanların direnişi ele alınacaktır.

---

[192] Bilâl N. Şimşir, **Bulgaristan Türkleri (1878-1985)**, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1986, s. 17-22.

[193] **A.e.**, s. 200.
[194] McCarthy, **a.e.,** s. 107.
[195] Turan, The Rhodope Resistance…, p. 513.

Rus ve Bulgar kuvvetleri her ne kadar Rodop Dağları'nı henüz geçememiş olsa da bu bölgenin Türk ve Pomak sakinleri özellikle 93 Harbi süresince çoğunlukla kuzeyden güneye doğru gerçekleşen göçler yoluyla, göçmenlerden, Rus ve Bulgar kuvvetlerinin savaş sırasında Müslümanlara yönelik eylemlerinden haberdar duruma gelmiştir. Ayastefanos Anlaşması'nın imzalanmasından sonraki süreçte de Rusların ve Bulgarların da güneyde eylemlerine devam etmesi bu bölgede yaşayan Müslümanların kendilerini korumak zorunluluğunu ortaya çıkartmıştır.[196] Bu sebeple Ayastefanos Anlaşması'nı izleyen süreçte Rodop Direnişi[197] sürecini de bu arka plan ile görmek yerinde olacaktır. Ayastefanos Anlaşması'nın imzalanmasının ardından Ruslar, tüm Müslümanlara silahlarını teslim etmeleri konusunda bir çağrıda bulunuş fakat Müslümanlar Rusların bu talebini reddederek *"ne sizin otoritenizi ne de Osmanlı otoritesini tanımıyoruz"* açıklamasını yapmışlardır.[198] Mehmet Hacısalihoğlu ise Rodoplar'daki bu direniş hareketinin liderlerinden birinin de direnişçiler arasında "Hidayet Paşa" ya da "Hidayet Bey" olarak adlandırılan İngiliz Senclair (Saint Clair) olduğunu belirtmektedir.[199] Hacısalihoğlu'nun belirttiği gibi Rodop Direnişi'nin diğer başka birçok yerel lideri de bulunuyordu, fakat bu yerel direniş hareketinde bir İngiliz'in de yer alması, özellikle Rodoplar bölgesinin Bulgaristan ve dolayısıyla Rusya hâkimiyetine geçmesi tehlikesi karşısında, İngilizlerin Pomaklar ve Türklere verdikleri bir destek olarak da yorumlanabiliyor.

Rodop Dağları'nda Bulgar ve Rus kuvvetlerine karşı gösterilen bu direniş aynı zamanda, bu bölgenin halkı olan 250.000 Pomak'ı temsilen bir delegasyon kurması ve daha sonra İstanbul'daki İngiliz Elçiliği'ne bölgedeki durumları ile ilgili bir rapor

---

[196] **A.y.**, p.513.

[197] Ömer Turan, Rodoplar'da meydana gelen bu direniş hareketinde hem Pomakların hem de Türklerin birlikte bir direniş göstermeleri sebebiyle hareketi "Rodop Direnişi" olarak adlandırmıştır. Fakat Turan'ın belirttiği gibi özellikle dönemin İngiliz kaynaklarında Rodoplar'daki bu direnişten bahsedilirken "Pomak İsyanı" terimini de kullanılmıştır. Söz konusu olan bu çalışma Türkiye'ye doğru gerçekleşen Pomak göçleri ile ilgili bir çalışma olsa da bu çalışma dahilinde de direnişte Türkler ve Pomakların birlikte rol oynamasından dolayı, Rodoplar'daki direniş hareketinden bahsedilirken Rodop Direnişi ismi kullanılacaktır. Ömer Turan'ın çalışmasında İlgili kısım için bkz. Ömer Turan, **The Turkish Minority In Bulgaria**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998, pp. 155-164.

[198] Ömer Turan, **The Turkish Minority In Bulgaria**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, p. 155.

[199] Mehmet Hacısalihoğlu, "Muslim and Orthodox Resistance against the Berlin Peace Treaty," **War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin**, Ed. by., M.Hakan Yavuz, Peter Sluglett, University of Utah Press, 2015, p. 136.

sunmaları ile devam etmiştir.[200] Sonrasında ise Rus ve Bulgar kuvvetlerinin Müslümanlara karşı işlemiş oldukları suçlara karşı gösterdikleri direniş için İngiliz Hükümeti'nden yardım talep etmişlerdir. Bunun yanında Rodop Direnişi Komisyonu bu bölgenin halkının Türk ve Pomaklar olmak üzere tamamen Müslüman bir nüfustan oluştuğunu ve bunun yanında daha kuzeyden Rus ve Bulgar kuvvetlerinin işledikleri eylemler sonucunda göçmen durumuna düşen 100.000 kadar diğer Müslümana da ev sahipliği yapmaktaydı.[201] Bu sebeple Rodop Direnişi Komisyonu 1856 Paris Anlaşması'nın taraf devletlerine gelip hem kendi bölgelerindeki hem de Rus ve Bulgar kuvvetlerinin hakimiyeti altına giren kuzey bölgelerinde incelemeler yapılmasını talep ediyordu.

Bunun yanında Rodop Direnişi Komisyonu'nun talepleri sonrasında bölgede gözlem yapmaya gelen İngiliz yetkililerinin raporlarına göre ise Rodoplar bölgesinde 150.000 kadar göçmen bulunurken, bunların yüzde yetmişlik kısmını ise savaş sırasında dul kalmış kadınlar ve çocuklar oluşturmaktaydı.[202]

Rodoplar'da Pomaklar'ın baş aktör olduğu Rodop Direnişi diğer bir yönüyle daha önemlidir. Çünkü Rodop Direnişi bir süre sonra sona ermiş olsa da Bulgaristan Yönetimi açısından ele alındığında, buralarda yaşayan nüfusun büyük bir bölümü Pomaklardan oluşan topluluklar yönetimin amaçladığı ya da görmek istemediği şekilde hareket eden gruplar olarak ortaya çıkmış oldu ve bu sebeple Bulgaristan dönem dönem krallık, komünizm gibi farklı siyasal rejimler ile yönetilse de bu grupların asimilasyonu söz konusu bu dönemden itibaren her zaman gündemde olan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.[203]

Daha sonraki süreçte ise 1878'nin Temmuz'unda Berlin Kongresi'nde bir araya gelen büyük güçlerin onayıyla Rodop Dağları'ndaki göçmenlerin durumu gözlem yapmak üzere uluslararası bir komisyon kurulmasına karar verilir.[204]

---

[200] Turan, The Rhodope Resistance…, p. 517.
[201] **A.y.**, p. 516.
[202] **A.y.**, p. 518.
[203] Ömer Turan, **Rodop Türklerinin 1878 Direnişi**, Balkan Türkleri Göçmen ve Mülteci Derneklei Federasyonu, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, s. 15-16.
[204] **A.y.**, p.521.

93 Harbi sonrasında Uluslararası Rodop Komisyonu'nun gözlemlerine göre ise örneğin İskeçe'de 60.000 göçmen olduğu ve bunların 50.000 kadarının ise Osmanlı Hükümeti tarafından Anadolu'nun sahiline doğru gönderildiği belirtilmiştir. Geri kalan 10.000 kadar göçmen ise hala İskeçe kazasında ve civar köylerinde bulunmaktadır.[205] Komisyonun İskeçe bölgesinde yaptığı görüşmelere göre bu bölgedeki göçmenler, başlıca Lofça, Selvi, Orhaniye, Plevne, Eski Zağra gibi daha kuzeydeki yerleşim yerlerinden gelmişlerdir.[206] Komisyonun gözlemlerine göre kuzey Bulgaristan'da yaşayan Pomakların ilk durakları daha güneyde olan bölgeler iken bunların büyük bir kısmı da bu bölgelerden Osmanlı Hükümeti tarafından Anadolu'ya yerleştirilmiş kişiler oldukları ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında hala İskeçe bölgesinde bulunan göçmenler ise komisyona kendi yerleşim bölgelerine geri dönmek istediklerini de iletmişlerdir.[207]

Dimetoka-Nevrekop arasındaki bölgede ise sayıları 100.000'i bulan bir göçmen sayısından bahsedilmiştir. Rodop Komisyonu ayrıca bu bölgedeki göçmenleri bir kısmının bu bölgede kalarak, tütüncülük, pamuk ya da yol yapımı gibi işlerde çalışarak hayatlarını sürdürebileceğini de öne sürmüşlerdir. [208]

Rodop Komisyon Raporu'na göre, İskeçe bölgesinde 7.000, Gümülcine'de 62.000, Kırcaali'de 10.000, Mestanlı'da da 10.000 kadar ve Müslümanlar tarafından savunulan bölge olan Dimetoka-Nevrekop arası bölgede ise 150.000 kadar göçmen olduğundan ve bunların hepsinin Rusya'nın ele geçirdiği bölgelerden kaçmak zorunda kalan insanlar olduğu belirtilmiştir.[209]

Bunun yanında 93 Harbi neticesinde bugünkü Türkiye topraklarına yapılan göçlere bakıldığında, Çanakkale söz konusu bu dönemde büyük bir göçmen akınına uğrayan yerlerden biri olmuştur. Özellikle Edirne'nin 93 Harbi sırasında Rus kuvvetlerinin eline geçmesi bu bölgeden birçok kişinin Çanakkale'ye doğru göç

[205] **A.y.**, p.523.
[206] **A.y.**, p.524.
[207] **A.y.**
[208] **A.y.**, p.526.
[209] **A.y.**, p.528.

etmesine neden olmuştur. Diğer tarafta 93 Harbi sırasında Gümülcine ve Dedeağaç'ta toplanan göçmenlerin bir kısmı da Çanakkale'ye gönderilmiştir.[210]

93 Harbi sonrasında Pomakların büyük bir bölümü Doğu Trakya bölgesine yerleşirken, bir bölümü de Anadolu topraklarına doğru göç etmişlerdir. Georgi Zelengora'nın Anadolu'ya yapılan Pomak göçlerini incelediği çalışmasında, Plevne Savaşı sonrası Lofça ve civarında yaşayan Pomakların tümünün yaşadıkları toprakları terk ederek, o dönem Osmanlı İmparatorluğu elinde olan Makedonya ve günümüz Türkiyesi, yani Doğu Trakya'ya yerleştiklerini, bunların bir bölümünün 1880'de geri döndüklerini fakat köylerini yıkılmış ve yağmalanmış olarak gördükten sonra bu grubun da Türkiye'ye doğru göç etmeye başladığı belirtir.[211] Örneğin, Zelengora'nın çalışması kapsamında incelediği Orehovo'nun 93 Harbi öncesi nüfus ile Balkan Savaşları sırasındaki nüfus arasındaki çok büyük bir fark vardır. Bugün ise Orehovo'da Pomak varlığı kalmamış durumdadır. Bunun yanında Zelengora Pomakların bir kısmının bu bölgede kalmaya devam ettiğini fakat Hristiyanlığı benimseyip Bulgar isimleri aldıklarını da belirtmiştir.[212]

Georgi Zelengora aynı zamanda bugün Doğu Trakya'daki Pomak varlığının bir kısmının da yine bu dönemdeki göçler ile oluştuğunu şu şekilde ifade eder;

''…bölgenin en büyük Pomak köyü statüsüne sahip Turski İzvor'da yaşayanları memleketlerinden kovmak için idarenin yardımına da başvurarak köy halkı üzerinde terör estirmiştir. Yurtlarını terk etmiş Lofça Pomaklarının çoğunluğu gibi, Dragolin Dol ve Turski İzvor'dan gelen muhacirler de Doğu Trakya'ya yerleşerek yeni köyler kurmuşlardır. Byala Slatina yöresinden gelen Pomak muhacirlerin sadece bir bölümü Anadolu topraklarına geçmiş ve Biga, Gönen ile Eskişehir bölgelerine yerleşmişlerdir.''[213]

Göçmenlerin öncelikle Edirne, Çanakkale, Tekirdağ bölgelerindeki boş arazilere yerleştirilmeleri, Anadolu'ya göçmen yerleştirilmesinin ise ancak bu bölgelerdeki araziler yeterli gelmediği durumlarda yapılması planlanmıştır.

---

[210] Kocacık, **a.y.**, s. 153.
[211] Georgi Zelengora, ''Orehovo'dan İlyasağaçiftliği'ne (Balkanlar'dan Anadolu'ya Pomak Göçlerine Klasi Bir Örnek),''Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Bildiriler C. II, Ed. by., Aşkın Koyuncu, Çanakkale, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 213.
[212] **A.y.**, s. 215.
[213] Zelengora, **Türkiye'deki**…, s. 163.

93 Harbi sonrasında bu bölgenin Müslüman-Türk nüfusunda özellikle bu bahsedilen büyük göç hareketleri sonrasında meydana gelen büyük azalmayı Justin McCarthy aşağıdaki şekilde dört farklı sebebe bağlamaktadır;

"*Savaşların çoğunda, taraflardan birinin çabucak galip gelmesi, sivil halk arasındaki can kaybının az olmasını sağlar. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nda ise durum böyle olmadı. Bulgaristan'ı fetheden Rusların savaş amaçları, yığınla sivil Müslüman halkın katledilmesini garantiye almak oldu. Bulgar Müslümanlarının ölüm nedeni 4 gruba ayrılabilir. Bunlar; muharebelerin sebep olduğu ölümler, Bulgarların ve Rus askerlerinin canice saldırısıyla katledilenler, yaşam gereksinimleri esirgendiği için açlık ve hastalıkların baş göstermesiyle ölenler ve mülteci durumuna düşen Bulgaristan Müslümanlarının uğradığı can kaybı olarak sıralanabilir."*[214]

Dolayısıyla 93 Harbi sonrasında nüfusu azalan bölgelerdeki nüfusun tamamının başka bir yere göç ettiğini düşünmek oldukça yanlış olacaktır çünkü bu bölgenin halkının büyük bir bölümü göç edemeden hayatını kaybetmiştir. McCarthy'nin belirttiği gibi; "1879'a kadar Bulgaristan'daki Müslümanların %17'si ölmüş, %34'ü de temelli mülteci haline düşmüştü. Şu veya bu şekilde Müslümanların yarısından çoğu Bulgaristan'ı terk etmiştir."[215]

Zelengora Lofça Pomakları dışında 93 Harbi sonrasında Osmanlı hakimiyetinde kalan bölgede yaşayan Rodop Pomaklarının küçük bir kısmının da bu dönemde bugünkü Türkiye topraklarına doğru göç ettiğini belirterek bu kişilerin "Batak Katliamı" sonrasında çeşitli "misilleme" korkusuyla göç etmiş olabileceklerini ileri sürmüştür. Buna ilaveten Zelengora, 93 Harbini izleyen süreçte Rupçoz Pomaklarının yoğun olarak yer aldığı "Rodop Direnişi" sonrasında, "Borovo" ve "Beliça" sakinlerinin büyük bir kısmının Türkiye'ye göç ettiğinden söz etmiştir. Borovo'dan göç edenlerin bir kısmının Biga'ya bir kısmı ise Eskişehir'e göç etmiştir.[216] Bu bahsedilen göç hareketlerinin aynı zamanda savaş sonrasında yönetimin Bulgarların eline geçmesi sebebiyle de meydana geldiğini söylemek mümkündür. Çünkü Mehmet Hacısalihoğlu'nun da vurguladığı şekilde Berlin Anlaşması sonrası Doğu Rumeli Vilayeti'ne bırakılan Filibe'ya bağlı Rupçoz nahiyesine yaşayan Pomaklar bu durumu kesinlikle kabul etmediler ve bunun üzerine kendi içlerinden seçtikleri bir lider olan Timraş köyünden Ahmed Ağa'nın öncülüğünde kendilerine

[214] McCarthy, **a.e.**, s. 70.
[215] **A.e.**, s. 110.
[216] Zelengora, **Türkiye'deki...**, s. 19-22.

ayrı bir yönetim oluşturma girişimde bulundular.[217] Bunun sonucunda nüfusunun çoğunluğu Pomaklardan oluşan bu bölgedeki 50 kadar Pomak köyü, yönetimlerinin daha sonraki süreçte tamamen Bulgarlara bırakılması üzerine direniş göstermiş ve bunun bir sonucu olarak bu bölgenin 26'sı Rupçoz kazası olarak Selanik vilayetine bağlanarak Osmanlı yönetiminde kalmıştır. Fakat 50 köyden geriye kalan 24 köyün Doğu Rumeli Vilayeti'nin yönetiminde kaldığı düşünülürse bu bölgelerden göç hareketlerinin de devam etmiş olması oldukça olağandır.[218] Hacısalihoğlu Berlin Anlaşması'na karşı oluşan Müslüman ve Ortodoks direnişini ele aldığı diğer çalışmasında ise, Rupçoz kazasında yeni kurulan yerel hükümeti kabul etmeyerek direnen anadili Slavca olan Müslümanların (yani Pomaklar) sayısını köy köy belirtmiştir.[219] Buna göre Rupçoz kazasında 1.838 hane olmak üzere toplamda 13.283 Pomak yeni kurulan yerel yönetimi tanımamış ve direniş hareketi göstermiştir.[220]

Dolayısıyla burada vurgulanması gereken önemli nokta savaş sırasındaki kıyımlar, zulümler dışında Pomakların yaşadıkları bölgelerin Bulgar (yani burada Müslüman olmayan) bir idarenin altına girme ihtimali de Pomakların bu dönemdeki göç hareketlerinde rol oynamıştır denilebilir.

2.2.2. 93 Harbi Ertesinde Yapılan Göçler

93 Harbi sırasında yapılan göçler savaşın sona ermesinin hemen ertesi yılı olan 1879 senesinde de devam etmiştir. Çalışmanın bu bölümünde Bilal N. Şimşir'in Rumeli'den Türk Göçleri-Belgeler isimli çalışmasının ikinci bölümünde yer alan belgeler ışığında içerisinde Pomakların da olduğu göç hareketleri incelenecektir.

Bakıldığında 93 Harbi sonrasında meydana çıkan göç hareketlerinin, savaşın bitiminden hemen sonraki yıl olan 1879 yılında da devam ettiğini görmekteyiz. Fakat bu süreçte göçler genellikle savaş esnasında göç edilen bir başka yerden, daha çok Anadolu topraklarına doğru olan bir göç hareketi şeklini almıştır. Diğer bir deyişle Bilal N. Şimşir'in 93 Harbi'nin hemen ertesindeki yılı tanımlamak için kullandığı *"geçiş dönemi"* hali göçmenler açısından da bir geçiş yılı olmuştur. Bu sebeple bu

[217] Hacısalihoğlu, **Doğu Rumeli'de**..., s. 48.
[218] **A.e.**
[219] Hacısalihoğlu, "Muslim and Orthodox..., p. 139.
[220] **A.y.**

dönemde göçmenler savaş esnasında yerleştikleri ya da yerleştirildikleri yerlerden, bugünkü kalıcı memleketlerine doğru bir yol almışlardır. Dolayısıyla savaşın ertesinde gerçekleşen bu Pomak göçlerini de bu açıdan görmekte yarar vardır.

Söz konusu dönem ile ilgili diğer bir konu ise bu dönemde Makedonya'ya doğru topraklarını genişletme amacında olan Yunanistan'ın, 93 Harbi sonrasında yaşadıkları yerlerden ayrılmak zorunda kalan Müslüman göçmenlerin Makedonya'ya yerleştirilmemesini amacıyla, Yunanistan Dışişleri Bakanlığı'nın Londra'daki Yunanistan büyükelçisi aracılığıyla yaptığı girişimlerdir.[221] Bilâl N. Şimşir'in aktardığına göre Yunanistan'ın bu talebi Avrupa devletleri tarafında da destek görmüş ve bu sebeple Osmanlı hala kendi yönetiminde olan Makedonya'ya bu sebeple göçmen iskanı yapamamıştır.[222]

1879 yılı ağustos ayı tarihli bir belgeye göre ise, Osmanlı Hükümeti Bulgaristan Prensi Alexandre'a gönderdiği telgrafta Pomakların yaşadıkları yerler olan Lofça, Selvi de dahil Bulgaristan'ın farklı bölgelerinden bir bölüm göçmenin yaşadıkları yerlere geri gönderilmesini istemekte ve bu göçmenlerin korunma ve yaşadıkları bölgelere tekrar yerleştirilmeleri için gereken görevi de Bulgar makamlarından istemektedir.[223]

Aynı yıla ait ağustos ayı tarihli, Osmanlı Hariciye Nazırı Savaş Paşa'dan Bulgaristan Prensliği'nin İstanbul Ajanı Zancoff'a gönderilen bir başka telgrafta ise Lofça, Selvi ve diğer başka bölgelerdeki yurtlarına geri döndürülecek olan göçmenleri listesi sunulurken aynı zamanda bu kişilerin yurtlarına dönüş sırasında herhangi bir zorluk çıkarılmaması isteğinde bulunulmuştur.[224]

1879 Kasım ayı tarihli diğer bir İngiliz belgesi ise Türk tarafının, Lofça, Selvi ve diğer bölgelerdeki yurtlarına geri döndürülecek göçmenlerin listesini göndermediğini, Bulgar tarafının söz konusu listeyi talep etmesi üzerine, Türk tarafından kasım ayında 17.860 kişilik bir göçmen listesi geldiğini fakat kış koşulları sebebiyle Bulgaristan'ın bu göçmenlerin yurtlarına geri dönmelerini sağlayamayacak

[221] Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler II**, s. 128.
[222] **A.e.**
[223] **A.e.**, s. 404.
[224] **A.e.**, s. 579.

halde olması ile ilgilidir.[225] Burada Osmanlı tarafından yurtlarına geri dönüşü sağlanılmaya çalışılan göçmenler arasında Pomakların da olduğunu özellikle göçmenleri geri döndürülmesi amaçlanan yerleşim yerlerinden anlaşılmaktadır. Bunun yanında örneğin söz konusu dönemdeki İngiliz belgelerinde genel itibariyle göçmenler için "Türkler" şeklinde bahsedilirken, söz konusu bu belgede "Türk" kelimesi geçmezken, onun yerine "Muhammediler" (Mahommedans) kelimesinin tercih edilmiş olması da söz konusu kişilerin Pomaklar olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır.

Fakat Osmanlı'nın Bulgaristan Prensliği sınırları içerisindeki köylerine geri dönüşlerinin sağlanmasını talep ettiği kişilerin hepsinin de geri dönüşünün yapılmadığını 1879 Kasım tarihli bir belgeden anlaşılmaktadır. Söz konusu bölgeye göre Selvi bölgesinden olan Müslümanların göç etmek zorunda kaldıkları köylerine dönmek üzere Bulgaristan Prensliği'ne girmelerine izin verilmemiş ve 100 kadar göçmen kış şartlarında zor koşullar altında Şipka Geçidi'ni geçmeye zorlanmışlar ve bir kısmı da bu sırada hayatını kaybetmiştir.[226]

Aynı yılın aralık ayı tarihli bir başka İngiliz belgesine göre ise, Bulgaristan Prensliği tarafından kabul edilmeyen yukarıda bahsedilen Selvi bölgesinden göçmenlerin yanında 300 kadar Lofçalı göçmenin de Kızanlık bölgesinde oldukça zor koşullar altında bulunmaktadırlar.[227] Buradaki belgeden de anlaşılabileceği üzere 93 Harbi sonrasında Lofça ve Selvi gibi kasabalarda yaşayan bazı Pomaklar da eski yerleşim yerlerine geri dönüşleri için bazı girişimler yapılmıştır.

93 Harbi sırasında ve sonrasında görüldüğü gibi Pomaklar Osmanlı İmparatorluğu yönetiminden çıkıp, Bulgar yönetimine geçen bölgelerde bir göç hareketine katılmışlardır. Bu göçler Osmanlı'nın öncelikle Balkanlar'da elde kalan topraklara doğru göçler olduğu gibi bununla beraber Eskişehir örneğinde ya da nispeten Biga örneğinde görüldüğü gibi Anadolu'ya doğru da olmuştur.

[225] **A.e.**, s. 604.
[226] **A.e.**, s. 756.
[227] **A.e.**, s. 763.

Sonuç olarak bakıldığında 93 Harbi sırasında Pomaklar Türk kuvvetlerinin geri çekilmesine paralel bir şekilde yaşadıkları bölgelerden güneye, Makedonya'ya ya da Rodoplar'a doğru bir göç yolu izlerken bir kısmı da Anadolu topraklarına doğru bir göç sürecine girmiştir. Ya da Gümülcine örneğinde görüldüğü gibi ilk olarak kuzeyden güneye doğru yapılan göçler daha sonra bir geçiş yılı olarak adlandırılan 1879 yılında ise kalıcı yerleşim yerlerine ulaşmak üzere Anadolu'ya doğru ikinci bir göç hareketine daha dahil olmuşladır.

2.3. 1880-1885 Arası Dönemde Meydana Gelen Göçler

1880 yılı ocak ayında Lofçalı ve Selvili göçmenlerin Filibe'deki İngiltere Başkonsolosu Michell'e verdikleri dilekçeye göre göç ettikleri memleketlerine geri dönmek üzere Edirne'den yola çıktıkları, 38 hane ve 145 kişi olarak Gabrova tarafında Bulgarlar tarafından geri çevrildikleri ve Kızanlık'ta kötü şartlar altında bulunduklarının bilgisi verilerek, köylerine dönmeleri için İngiliz yetkililerden yardım bekledikleri belirtilmiştir.[228] Lofça ve Selvi bölgelerinde yaşayan Müslümanların Pomak oldukları düşünülürse bu demek oluyor ki bir kısım Pomak Edirne'den Lofça ya da Selvi gibi yerleşim bölgelerine geri dönmek üzere yola çıkmış fakat Bulgarların izin vermemesi üzerine bazı muhtelif yerlerde kalmak durumunda olmuşlardır.

1880 yılı mayıs tarihli, Sofya'da bulunan Osmanlı İmparatorluğu Komiseri Nihad Paşa'dan Dışişleri Bakanı Savaş Paşa'ya giden rapora göre, Bulgaristan'a dönmek için sınırda ve Edirne'de bekletilen göçmenler de bulunmaktadır. Bunlardan 3755 kişi Lofça'dan, 1072 Selvi'den, 541 kişi Plevne'den, 3383 kişi ise Tırnova'dandır.[229] Bu göçmenlerin geriye dönüp dönemedikleri ile belirsiz bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bununla beraber göçlerin 1880 yılında da devam ettiği görülmektedir. Nevrekop, Yukarı Cuma ve Serez bölgelerinden de Bulgar zulmünden kaçan göçmenlere Batı Trakya'ya sığınmaktadır.[230] Bu dönemde Osmanlı Hükümeti'nin Müslümanları nihai olarak bir yerleşime yerleştirmediklerini daha sonra göçmenlerin

[228] Bilâl N. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler III**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 4.
[229] **A.e.**, s. 210-212.
[230] **A.e.**, s. 222.

eski yerleşim yerlerine dönmeleri için yaptıkları diplomatik girişimlerden anlaşılmaktadır. Örneğin, Nevrekop'tan Kosova vilayetine göç etmiş 266 kişi ile, Edirne'de bulanan ve Bulgaristan'a dönmek isteyen göçmenlere ilişkin bilgilerin buraların valiliğinden istendiği bir belge bulunmaktadır.[231]

25 Mayıs tarihli diğer bir belgede ise Edirne'de bulunan Eski Zağra, Kazanlık, Gabrovo, Selvi bölgelerinden gelmiş olan göçmenlerden 1550 kişinin geri döndüğü, 2425 kişinin ise Edirne'de kaldığı bilgisi verilmektedir.[232] Dolayısıyla burada göçmenleri geldiği yerlerin Pomak yerleşim yerleri olduğu göz önünde bulundurulduğunda bugün Edirne'deki Pomak yerleşim yerlerinin bir bölümünün de 93 Harbi sonrası dönemde buraya yerleştirilen gruplar olduğu düşünülmektedir.

1880 yılı haziran ayı tarihli bir Fransız belgesine göre ise, Bulgaristan sınırının açılmasını izleyen süreçten sonra Edirne vilayetinden 4000, Makedonya'dan 800-900 kadar göçmenin geri döndüğü ve bu göçmenlerin büyük bir kısmının Lofça ve Tuna ovalarına gittiği bilgisi verilmektedir.[233] Geri dönen göçmenlerin kendi göç ettikleri yerlere geri dönmesi en muhtemel olasılık ise, bu göçmenlerin büyük bir kısmının da Lofça bölgesine geri dönmesi, Edirne'den yapılan bu geri dönüşler arasında Pomakların da var olduğu ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.

Bulgaristan geri dönüşler için belirli bir süre koymuştur, bunu da 15 gün kadar (15/27 ağustosa kadar) uzatmıştır. Bu da neden bir grubun geri dönemediğini açıklayacak bir sebep olabilmektedir.[234]

Bunun yanında aynı dönemde köylerine geri dönmeye çalışan köylülerin Bulgar eşkıyaları tarafından saldırıya uğramış olmaları da geri dönmeyi düşünen diğer birçok göçmen için oldukları yerde kalma fikrini güçlendirmiş olabilir.[235]

Diğer taraftan Bulgaristan Hükümeti'nin Müslümanları da askere almak istemesi ve Osmanlı Hükümeti'nin bu durumu en azından iki-üç yıl kadar erteletmek konusunda yaptıkları girişimler de sonuçsuz kalınca Bulgaristan'dan yeni bir göç

[231] **A.e.**, s. 227.
[232] **A.e.**, s. 241.
[233] **A.e.**, s. 258.
[234] **A.e.**, s. 265.
[235] **A.e.**, s. 270.

akımı da bu sebeple olmuştur. Söz konusu dönemde Bulgaristan Prensliği'nde yaşları 20 ile 25 arasında değişen tüm gençler beş yıllık bir süre için zorunlu askerlik görevini yerine getirmek durumundaydılar.[236]

Bulgaristan'ın Prenslik yönetimi aynı zamanda Osmanlı'nın askerlik konusunda yaptığı girişimler sonucunda, Müslümanların 500 leva ödeyerek askerlikten muaf olabileceği ile ilgili bir karar da almıştı, fakat söz konusu bu rakam o dönemde Müslümanların ödeyebileceği bir rakam değildi ve bunun sonucunda örneğin 1892 yılında yalnızca 1700 ile 1900 kadar Müslüman askerlikten vergi ödeyerek muaf olmak için başvururken geri kalan 30.000 kadar kişi ise askere yazılmak durumunda kalmıştır.[237]

Dolayısıyla Osmanlı'nın girişimlerine rağmen Bulgaristan Prensliği sınırları içerisinde kalan bölgede yaşayan Müslümanların askere alınmasına karar verilmesi 93 Harbi sonrasında bu bölgede yaşayan Müslümanlar için ayrıca bir göç sebebi olarak ortaya çıkmaktadır.

Örneğin 1880 yılındaki bir başka belgeye göre Bulgaristan Türkleri arasından 3000 kadar asker alınacağının bilgisi verilmiş ve buna göre Pomakların yerleşim alanları olarak sayılabilecek bölgelerden, Lofça'dan 80 kişi, Selvi'den 80, Plevne'den 48 kişi, Rahova'dan 72 kişi askere alınacaktır.[238]

Ömer Turan'ın belirttiği gibi diğer tarafta Bulgaristan'ın Prenslik yönetimi ise, kendi yönetimleri altında meydana gelen bu büyük göçlere en büyük gerekçe olarak Müslümanların fanatikliğini ve bu sebeple Halifelik yönetimi altında yaşamak için Osmanlı İmparatorluğu yönetimi altında kalan bölgelere doğru göç ettiklerini savunuyordu.[239] Turan aynı zamanda Bulgaristan Prenslik yönetiminin Müslümanların tembelliği, anayasal bir düzen altında yaşama gibi bir kâbiliyetleri olmamaları, eğitim seviyelerinin düşüklüğü gibi konuları da göç sebebi olarak gösterirken diğer taraftan ise açıklamalarının ayrıntılarında Müslümanlara karşı uygulanan ayrımcılıkları, ağır

[236] William Eleroy Curtis, **The Turk and His Lost Provinces: Greece, Bulgaria, Servia** [Kitapta Sırbistan'ın İngilizcesi Serbia değil de "Servia" olarak kullanılmaktadır.], **Bosnia**, Chicago, New York, Toronto, London, Edinburgh, Fleming H. Revell Company, 1903, p. 200.
[237] Ömer Turan, **The Turkish Minority…**, p. 152.
[238] Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler III**, s. 309.
[239] Turan, **The Turkish Minority**…, p. 152.

cezaları da kabul etmektedir.[240] Bu açıdan bakıldığında Bulgaristan Prenslik yönetimi için Müslümanların göçleri kendi yönetimlerinin Müslümanlara karşı uyguladıkları politikalardan daha ziyade Müslümanların yeni kurulan anayasal düzen altında yaşama kabiliyetlerinin olmaması ya da kendi dinlerinin yönetimde olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşama istekleridir. Fakat Müslümanların Bulgaristan'dan göçü aynı zamanda ilerleyen yıllarda Prenslik yönetimini de bir bakıma endişelendiren bir duruma gelmiştir çünkü Müslümanların göçü ile özellikle tarımsal faaliyetler büyük oranda aksamıştır ve bu nedenle dönemin başbakanı Stambolov, Müslümanların Bulgaristan'dan göçünün devam etmesi durumunda yurtdışından yabancı işçilerin ülkeye getirilerek, bu işçilere boş arazilerin tahsis edilmesi yoluyla özellikle tarımsal faaliyetlerde meydana gelen bu üretim problemini çözmeyi düşündüklerini açıklamıştır.[241]

Ömer Turan, Bulgaristan Prenslik yönetimi kendi yönetimi altında, 1893-1902 dönemini kapsayan on yıllık süre içerisinde meydana gelen göç hareketleri ile ilgili istatistiki bilgileri yayımladığı kaynağa göre bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na 68.683 Müslümanın göç ettiğini belirtmiştir.[242] Turan aynı zamanda bu on yıllık süre zarfında 2.080 kadar gayrimüslimin de Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göç ettiğinin bilgisini vermektedir.[243] Göç eden Müslümanların sayısı ile kıyaslandığında daha küçük bir rakam olsa da bu dönemde gayrimüslim göçlerinin de meydana geldiğini görmek açısından önemlidir.

Sonuç itibariyle değerlendirildiğinde ise özellikle Balkan Savaşları'na gelmeden önceki süreçte, Bulgaristan Prenslik yönetimi altında gerçekleşen 1892-1902 yıllarını kapsayan on yıllık dönem Ömer Turan'ın da tanımladığı gibi Müslümanlar için "en istikrarlı dönem" olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü yukarıda da bahsedildiği gibi söz konusu bu dönemde Müslümanların Osmanlı topraklarına doğru göçleri, 93 Harbi sonrası sürece kıyasla oldukça azalmıştır. Aynı zamanda bu dönemde göçlerin dışarıya doğru devam etmesine rağmen, Prenslik yönetimi altında

[240] **A.e.**
[241] **A.e**., p. 154
[242] **A.g.e.**, p. 153.
[243] **A.e.**

yaşayan Müslümanların sayısında da artış meydana gelmesi aynı zamanda bu dönemde Müslümanların sayısında yeni doğumlar ile bir artış olduğunu da göstermektedir.[244] Fakat en nihai halde bakıldığında ise Ömer Turan Bulgaristan'dan Prenslik yönetimi altında Osmanlı'ya doğru yapılan göçleri en azından 500.000 kişi olarak belirtmektedir.[245] Dolayısıyla bu yarım milyonluk nüfusun içerisinde Pomaklar da bulunmaktaydı.

2.4. Balkan Savaşları Sonrasında Meydana Gelen Pomak Göçleri

Balkan Savaşları, Balkanlar'da Pomakların yaşadığı Bulgaristan'ın kuzeyi hariç Rodoplar kısmında bulunan toprakların da Bulgaristan ve Yunanistan yönetimi altına girmesi ile sonuçlanmıştır. Bu dönemde özellikle Bulgar kuvvetlerinin bu bölgedeki sivil halka uyguladığı asimilasyon, şiddet olayları sebebiyle göç hareketleri yaşanmıştır. Bu göç hareketlerine Pomaklar da dahil olmuştur.

93 Harbi sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı otonom yapıdaki Bulgar Prensliği'nin ilerleyen yıllarda daha güneye doğru topraklarını genişletmesiyle beraber buralarda yaşayan Müslüman nüfusun da Bulgaristan yönetimi altına girmesi önemlidir. Bulgarların yeni toprak kazanımları ile Pomakların da dahil olduğu Müslüman nüfusu bünyesine katması ile beraber o dönemin Bulgar milliyetçiliği de kendi içerisinde Pomaklara karşı farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. Bunun sonucunda ise Pomakların menşei ile alakalı Bulgar yazarların tezleri özellikle Rodop coğrafyasının Balkan Savaşları sonrasında Bulgaristan sınırları içerisinde katılmasıyla beraber burada yaşayan Pomakça konuşan Müslüman topluluklarının Bulgar toplumunun ayrılmaz bir parçası olduğu iddiaları ile beraber gelişmiştir.

Bulgar yönetimi tarafından ortaya atılan tezin en önemli dayanak noktasını ise Pomakların konuştuğu dil oluşturmaktadır. Bulgarlar, Pomakçanın Bulgarcanın bir diyalektiği olduğu ve Pomakların Osmanlı İmparatorluğu tarafından zorla Ortodoksluk inancından Müslümanlığa geçen Bulgarlar olduklarını savunmaktadırlar.

[244] **A.e.**
[245] **A.e.**, p. 155.

Bu inanışın sonucunda 1912 Balkan Savaşları'nın hemen ardından Bulgaristan yönetimi, topraklarına katılan Pomak nüfusun yaşadığı Rodop bölgesindeki Müslümanların isimleri zorla Hristiyan-Ortodoks-Slav isimleri ile değiştirilmeye çalışılmıştır. [246]

Bulgar yazarların büyük bir kısmının Pomakların Bulgar olduklarını iddia ederken üzerinde durdukları diğer önemli bir nokta ise, Pomakların Hıdrellez gibi Hristiyanlık açısından önemli olan bazı özel günleri de kutlamaya devam etmeleri olmuştur. Bulgar yazarlar Pomakların bu Hristiyan kutlamaları yapmaları ya da onlara göre devam ettirmelerinin nedeni Müslümanlıktan önce Hristiyan-Ortodoks olmalarından kaynaklanmaktadır. [247]

Diğer tarafta Pomakların 1912 Balkan Savaşları ile kitlesel olarak başlayan zorla isim ve din değiştirme operasyonlarının fikirsel temellerinin daha Bulgar Prensliği zamanında atıldığı ve prenslikte yaşayan özellikle anne-babasını kaybetmiş bazı Müslüman çocukların Hristiyanlaştırıldığını belirtilmektedir.[248]

Balkanlar'da Osmanlı sonrası kurulan birçok ulus devlette olduğu gibi Bulgaristan'da da "din" ve "kilise" bağımsız bir ulus-devlet kurulma sürecinde ve sonrasındaki ulus inşa çabalarında da önemli bir rol oynamıştır. Bunun yanında genel itibariyle Osmanlı sonrası bağımsız bir Bulgaristan'ın kurulması sonrasında burada yaşayan Müslümanlar eski "baskı" rejiminin bir temsilcisi olarak görülmüş ve özellikle Bulgar Milli Uyanış hareketleri sırasında 1876 Nisan Ayaklanması sırasında Vratsa'da Botev ve çetesinin ayaklanması çoğunluğunu Pomakların oluşturduğu "başıbozuklar" tarafından ortadan kaldırılmış olması Bulgarların zihninde Pomakların hakkında kötü imgeler oluşmasına da sebep olmuştur.[249]

Bu açıdan bakıldığında Pomak göçleri açısından Balkan Savaşları kitlesel göç hareketlerinin meydana gelmesi açısından ayrıca önemli olmaktadır. Bu dönemde örneğin İkinci Balkan Savaşları sırasında Nevrekop'un Bulgarların eline geçmesi

[246] Evangelos Karagiannis, "The Pomaks in Bulgaria and Greece: Comparative Remarks," **Euxeinos**, Vol.8, 2012, p. 20.
[247] Zhelyazkova, **a.y.**, s. 578.
[248] Aşkın Koyuncu, ''Balkan Savaşları Sırasında…'', s. 159.
[249] R.J. Crampton, **Bulgaristan Tarihi**, İstanbul, Jeopolitik Yayınları, 2007, s. 69.

üzerine bu bölgede yaşayan Müslümanlar toplu olarak göç ederken, onların göç ettikleri yerlere ise Serez ve Drama'da Yunan kuvvetlerinden ele geçirdikleri yerlerden sürülen Bulgar göçmenler yerleşmiştir.[250] Aynı kaynakta, 1900 yılının verilerine göre Nevrekop'ta 12.500 Türkçe konuşan, 26.960 Bulgarca konuşan (Pomak) Müslüman ve 35.310 Hristiyan Bulgar nüfusun varlığından söz edilmektedir.[251]

Söz konusu dönemde Bulgar kuvvetleri Rodoplar bölgesindeki sivil halka karşı büyük baskı ve şiddet olayları gerçekleştirmiştir. Örneğin söz konusu bu dönemde, Rodoplar'daki bir Pomak köyü Bulgar kuvvetleri tarafından top atışları ile tamamen yok edilmiştir.[252] Bununla beraber Bulgar kuvvetleri özellikle Rodoplar'ın ele geçirilmesinden sonra bu bölgedeki Pomakları zorunlu olarak Hristiyanlaştırmaya çalışmıştır. Nevrekop, Razlık, Petriç bölgelerindeki Müslüman halkı Hristiyanlaştırmak için bu bölgelere papazlar gönderilmiştir.[253] Justin McCarthy ise Bulgar yönetiminin özellikle Pomaklar söz konusu olduğunda bu topluluğun dinlerini değiştirme ve bu topluluğun üyelerini zorunlu olarak vaftiz etme konusunda ayrı bir çaba sarf ettiklerini bunun en büyük nedenini ise, yüzyıllar öncesinde İslamiyet'i kabul eden bu topluluğun Bulgar komşularıyla olan ortak adetlerinin bir çoğunu koruduklarını bu sebeple onları diğer Bulgarlardan ayıran noktanın din olması sebebiyle bu farkın ortadan kaldırılması için bu denli büyük zorunlu vaftiz faaliyetlerine giriştiklerini belirtir.[254] Dolayısıyla bu dönemde gerçekleştirilen göçler ile zorunlu Hristiyanlaştırma faaliyetleri birbiri ile büyük bir ilişki içerisindedir.

Fakat Balkan Savaşları'nın başlamasından önceki süreçte Bulgaristan Prensliği altında yaşayan ve göç etmemiş Pomaklar'dan nadir örneklerinden birinin de Bulgaristan Prensliği Meclisi'nde yer alarak, siyaset aracılığıyla burada söz sahibi olmaya çalıştığını görmekteyiz. Ömer Turan'ın bahsettiği şekilde Bulgaristan Prensliği yönetimi altında mecliste yer alan Müslümanlar tümü Türklerden oluşmaktaydı, bu durumun tek istisnası ise Bulgar kaynaklarında "Pomak" olarak

[250] Kiel, ''Nevrekop'', **a.y.**
[251] **A.y.**
[252] Z. Balka Çevik, "Balkan Savaşları'nda Bulgaristan Yönetiminin Türk Nüfusa Yönelik Uyguladığı Politikalar", **Yeni Türkiye Dergisi**, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı, C.69, 2015, s. 3831.
[253] Zelengora, Türkiye'deki…, s.15
[254] McCarthy, **a.e.**, s. 167-168.

geçen fakat Osmanlı kaynaklarında bu durum ile ilgili bir ayrım yapılmayan Dospatlı Mustafa Efendi idi.[255] Bulgaristan'da Hukuk Fakültesi mezunu ilk Müslüman olan Dospatlı Mustafa Efendi, Bulgaristan'ın Pomak nüfusunun yoğun olduğu Dospat kasabasındanken, meclise Pomak nüfusun olmadığı, Türk nüfusun çoğunluğu oluşturduğu kuzeybatı Bulgaristan'da bulunan Şumnu'da seçilerek meclise girmişti. Diğer tarafta Bulgaristan'daki mecliste Pomakların Dospatlı Mustafa Efendi dışında hiç yer almış olmaması ise Pomakların genelinin okuma yazma durumu ile Türklerin okuma yazma durumu arasındaki fark açısından da anlaşılabilir bir paralellik göstermektedir. Çünkü Turan'ın da belirttiği gibi 93 Harbi sırasında ve sonrasında yaşayan göçler sonucunda burada kalan Müslümanların büyük bir bölümü fakir ve okuma-yazma bilmeyen insanlardan oluşur hâle gelmişti.[256]

Bakıldığında Bulgaristan'ın Balkan Savaşları sonrasında bağımsız bir ulus devlet olarak ortaya çıkmasında önceki süreçte ülkedeki öğretmenlere verilen maaşlar açısından Pomak öğretmenlerin en düşük maaş ile çalıştırılan grup olduğu da görülmektedir. Yine Turan'ın belirttiği şekilde örneğin 1907-1908 eğitim yılında Tatar bir ilkokul öğretmeni yıllık 270 lira alırken, Türk bir öğretmen yıllık 225 leva, Pomak bir öğretmen ise 86 leva alabilmekteydi.[257] Dolayısıyla burada Bulgar yönetiminin daha ilk aşamada ülkedeki farklı gruplar arasında bazı ayrımlara gidildiği görülebilmektedir, bu durum örneğin öğretmen maaşlarında görüldüğü gibi Pomakları en dezavantajlı grup olduğu bir durum ile de sonuçlanabilmektedir

Georgi Zelengora ise Balkan Savaşları sonunda ve 1914 yılında bugünkü Türkiye topraklarına doğru gerçekleşen Pomak göçlerinin söz konusu bu dönemlerde kitlesel bir boyuta ulaştığı ifade eder. Örneğin, bu kitlesel göç hareketlerinin yaşandığı yerlerden biri Rodop Dağları'nda bulunan köylerden Barutin köyüdür. Buna göre, savaş sonrasında Barutin köyünde yaşayan Pomakların bir bölümü köylerinden göç ederek bugün Balıkesir Gönen ilçesindeki Kocapınar köyündeki bugünkü Pomak varlığını oluşturmuşlardır.[258]

---

[255] Ömer Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, p. 257-258.
[256] **A.e**. p. 214.
[257] **A.g.e**., p. 231-232.
[258] Zelengora, Türkiye'deki..., s. 37.

Balkan Savaşları sonrasında İstanimaka (bugün Asenovgrad) ilçesinde yaşayan Pomakların bir kısmı da bugün Çanakkale'nin Lâpseki ilçesine bağlı Çataltepe köyündeki bugünkü Pomak varlığını oluşturmuştur. [259]

Yine Zelengora'nın verdiği bilgilere göre bugün Çanakkale'nin Çan ilçesine bağlı Karadağ köyü sakinleri de Balkan Savaşları sonrasında 1914 yılında göç eden Pomakların yerleşmiş oldukları köylerden birisidir.[260]

Yine bu dönemde özellikle zorunlu Hristiyanlaştırma faaliyetlerinden dolayı yaşadıkları yeri terk etmek zorunda kalan 40-50 hanelik bir Pomak grubunun da bugün Kırklareli Vize ilçesine bağlı Sergen, Sütlüce, Mandıra köylerine yerleştirildiği belirtilmiştir.[261]

Balkan Savaşları sırasında Pomakların bulundukları yerlerden ayrıldıkları bir kısmının da yerinde kaldığı dönemin İkdam gazetesine aşağıdaki şekilde yansıtılmıştır;

"Eğridere kazasının 15 karyeden terekküb eden "Dolaşdır ve Davud" -Arda nehrinin garb ciheti-nahiyelerinde 14.000 ve Ahi Çelebi kazasında 29 karyede 31.000 ve Darıdere kazasında 29 karyede 32.800 ve Gümülcine'nin 15 karyededen terebbüb eden Çakal nahiyesinde 12.6000-ki, cem'an Arda havzasında 88 karyede 15.570 hane ve 90.400 nüfus ahiren Pomak Müslüman nüfus mevcuttur. Bunların bir kısmı kable'l istila Gümülcine'ye hicret etmiş ve bir kısmı yerlerinde kalmışlardır. Rodop Balkanlarının ormanlık, taşlık, sa'bü'l- mürur havalisini teşkil eden ve Arda nehri havzasının cenub ve cenub-i garbi kısmını ihtiva eyleyen bu araziyi bu Pomaklar iskân etmektedirler.

...Pomak köyleri ihrak edilmemiş, ekseriyesinin eşyası da yağmadan kurtulmuştur"[262]

Yukarıdaki bilgiye paralel bir şekilde örneğin, 1879 yılında İngiliz görevli Robert H.Walpole'den Doğu Rumeli Avrupa Komisyonunda görevli olan İngiltere Başdelegesi Wolff'a gönderdiği raporda da, Gümülcine Kazası'nda 80.000 kadar göçmenin olduğu, 10.000 kadar kişinin çeşitli hastalıklar ya da uygun olmayan yaşam koşulları sebebiyle hayatını kaybettiğini, 30.000 kadarının ise Edirne ve İstanbul'a gönderilip, bu rakamın içerisindeki büyük bir bölümünde gemiler ile İzmir ya da Anadolu'ya nakledildiğini, 40.000 kişinin ise hala Gümülcine bölgesinde olduğunu,

[259] **A.e.**, s. 39.
[260] **A.e.**, s. 40.
[261] **A.e.**
[262] Halaçoğlu, **a.e.**, s. 35.

bunların içerisinde 6.000- 7.000 kişilik bir grubun ise bu bölgedeki farklı köylere dağıtıldığının bilgisini vermektedir.[263] 93 Harbi sırasında Rus kuvvetlerinin ele geçirdiği özellikle, Lofça, Selvi bölgeleri göz önünde bulundurulursa, Gümülcine dahil diğer bölgelerde göçmen durumuna düşmüş kişiler arasında Pomakların da olması oldukça muhtemeldir. Fakat dönemin belgelerinde tüm göçmenler genellikle "Müslümanlar" olarak adlandırıldıkları için, bu dönemde Gümülcine'ye ya da daha sonra bu bölgelerden Anadolu'ya doğru yapılan Pomak göçleri hakkında bir rakam verebilmek oldukça zordur.

Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı yönetimi Bab-ı Ali Baskını ile yönetimi ele geçiren İttihat ve Terakki'nin eline geçmiştir. İttihat ve Terakki Yönetimi, Balkan Savaşları sonrasında ortaya çıkan göçmenlerin büyük bir bölümünü (200.000) Edirne ve Aydın vilayetlerine iskân etmiştir.[264] Dolayısıyla bu dönemde iskân edilen göçmenlerin büyük bir bölümü Edirne ve Aydın vilayetlerine yerleşmiştir.

Bunun yanında Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı sınırları içerisinde kalmış, özellikle Doğu Trakya'daki, köylerde yaşayan Bulgar ya da diğer gayrimüslim nüfusun İttihat ve Terakki'nin uyguladığı iskân politikası çerçevesinde boşaltılması ve bu boşaltılan köylere ise Balkanlar'dan gelen Müslüman-Türk göçmenlerin yerleştirilmesi sağlanmıştır.[265]

Balkan Savaşları sonrasında bu bölgeden Osmanlı'nın elde kalan topraklarına büyük bir Müslüman-Türk göçü ortaya çıkmıştır. Fuat Dündar, dönemin İttihat ve Terakki yönetiminin bu dönemde Balkanlar'dan ülkenin elde kalan topraklarına göç eden göçmenlerin yerleşimi için üç alternatif yöntem düşündüğünü belirtmektedir. Bunlardan ilki, göçmenlerin mevcut köylere yerleştirilmesi ve burada bu köylerin genişletilmesi, ikincisi göçmenlerin gayri-müslim köylerine yerleştirilmesi ve gayrimüslimler buralardan ayrılması ve üçüncü seçenek ise göçmenler için yeni

[263] Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler II**, s. 117.
[264] Sezer Arslan, ''Balkan Savaşları Sonrası Rumeli'den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti'nde İskanları,'' Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2008, s. 104-106
[265] Özgür Gülay, ''Balkan Savaşları ve Sonrasında Bulgaristan ve Osmanlı Devleti Arasında Nüfus Göçü,'' Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2008, s. 69.

köylerin kurulmasıdır. Fakat yeni köylerin kurulması için elde gereken finansal kaynakların olmaması dolayısıyla genel olarak bu göçmenlerin yerleştirilmesinden birinci ve ikinci yöntem takip edilmiştir. [266]

Bunun yanında bu süreçten sonra İttihat ve Terakki yönetimi, elde kalan topraklardaki Müslüman olan fakat Türk olmayan toplulukların da Türkleştirilmesi amacıyla hareket etmiştir. Bunun sonucunda ise İttihat ve Terakki yönetiminin "*karışık iskân etme"* yöntemi ortaya çıkıyordu.[267]

Bununla beraber, Birinci Balkan Savaşı sırasında ve özellikle ateşkes sırasında Osmanlı'nın elde kalan topraklarına doğru büyük bir göç dalgası yaşanmıştır. Bu göçlerin sebebinin Müslümanların yaşadığı topraklarda özellikle dini yönden baskıların artması yer alırken, bu durumun bir diğer sebebi de İttihat ve Terakki yönetiminin özellikle Makedonya coğrafyasından Türk ve Müslümanların (Pomakları da kapsayan) elde kalan topraklara göçünü teşviki etmesidir.[268]

1913 yılında Edirne'nin tekrar ele geçirilmesi, şehirden özellikle Bulgar nüfusun çıkışını da beraberinde getirirken, şehrin nüfus yapısını da büyük ölçüde değiştirmiştir. Özellikle Ege ve Trakya'da yaşayan Bulgar nüfus İttihat ve Terakki yönetimi politikaları sonucunda buralardan gönderilmişlerdir.[269] Bununla beraber günümüz Edirne şehrinden daha büyük bir bölgeyi kapsayan Edirne vilayeti ise özellikle Balkan Savaşları sırasında coğrafi açıdan bir sınır bölgesi teşkil etmesi sebebiyle elden çıkan topraklardan gelen göçmenlerin iskanı meselesinde de önemli bir rol oynamıştır. Buna göre, dönemin Osmanlı hükümeti Edirne vilayeti gibi özellikle Türk nüfusun azaldığı bölgeleri göçmen iskanında önemli bir rol oynamıştır. Ahmet Halaçoğlu'nun belirttiği şekilde,

"*…son bir asırdan beri, her 30-35 senede bir iki taraf ordularının istilasına uğrayan ve "Darü'l-harekât" olan Edirne vilayeti, sınır bölgesi olması bakımında ön sırayı almaktaydı. Bu sebepten Edirne vilayetinde Müslüman-Türk unsurun arttırılması maksadıyla Rumeli*

[266] Fuat Dündar, "Balkan Savaşlarında Kurulmaya Çalışılan Muhacir Köyleri," **Toplumsal Tarih**, C.14, 2000, s. 52-54.
[267] **A.y.**
[268] Fuat Dündar "Deporting Demos, Militarizing Nations: Forced Migration and Conflicts in the Ottoman Empire and Modern Turkey(1908-1947)," **Migration to/and from Turkey: Changing Patterns and Shifting Policies**, Ed. by., Ayşem Biriz Karaçay, Ayşen Üstübici, The Isis Press, İstanbul, 2014, p. 23.
[269] **A.y.**, p. 26.

cihetlerinden gelen göçmenlerin Anadolu'ya geçmelerine engel olunarak, Istranca cihetlerinde yerleştirilmeleri hususunda Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne bir tezkere gönderilmiştir."[270]

Aynı zamanda Halaçoğlu söz konusu belgenin dipnotunda ise Pomakların da bu bölgelerde iskân edildiğini eklemiştir.[271]

Diğer tarafta yine aynı eserde geçen bir başka belge ise Balkan Savaşları sonrasında Pomakları da kapsayan iskanı şu şekilde açıklamaktadır;

"*Bu havalide Müslüman-Türkler her ne kadar çoğunluğu oluşturmaktaysa da bunlar her muharebede göç ederek, gittikçe azalmaktadır. Buna karşılık ikinci derecede çoğunluğu teşkil eden Rumların nüfusu gittikçe artmaktadır. Bu duruma mahal bırakmamak için Makedonya ve Trakya'nın diğer kısımlarından hicret etmekte olan ahalinin, keşif suretiyle, buralarda iskanı için her sancak dahilinde mülkiye ve askeriyeden bir komisyon teşkil edilerek, vilayet dahilinde nerelere ve ne kadar göçmen iskanının araştırılmasına çalışılması…"*[272]

Dolayısıyla özellikle Balkan Savaşları döneminde bugünkü Türkiye topraklarına doğru yapılan ve Pomakları da kapsayan Müslüman-Türk göçlerinin, devletin o dönemki sınırda Müslüman-Türk varlığını arttırma politikasına paralel bir şekilde, daha çok devletin daha önce elden çıkan toprakları ile sınır oluşturan bölgelere iskanı şeklinde bir yol izlenmiştir.

Balkan Savaşları ardından bugünkü Türkiye topraklarına göç eden Pomaklar, Bulgaristan'ın eline geçirdiği topraklardan Türkiye'ye göç eden gruba dahildirler. Balkan Savaşları öncesinde ve Balkan Savaşları sonrasında Pomak nüfus arasındaki nüfus kaybını Georgi Zelengora 16.229 kişi olarak tespit etmiştir.[273] Ortalama olarak 16.229 kişi olarak tespit edilen bu Pomak grubu içerisinde şüphesiz göç haricinde savaş sırasında daha farklı şekillerde nüfus kaybına sebebi de bulunmaktadır fakat nüfus kaybının önemli bir sebebi de şüphesiz bu dönemde gerçekleştirilen göçlerdir. Bu sebeple yukarıda verilen sayı ortalama olarak o dönemde bugünkü Türkiye topraklarına göç eden Pomaklar hakkında bir fikir verebilmektedir.

[270] Halaçoğlu, **a.e.**, s. 116.
[271] **A.e.**
[272] **A.e.**
[273] Zelengora, **Türkiye'deki…**, s. 61.

3.TÜRKİYE CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE POMAK GÖÇLERİ

3.1. Lozan Mübadelesi'nde Pomak Göçleri

Lozan Barış Konferansı'nda Yunan ve Türk halklarının mübadelesine ilişkin sözleşme ve protokol 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanmıştır. Buna göre nüfus mübadelesine Türkiye'de yaşayan Türk uyruklu Rum Ortodoks vatandaşlar ile Yunanistan'daki Yunan uyruklu Müslüman vatandaşlar dahil edilmiştir. Fakat sözleşmenin ikinci maddesinde belirtildiği üzere mübadeleye İstanbul'daki Rum ve Batı Trakya'da yaşayan Müslümanlar dahil edilmemiştir.[274]

Mübadele sonrasında Yunanistan'dan Türkiye'ye göç eden grup içerisinde Pomaklar da olmasına rağmen literatürde bu konu ile alakalı yapılmış herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Örneğin Türkçe mübadele literatüründe mübadele konusu şu şekilde ele alınmaktadır,

"O dönemde yaklaşık 12 milyon kadar olduğu sanılan Türkiye nüfusuna, yarım milyon gibi önemli bir sayıda, aynı dili konuşan, aynı inancı paylaşan, aynı kültüre sahip bir kitle eklenmişti."[275]

Mübadelenin din temelinde gerçekleşen bir değişim olduğu göz önünde bulundurulduğunda özellikle "aynı dili konuşma" kıstasının Pomaklar örneğinde olduğu gibi mübadeleye dahil olan diğer pek çok grup açısından da geçerli olmadığı görülmektedir. Pomakların ve Türkçe konuşmayan diğer Müslüman grupların mübadele literatüründe detaylı olarak incelenmemiş olması ise bu grupların sayılarının mübadelenin genel nüfusu içerisinde daha az bir nüfusa denk gelmesi ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Zaten hali hazırda mübadele konusu da Türkiye'de özellikle Yunanistan'daki emsallerine kıyasla oldukça geç bir tarihte ele alınmış bir konudur, örneğin Türk edebiyatında mübadele ile ilgili eserler 1990'lı yıllara kadar oldukça az

[274] H. Cevahir Kayam "Lozan Barış Andlaşması'na Göre Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun TBMM'de Görüşülmesi," **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.27, 1993, s. 585.
[275] Kemal Arı, **Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1995, s. 163.

sayıdadır.[276] Bu sebeple mübadele konusunun Türkiye'de genel itibariyle son dönemde ele alınmaya başlanmış olması, mübadeleye dahil olan Pomaklar gibi özellikle Türkçe konuşmayan grupların da incelenmesi durumunu daha az olmasına neden olduğu düşünülmektedir. Literatürdeki bu boşluğa da katkı yapabilmek adına çalışma sırasında 2018 yılının kasım ayında, mübadele ile Türkiye'ye yerleşmiş olan bir Pomak köyü olan, Edirne ilinin Meriç ilçesine bağlı Karahamza isimli köyde yaşayan ikinci ve üçüncü kuşak mübadil on üç Pomak ile sözlü tarih çalışması gerçekleştirilmiştir.

***Resim 1**: Karahamza köy girişi*

Lozan Anlaşması sonrasında gerçekleştirilen mübadelede Pomakların durumunu daha iyi anlamak adına yöntem olarak sözlü tarih çalışması seçilmesinin yukarıda kısaca bahsedildiği gibi sebepleri vardır. Bakıldığında sözlü tarih çalışması eldeki kaynakların kısıtlı olduğu veya hiç olmadığı bir konu hakkındaki bilgi boşluğunu doldurma amacını taşıyan ve bu süreçte ortaya yazılı kaynaklarda daha önce

[276] Renee Hirschon**, Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, Çev. Müfide Pekin, Ertuğ Altınay, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 24.

bulunmayan, yeni bir kaynak üretilmesini de sağlayan çok boyutlu bir araştırma yöntemidir.[277] Bu hâliyle Pomakların Türkiye'ye göç süreçleri ile ilgili kaynakların oldukça az sayıda olması sebebiyle alan çalışmasında sözlü tarih çalışması ile ortaya bu konu hakkında daha önce var olmayan bilgilerin ortaya çıkmasına imkân vermiştir. Diğer tarafta sözlü tarih çalışmaları toplumsal tarih yazıcılığının dışında bırakılmış/kalmış farklı toplumsal grupların da tarih yazımının bir parçası olmasını sağlayan bir yöntem olması sebebiyle de önemlidir.[278] Bu açıdan bakıldığında, bu çalışmanın ana öznesi durumunda bulunan toplumsal bir grup olarak nitelendirilebilecek olan Pomakların göç süreçleri hakkındaki kaynakların kısıtlı olması bir yönüyle bu grubun da tarih yazıcılığının dışında bıraktığı bir grup olduğunu göstermektedir. Çünkü bakıldığında Pomaklar, genel itibariyle hem mübadele sürecinde hem de Balkanlar'dan Türkiye'ye doğru yapılan göçlerde adından ya hiç bahsedilmeyen ya da çok üstün körü bir şekilde bahsedilip geçilen bir toplumsal grup olarak kalmıştır.

Sözlü tarih çalışmalarında dikkat edilmesi gereken pek çok unsur bulunmaktadır, bu unsurlardan en önemlilerinde biri de araştırılan konu ile ilgili görüşme yapılacak örneklem grubun belirlenmesi sürecidir. Bu sebeple bu çalışmanın örneklem grubu belirlenirken de birinci kuşak göçmenler hayatta olmadığı için, yapılan görüşmeler daha çok ikinci ve üçüncü kuşak göçmenler ile gerçekleştirilmiş ve "göç hafızası" açısından ise görüşmelerde ikinci kuşak göçmelerin sayısının üçüncü kuşak göçmen sayısından daha fazla olmasına dikkat edilmiştir. Bu yolla henüz hayatta olmayan birinci kuşak göçmenlerin göç hafızasına da hemen ardından gelen kuşak yoluyla ulaşılmak istenmiştir. Diğer tarafta sözlü tarih çalışmaları aynı zamanda söz konusu bir konu ile ilgili olan fakat bir dönem sonra hayatta olmayacak insanların deneyimlerini aktaran bir bilgi toplama yöntemi olması açısından da önemlidir, bu durum sözlü tarih çalışmalarını daha da değerli kılan bir nokta olarak karşımıza

[277] Serpil Çakır, "Sözlü Tarih Projelerinde Yöntemsel ve Etik Sorunlar ve Bu Sorunları Çözme Yolları,'' **Kuşaklar, Deneyimler, Tanıklıklar: Türkiye'de Sözlü Tarih Çalışmaları**, Derleyenler Aynur İlyasoğlu, Gülay Kayacan, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2007

[278] ''Sözlü Tarih Nedir?,'' Tarih Vakfı Resmi İnternet Sayfası, (Çevrimiçi) http://tarihvakfi.org.tr/Proje/sozlutarihnedir-/1029, 28.05.2019.

çıkmaktadır.[279] Mübadele yoluyla Türkiye'ye yerleşmiş olan birinci kuşak Pomakların artık hayatta olmaması, diğer tarafta ikinci kuşak mübadil Pomakların da artık yaşlı kişiler olması özellikle bu konu hakkında yapılacak olan sözlü tarih çalışmalarının da önemini arttırmaktadır. Çünkü söz konusu bu konuda yapılacak olan sözlü tarih çalışmaları aynı zamanda bir süre sonra edinilmesi mümkün olmayacak bilgilerin bir sonraki kuşağa ulaşmasını ve aynı zamanda yazılı ya da görsel bir kaynak haline gelmesini sağlamaktadır. Bu nedenle çalışmanın örneklem köyünde yaşayan kişilerin de genellikle ikinci kuşak yaşlı mübadil Pomaklardan oluşması, yapılan bu sözlü tarih çalışması ile mevcut kaynağın oldukça kısıtlı olduğu bir konu hakkında, bir süre sonra bilgi alınması mümkün olmayacak bir göçmen gruptan kendi göç süreçleri hakkında bilgi toplanması açısından oldukça önemli olduğu düşünülmektedir.

Bu açıdan, çalışmanın örneklem köyü olan Karahamza'da yapılan görüşmelerde mübadele sonrasında ikinci ve üçüncü kuşağın, mübadelenin birebir şahidi olan birinci kuşak yakınlarından edindikleri bilgiler ile kendi günlük yaşantılarında özellikle Pomakların anadili olan Pomakçanın kullanımına dair gözlemler edinilmiştir. Örneğin Kemal Arı mübadele ile alakalı Türkiye'de yapılmış olan en önemli araştırmalardan biri olan ilgili çalışmasında Pomaklar ile alakalı şu şekilde bilgi vermektedir; "*Mübadele yoluyla gelen az sayıdaki Müslüman Pomak'ın, dışarıya karşı Türkçe konuşurken, kapalı ortamlarda ve kendi aralarında Bulgarca konuştukları görülmüştü"*[280] Arı'nın bahsettiği bu durum sözlü tarih çalışmasının gerçekleştirdiği köyde yaşayan Pomaklar için bugün de geçerliliğini korumaktadır. Örneğin çalışma sırasında görüşülen 1962 doğumlu üçüncü kuşak bir mübadil olan G.Ö çocukken okulda Türkçe konuştuklarını evde anne, babası ile ise hep Pomakça konuştuklarını belirtmiştir. Arı'nın bahsettiği gibi "dışarı" olarak nitelendirilebilecek Uzunköprü ilçe merkezideki durum için ise G.Ö şu bilgiyi vermiştir, *"Uzunköprü'ye gidince anlıyorlar Pomak olduğumuzu…Türkçeyi bir başka konuşuruz biz…Pomakça daha kolay geliyor…"*

[279] Almut Leh, "Problems of Archiving Oral History Interviews. The Example of the Archive "German Memory," **Forum: Qualitative Social Research**, December, 2000, (Çevrimiçi) http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1025/2211, 26.05.2019.
[280] Arı, **a.e.**, s. 172.

Buradan anlaşılacağı gibi G.Ö köylerinden Uzunköprü'ye gittiklerinde kendilerinin konuşmaları sebebiyle Pomak olduğunun anlaşıldığını belirtmiştir. Diğer bir görüşmeci olan 1953 yılı Karahamza doğumlu S.G. ise söz konusu bu durumu *"Hepimizin dili burada kırık…"* sözleriyle ifade etmiştir. Görüşme yapılan diğer bir başka kişi olan 1952 yılı Karahamza doğumlu H.Ş. ise kendi aralarında hep Pomakça konuştuklarını belirtmiş ve *"Herhalde Türkçeyi okulda yavaş yavaş öğrendik…Çat pat, yavaş yavaş öğrendik…Oyun oynarken kendi aramızda yine Pomakça konuşurduk…Burada şimdi kahvehanede otururken de Pomakça konuşuruz…"*

Bakıldığında sözlü tarih çalışması sırasında elde edilen bilgilere göre hem ikinci hem de üçüncü kuşak mübadiller Türkçeyi okulda öğrendiklerini belirtmiştir, buna göre Karahamza köyündeki Pomaklar için Pomakça üç kuşak boyunca ilk dil olurken, Türkçe ise okulda öğrenilen bir dil olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında görüşme yapılan hem ikinci hem de üçüncü kuşak kişiler hem Türkçe hem de Pomakça konuşan çift dilli bireylerdir. İkinci ve üçüncü kuşak göçmenler açısından okullaşma açısından ise ikinci kuşak mübadillerin kız ya da erkek ayrımı olmaksızın üç yıl, üçüncü kuşak mübadillerin ise yine kız erkek ayrımı olmaksızın beş yıl süreyle okula gittiklerini belirlenmiştir. Bu sebeple yukarıda Kemal Arı'nın da bahsettiği şekilde bu köyde de hem ikinci hem üçüncü kuşaklar için Türkçe hem yazı hem de konuşma dili haline gelmişken, Pomakça ise daha çok evlerde kendi aralarında kullandıkları bir dil biçiminde ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'ye doğru gerçekleştirilen Pomak göçleri açısından bakıldığında ise bugün Türkiye topraklarında yaşayan Pomakların önemli bir kısmı da Yunanistan-Türkiye arasında gerçekleşen nüfus mübadelesi kapsamında ülkeye yerleşmişlerdir. Buna göre ise Türkiye'de Edirne ili mübadele sırasında en çok mübadilin yerleştirildiği il olarak karşımıza çıkarken, genel olarak mübadele literatüründe yer verilmeyen Pomakların da mübadele sırasında en çok yerleştirildiği yerlerden biri olmuştur. Mübadele sırasında Edirne'ye iskanı yapılan mübadillerin sayısını 43.000 olarak belirtilmektedir.[281] Bakıldığında Edirne'ye yerleştirilen mübadillerin büyük bir kısmının Selanik'ten (Selanik'e bağlı Vodina kasabasının Karacova bölgesinden),

[281] Hatipler, **a.e.**, s. 90.

küçük bir kısmının da Serez, Drama ve Gevgeli'den olduğu belirtilmektedir.[282] Bu nedenle bu çalışmanın örneklem köyü olan Karahamza köyü, Drama'dan gelen mübadillerin yerleştirildiği bir köy olması sebebiyle, sayıları çok küçük olan bu bölgeden gelen mübadillerin yaşadığı köylerden biridir.

Edirne 1965 yılında yapılan ve anadil ile ilgili soruların son kez sorulduğu nüfus sayımında ana dili Pomakça olan 10.324 kişinin yaşadığı bir il olurken onu 3.673 kişi ile Çanakkale, 3375 kişi ile Kırklareli, 1701 kişi ile Balıkesir, 1632 kişi ile Tekirdağ ve 1289 kişi ile İzmir takip etmiştir.[283] Dolayısıyla Edirne barındırdığı Pomak nüfus açısından Türkiye'de en önemli şehir olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bunun yanında Edirne ili özelinde Pomakların durumu değerlendirildiğinde, Edirne 93 Harbi sonrasında buraya göç eden Pomaklar ile mübadele sonrası olmak üzere iki farklı dönemde buraya göç eden Pomakların birbirine yakın olarak yaşadıkları bir kent haline gelmiştir. Örneğin, Edirne'nin Meriç ilçesinin Küplü nahiyesi ile Subaşı beldesi birbirlerine komşu olan yerleşim birimleriyken, Subaşı beldesinde yaşayan Pomak nüfus 93 Harbi sonrası Lofça'dan göç eden Pomaklar iken, Küplü nahiyesinde yaşayan Pomaklar ise mübadele sonrasında Karacaova'dan buraya göç ettirilmiş Pomaklardır.[284] Bu açıdan bakıldığında Edirne Meriç ilçesi özelinde ve Pomaklar konusu açısından düşünüldüğünde, farklı göç dalgaları ile Türkiye'ye göç etmiş bu topluluğun arasındaki ilişki de incelenmeye değerdir. Örneğin Hasan Uygun çalışmasında, Meriç'in birbirine komşu bu iki yerleşim biriminde yaşayan Pomakların birbiri ile anlaşamadıkları ve aralarında sıkça husumetler çıktığı bilgisini vermiştir.[285] Fakat bu durum, bu çalışmanın sınırları dahilinde yer almadığında bu konuya burada yer verilmeyecektir. Fakat bahsedilen bu durum ileride bu konuda yapılabilecek çalışmalar açısından bahsedilmeye değer görülmüştür.

Bahsedildiği gibi bugün Edirne ili Meriç ilçesi sınırları içerisinde bulunan Karahamza köyü mübadele ile 1924 yılında buraya göç ettirilen Pomakların yaşadığı bir köydür. Bunun yanında köyün nüfusunun neredeyse tamamını, mübadele

[282] **A.e.**
[283] P. Alford Andrews, **Türkiye'de Etnik Gruplar**, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, İstanbul, Ant Yayınları, 1992, s. 35.
[284] Uygun, **a.e.**, s. 175.
[285] **A.e.**

sonrasında buraya göç ettirilen Pomaklar oluşturmasına rağmen, bugün köyde aynı zamanda 1951 yılında Bulgaristan Şumen'den göç etmiş olan 3 hane de yaşamaktadır. Sözlü tarih çalışması sırasında elde edilen bilgilere göre, Karahamza mübadele öncesinde bir Rum köyü iken, mübadele sonrasında burada yaşayan Rumlar köyden ayrılmış ve yerlerine bugün köyde yaşayan kişiler gelmiştir. Dolayısıyla köyün yeni sakinleri buraya geldiklerinde, köyün eski sakinleri köyden zaten göç etmiştir. Bugün köydeki birçok ev de Rumlardan kalan eski evlerdir, köylüler mübadele sonrası direkt olarak bu boş evlere yerleştirilmişlerdir.

***Resim 2**: Köyde bulunan harabe haldeki eski bir Rum evi*

Mübadele öncesinde Yunanistan topraklarında hakkında kesin bir bilgi olmayan sayıda bir Pomak topluluğu yaşamaktaydı. Bu bağlamda Yunanistan'da mübadele öncesi Pomak nüfusu mübadeleye dahil edilen ve edilmeyen bölgelerde yaşayanlar olarak iki gruba ayrılabilir. Bilindiği gibi Batı Trakya'da yaşayan Türk-Müslüman gruplar mübadele dışında bırakılmıştı. Mübadele sınırı olarak Karasu Nehri'nin baz alındığı düşünülürse, Karasu Nehri'nin doğusunda kalan Pomaklar Türkiye'ye zorunlu olarak göç ederken, Karasu Nehri'nin batısında kalan Pomaklar, diğer bir deyişle Batı Trakya'da yaşayan Pomaklar ise mübadele dışı bırakıldı ve Yunanistan'ın bugünkü Pomak varlığını oluşturdular.

Batı Trakya'da yaşayan Pomakların nüfusları ile alakalı söz konusu dönemde Fransız ve Bulgar kaynaklarından elde edilmiş çeşitli veriler olsa da Yunanistan'ın

diğer bölgelerinde yani mübadeleye tabi tutularak bugün Türkiye'ye göç etmiş bulunan Pomak topluluğunun nüfusu ile alakalı herhangi bir kaynak bulunmamaktadır. Bu nedenle mübadele sırasında Türkiye'ye göç eden Pomakların sayısı net olarak bilinememektedir.

Mübadele öncesinde Batı Trakya'da Fransızlar tarafından gerçekleştirilen nüfus sayımına göre ise, İskeçe'de 9.507 ve Gümülcine'de 2.232 kişi olmak üzere, 11.739 Pomak yaşamaktadır. Söz konusu sayıma göre, Batı Trakya'nın diğer sancakları Dedeağaç, Soflu, Karaağaç bölgelerinde ise herhangi bir Pomak varlığı yoktur.[286] Buna göre Batı Trakya'da 1920 yılında büyük bir kısmı İskeçe'de olmak üzere, yalnızca iki bölgede Pomak varlığı bulunmaktaydı.

Batı Trakya'daki Pomakların başlıca Gümülcine ve İskeçe'de iskân etmeleri bakıldığında 1943 yılına kadar büyük bir değişiklik göstermemiştir. Çünkü 1943 yılında Yunanistan'ı işgal eden Bulgar kuvvetlerinin gerçekleştirdiği nüfus sayımına göre bu defa, Gümülcine'de 9.021, İskeçe'de 16.508, Drama'da 17, Kavala'da 3, Dedeağaç'ta ise 6 Pomak varlığı tespit edilmiştir.[287] Burada dikkat çeken nokta mübadeleye dahil olan bölge olan Drama ve Kavala'da sayıları çok az da olsa yaşayan Pomak varlığıdır.

Mübadeleye tabi olan bölgelerde yani Karasu Nehri'nin batısında yaşayan Pomakları ise başlıca iki ayrı coğrafyada yaşamaktaydı, bunlar Drama bölgesinde yaşayan Pomaklar ve Mıglen (Karacaova) bölgesinde yaşayan Pomaklardır.[288] Sayıları az olmak ile birlikte bu iki bölge dışındaki bölgelerde yaşamış ve mübadeleye tâbii edilmiş Pomaklar da bulunmaktadır.

Georgi Zelengora'nın üzerinde durduğu şu nokta ise oldukça ilginçtir,

"Bulgaristan-Yunanistan sınırına yakın köylerde yaşayan Drama Pomaklarından küçük bir bölümün, Bulgaristan'daki akrabalarının yaşadığı köylere yerleşmesi çok ilginç bir olaydır. Örneğin Drama'ya bağlı Jarnovo köyü sakinlerinden bir bölümü Nevrekop'un Koçan köyüne yerleşmiştir."[289]

[286] Zelengora, **Türkiye'deki…**, s. 63.
[287] **A.e.**, s. 64.
[288] **A.e.**, s. 63.
[289] **A.e.**, s. 66.

Zelengora'nın çalışmasında değindiği konu aynı şekilde bu çalışmanın örneklem köyü olan Drama'nın Şurdilvo köyünden Meriç'e yerleştirilen Karahamza köyünün sakinleri için de geçerlidir. Alan çalışmasında öğrenildiği göre bu köyün sakinlerinden büyük bir bölümünün akrabaları bugün Bulgaristan sınırları içerisinde fakat Yunanistan sınırına çok yakın olan köylerde yaşamaktadırlar. Çalışma sırasında köyün sakinlerinden edinilen bilgilere göre, mübadele öncesinde aynı köyde yaşayan köylülerin bir kısmı Bulgaristan sınırı içerisinde kalmış diğer Pomak köylerine senelik kiralık çoban olarak çalışmaya gitmekteydi. Bu sebeple mübadele sırasında o sırada köyde bulunmayan bu kişilerin mübadeleye tabii olmayarak Bulgaristan'da kaldıkları tahmin edilmektedir. Şurdilvo köyünden gelenler ile Bulgaristan'a bağlı bölgelerde kalanlar arasındaki iletişimin ise mektup gibi çeşitli araçlar ile bir şekilde devam ettirildiği görülmektedir. Örneğin çalışma sırasında görüşülen ikinci kuşak mübadil bir Pomak olan S.Ö, anne-basından öğrendiğine göre mübadele sürecinde kimi Pomakların ise özellikle erkeklerin çoban olarak karşı köylerde kalarak, kadınların ise Kavala ya da Drama'da hizmetçilik yapmak üzere mübadeleye dahil olmadıklarını da belirtmiştir. Buna göre bugün Bulgaristan-Yunanistan sınırında, Bulgaristan'da bulunan Pomak köylerinde yaşayan akrabalarının bir bölümünün de bu süreçte özellikle karşı köylerde çobanlık yapmak üzere yıllık olarak kiralanmış kişiler olarak, sınırın karşı tarafı olan Bulgaristan ülke sınırları içerisinde kalan ve bu nedenle mübadeleye dahil olmayan kesimi oluşturmaktadırlar. Bu sebeple Karahamza köyünde yaşayan kişilerin akrabalarının bir bölümü de bugün Yunanistan-Bulgaristan sınırındaki köylerde yaşamakta ve Bulgaristan sınırları içerisinde bu bölgenin Pomak nüfusunu oluşturmaktadır. Fakat Zelengora'nın bahsettiği gibi bu köylülerin neden diğer akrabaları ile Türkiye'ye göç etmeyip, Bulgaristan'da kalmayı tercih ettikleri ise aydınlatılması gereken bir konudur. Bu seçimin genel itibariyle toplu olarak değil birey bazında yapılan bir seçim olduğu düşünülmektedir.

Diğer tarafta kendisi de bir Karacaova[290] göçmeni olan Mustafa Hatipler'in ailesinden birinci kuşak mübadillerden de birebir gözlemlerini anlattığı çalışmasında ise, mübadelede Edirne'ye yerleştirilen mübadillerin büyük bir kısmının Karacaova bölgesinden gelen mübadiller olduğu bu sebeple Edirne şehrinde de hâkim mübadil

[290] Ya da yazarın belirttiği şekilde "Karacaabat".

kimliğinin Karacaova kimliğinin etkisinde kaldığını belirtirken, Karacaova'dan gelen mübadillerin Türkçe bilmediğini fakat bu mübadillerin dilini "Makedonca" olarak adlandırılması ve bu mübadil grubunda "Pomaklık" ile ilgili herhangi bir ilişki kurulmamış olması ilginçtir.[291] Hasan Uygun'un gerçekleştirdiği sözlü tarih çalışmasında ise Karacaova bölgesinden göçen nüfus "Pomak", bu topluluğun konuştuğu dil de doğal olarak "Pomakça" olarak belirtilmektedir. Bunun yanında Hasan Uygun Karacaova'nın 26 Pomak köyünün büyük bir bölümünün Trakya Bölgesi'ne yerleştirilirken, bir bölümünün de Türkiye'nin farklı noktalarına iskân edildikleri bilgisini vermektedir. [292]

Bunun yanında Mustafa Hatipler çalışmasında Karacaova bölgesindeki mübadillerin Türkiye'de iskân edildikleri yerlerin bilgilerini de şu şekilde vermektedir,

"*Karacaovalıların iskanı, Edirne merkez ilçesi yanı sıra İbriktepe Beldesi, Küplü Beldesi, Havsa/Şerbetter Köyü, Lalapaşa/Ortakçı köyü şeklindedir. Türkiye çapında ise Karacaovalıların iskanı, Çeşme/Alaçatı, Göreme, Erdek, İstanbul Bahçeköy, İnegöl/Cerrah, Bilecik/Vezirhan, Şarköy ve Şarköy'ün bazı köyleri, Yalova ve bazı köyleri, Orhangazi ve bazı köyleri ile Samsun'un bazı köyleri şeklinde olmuştur"*[293]

Göçmenlerin iskânı açısından bakıldığında çalışmanın örneklem köyünde gerçekleştirilen sözlü tarih çalışmasında ise görüşme gerçekleştirilen S.Ö ise şu an Edirne'nin Meriç ilçesinde birbirine komşu olan Pomak köylerinin aynı zamanda Drama'da da birbirlerine komşu köyler olduğu bilgisini vermiştir. Bu da demek oluyor ki iskân sürecinde köylerin komşuluk ilişkisi en azından Edirne-Meriç özelinde değerlendirildiğinde göz önünde bulundurulmuştur. Buna göre, Meriç'in Pomak köylerinden Hasırcıarnavutköy'e, Drama'nın Raşova köyünden gelen Pomaklar, Kavaklı beldesine ise Drama'nın Pulova köyünden gelen Pomaklar, İpsala ilçesine bağlı Hacıköy'e iskân edilen Pomaklar ise Drama'nın Kaşitsa ve Debrecel köylerinden göç etmişlerdir. S.Ö birbirine yakın köyler olan bu Pomak köylerinin sakinlerinin aynı trenler ile mübadele sürecine dahil olduklarını ve beraber Uzunköprü'ye kadar trenle geldikten sonra buradan köylere dağıldıkları bilgisini vermişlerdir. Bunun yanında

[291] Mustafa Hatipler, **Selanik'ten Edirne'ye İnsan Ziyanlığı (gözyaşı, hicran ve büyük mübadele)**, İstanbul, Assos Yayınları, 2003, s. 108.
[292] Uygun, **a.e.**, s. 174.
[293] Hatipler, **a.e.**, s. 93.

herhangi bir ulaşım aracı kullanmayıp, özellikle hayvanları ile yürüyerek göç eden kişiler olduğu da belirtilmiştir. Görüşme sırasında S.Ö, ilk olarak yerleşim yeri olarak kendilerine biz ilçe merkezi olan Uzunköprü'yü gösterdiklerini fakat köylülerin, "*Biz Balkan, dağ isteriz! Uzunköprü'de yapamayız"* diyerek bugün yaşadıkları köylere iskân edildiklerini belirtmiştir. Bu da demek oluyor ki mübadele sürecinde mübadillerin iskân sürecinde, en azından örneklem köy örneğinde görüldüğü gibi, mübadillerin de talepleri yetkililer tarafından göz önünde bulundurulmuştur.

Dolayısıyla Lozan Mübadelesi de bugün Türkiye'de yaşayan Pomakların varlığını oluşturan önemli durumlardan biri olmuştur. Bu açıdan mübadele özelinde değerlendirildiğin Pomakların Müslüman bir grup olması, ana dilleri Türkçe olmasa da Türkiye'ye göç etmek durumunda kalmalarındaki ana sebeplerden biridir.

3.2. 1923-1933 Serbest Göçler Döneminde Pomak Göçleri

Lozan Anlaşması ile Yunanistan'dan Türkiye'ye doğru olan Pomak göçlerinin yanında, aynı dönemde Bulgaristan'da yaşayan Pomakların bir bölümü de Türkiye'ye doğru göç etmiştir. Bu durumda özellikle Bulgaristan'da Rodoplar bölgesindeki zor yaşam koşulları ve Bulgaristan Hükümeti'nin uygulamaları etkili olmuştur.[294] Örneğin Bulgaristan Hükümeti 1923 yılı itibariyle Pomakların yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki okulları "*Bulgar Mohammedan Okulları*" olarak tanımlamaya başlayarak, Pomak çocukların Bulgar okullarında eğitim görmesi için halka baskı uygulamaya başlamıştır.[295] Eğitim yoluyla yapılan bu baskıların yanında aynı zamanda söz konusu bu dönemde Bulgaristan Hükümeti Pomaklara "*Türk ve Müslüman olmadıkları*" fikrini yerleştirmeye çalışmış ve bu amaçla Pomaklara "*Bulgar milli bilincini*" kazandırmak için faaliyet gösteren bazı dernekler de açmıştır.[296] Dolayısıyla 1923 sonrası Bulgaristan'dan Türkiye'ye doğru gerçekleşen Pomak göçlerinde yukarıda bahsedilen koşullar Pomaklar için göçün en önemli sebepleri olarak ortaya çıkmıştır denilebilir.

[294] Zelengora, **Türkiye'deki…**, s. 68.
[295] İbrahim Kamil, **Bulgaristan Türkleri ve Göçler: Bulgaristan Komünist Partisi Gizli Belgeleri Cilt I (1944-1953)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2018, s. CXLI.
[296] **A.e.**

Bunun yanında 1923-1933 yılları arasındaki göç hareketlerinde Bulgaristan ve Türkiye arasında 1925 yılında imzalanan Türk-Bulgar İkâmet Sözleşmesi'nin de etkisi vardır. Bu ikâmet sözleşmesine göre Bulgaristan vatandaşları Türkiye'ye, Türkiye vatandaşları ise isterlerse Bulgaristan'a yerleşme hakkına sahip olacaklardır.[297] Söz konusu bu sözleşme göçün "isteğe bağlı" tutulması açısından önemlidir çünkü bu sayede Bulgaristan Hükümeti burada yaşayan tüm Bulgaristan vatandaşlarının Türkiye'ye göç etmesine izin verecek ve bu konuda herhangi bir zorluk çıkartamayacaktı.[298] Diğer tarafta sözleşme aynı zamanda göçmenlere taşınabilir mal varlıklarını ya da hayvanlarını göç ettikleri ülkeye giderken yanlarında götürme hakkı sunarken, taşınmaz mallarını da satma hakkı vererek, bunları satamamaları durumunda ise iki yıl içerisinde satabilme hakkı vermekteydi.[299] İbrahim Kâmil'in aktardığına göre ise *bu iki yıllık zaman göçmenleri darda bırakmamak, mallarını değerinden ucuza çıkarıp zararlarını önlemek yani göçmenleri korumak adına verilmişti*.[300]

Bu dönemde özellikle Pomakların yoğun olarak yaşadığı bölgeler olan Devin ve Nevrekop bölgelerinden göç hareketine katılanlar olmuştur. Bu bölgelerden Koçan, Satofça, Debren köylerinden bazı Pomaklar Türkiye'ye göç etmeyi tercih etmiştir.[301] Aynı şekilde Paşmaklı ve Darıdere Pomakları da bu göç hareketine dahil olmuş ve örneğin Şubat 1927'de Yakoruda'dan 9 hane onu izleyen dönemde ise yine 68 kişi daha Türkiye'ye göç etmiştir.[302]

1927 yılında yapılan diğer bir göç hareketi de Balkan Dağları'nın kuzey bölgesinde yaşayan Pomakların yaşadığı Teteven'e bağlı Gradeşnitsa köyünden ilk olarak 20 hanelik bir grubun sonrasında ise diğer bir 70 hanelik grubun Türkiye'ye göç ederek, Doğu Trakya'ya yerleşmesi ile sonuçlanmıştır.[303] Fakat Zelengora'nın aktardığına göre bu grubun büyük bir bölümün 1929 yılı gibi kısa bir süre sonra Bulgaristan'a geri dönmüştür.

---

[297] İbrahim Kamil, **Bulgaristan'daki Türkler'in Statüsü**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, t.y., s. 39
[298] **A.e.**, s. 40-41.
[299] **A.e.**, s. 41.
[300] **A.e.**, s. 41.
[301] Zelengora, **Türkiye'deki…**, s.68
[302] **A.e.**
[303] **A.e.**

Bu açıdan bakıldığında Yunanistan ile Türkiye arasında gerçekleşen ve bu dönemde Pomakların da Türkiye'ye göç ettiği bu dönem dışında, Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi göç politikası açısından cumhuriyetin ilk on yılını takip eden bu süreçte Bulgaristan'da da Türkiye'ye doğru Pomak göçleri gerçekleşmiştir. Fakat söz konusu bu dönemde gerçekleşen göçlerin daha önceki dönemlerde gerçekleşen Pomak göçlerinden en büyük farkı ise artık Türkiye'ye göçen Pomak nüfusun sayısının oldukça azalmış olmasıdır.

3.3. 1934 Sonrası İskânlı Göçler Döneminde Pomaklar

Türkiye'nin değişen iskân ve göç politikasına bağlı olarak Türkiye'ye dışarıdan yapılan göçlerin de niteliği değişmiştir. Bu nedenle 1923 ile 1933 yılları arasındaki 10 yıllık göç sürecini serbest göç politikası çerçevesinde incelemek gerekirken, 1934 İskân Kanunu sonrasında yapılan göçler ile Türkiye'ye gelen göçlerde farklı bir statüde Türkiye'ye iskân edilmişlerdir.

Diğer tarafta ise 1934 yılı yalnızca göçmenlerin iskân edildiği Türkiye açısından değil Türkiye'ye doğru gerçekleşen Pomak göçlerinde en önemli kaynak ülke olan Bulgaristan açısından da oldukça önemlidir. Çünkü söz 1934 yılında Bulgaristan'da Kimon Georgiev liderliğindeki "Zveno" Grubu askeri bir darbe ile yönetimi ele geçirmiştir. Zveno Grubu iktidarı askeri darbe ile ele geçirse de bünyesinde askeri personel dışında eski siyasetçiler ya da eski bakanlar kurulu üyeleri gibi kişileri de barındıran "melez" yapıda bir oluşumdu.[304]

Georgiev liderliğindeki yeni yönetim Bulgaristan'da Benito Mussolini liderliğinde İtalyan modeli bir faşist bir iktidar kurmuştur.[305] Yeni kurulan bu faşist yönetim ülkenin parlamentosunu feshetmiş, ülkedeki tüm siyasal partileri, bunun yanında diğer tüm siyasal ya da sosyal toplantıları da yasaklamıştır.[306] Yeni kurulan bu hükümet aynı zamanda toplumsal hayatta da pek çok faaliyet üzerinde etkinliğini

[304] R. G. Flershem, "Bulgaria Between Two Wars," **The Dalhousie Review**, Vol. 26, 1946, p. 50.
[305] "Zveno Group," **Encyclopaedia Britannica**, (Çevrimiçi) https://www.britannica.com/topic/Zveno-Group#accordion-article-history, 12.06.2019.
[306] Bülent Yıldırım, "Bulgaristan'daki Müslüman Türk Azınlığa Baskılar ve Göç (1934-1939)," **Yeni Türkiye Dergisi**, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı, C. 69, 2015, s. 4095.

koyarak Bulgaristan vatandaşlarının sosyal, ekonomik ya da kültürel hayatını da olumsuz olarak önemli derece de etkilemiştir.[307]

Kimon Georgiev liderliğinde kurulan bu faşist iktidarın faaliyetleri ülkedeki Müslüman azınlığın günlük hayatını da önemli ölçüde zorlaştırmıştır. Söz konusu bu dönemde ülkedeki Müslüman-Türk azınlığa yönelik baskı ve şiddet kampanyaları sistematik olarak gerçekleşirken, bu durum Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nı da harekete geçirmiş ve dönemin Türkiye'nin Sofya Büyükelçisi vasıtasıyla Bulgar yönetimine söz konusu bu durumla ilgili başvurularda bulunmuştur.[308] 1934 ile 1935 yılı arasında bir yıl gibi kısa bir süre zarfında Bulgaristan'da yönetimi ele geçiren bu faşist iktidar bu dönemde gerçekleştirdiği faaliyetler ile ülkede yaşayan Müslüman-Türk toplulukların göçü açısından itici bir neden olarak karşımıza çıkmaktadır. 1935 yılında Georgiev rejiminin yerini bir başka yönetim ele alsa da bu dönemde İkinci Dünya Savaşı ve sonrasına kadar ülkede yaşayan Müslüman-Türk topluluk açısından siyasal, kültürel bakımdan problemler yaşanmaya devam etmiştir. Bunun Pomakların göçleri açısından en önemli örneklerinden biri ise Bulgaristan'da yaşayan Pomakların zorla Bulgarlaştırılma operasyonları 1937 yılında Rodoplar'da Pomak nüfusun en yoğun olduğu yerlerden biri olan Paşmaklı'da (Smolyan) kurulan Rodina (Vatan) Cemiyeti isimli oluşumdur. Rodina Cemiyeti'nin temel amacı Pomak toplumunu Bulgarlaştırmaya yönelik operasyonlara fikri tabanı hazırlamak olarak açıklanabilir. Bu topluluğa benzer amaçlı kurulan birçok değişik cemiyet kasaba ve köylerde de faaliyet gösteriyordu.[309] Rodina cemiyetinin Pomaklar arasında bir başka etkisi de kullanımı Bulgarlar arasında on dokuzuncu yüzyıl sonlarında kullanılmaya başlanan Pomak kelimesinin yerine "Bılgaro Mohemadan" kelimesinin kullanılmasını yaygınlaştırma girişimleridir. Bununla alakalı bir örnek ise, dönemin Rodina cemiyeti liderlerinden ve aynı zamanda dönemin Smolyan Müftüsü olan Svetoslav Dukhovnikov'un Plovdiv müftüsüne gönderdiği mektupta, "*Biz artık kendimize "Pomak" ya da "Ahriyan" demiyoruz.*

[307] **A.y.**, s. 4096.
[308] **A.y.**, s. 4098.
[309] Hüseyin Memişoğlu,"Pomaklar," **İslam Ansiklopedisi**, C.34, s. 321.

Bunun yerine artık idari ve akademik olarak kabul edilen Bılgaro Müslümanlar kelimesini benimsiyoruz." demiştir.[310]

Bu açıdan bakıldığında Bılgaro Mohemadan terimi özellikle 1930-1940 dönemi sırasında birçok eğitimli Bulgar tarafından da tercih ediliyordu. Burada Pomaklar için Bılgaro Mohemadan terimi özellikle "Pomak" kelimesinin tarihsel olarak peşinde getirdiği kötü çağrışımlardan da bir çeşit kurtulma olarak karşımıza çıkmıştır.

Buna göre Bulgaristan'da söz konusu gelişmelerin olduğu bu dönemde aralarında Pomakların da bulunduğu göçmenleri kapsayan bazı göç hareketleri meydana gelmiştir. Kaynaklara göre, Türkiye'ye Bulgaristan'dan yapılan göçlerde, 1923-1933 yılında 100.000, 1934 sonrasında ise 80.000 göçmen gelmiştir.

Ömer Duman Rumeli'den Samsun'a yapılan göçleri incelediği çalışmasında, özellikle 1928 yılında Bulgaristan idaresinin Pomaklar üzerindeki baskıyı arttırmasının sonucunda Pomakların Türkiye'ye doğru göç etmeye başladığını ve bunun yanında Türkiye'nin Pomakların göçünü kabul ederek bunların büyük bir kısmını iskanlı statüde kabul ettiğini belirtmektedir.[311] 1923-1933 yıllık süreçte Bulgaristan'dan Türkiye'ye yaklaşık 100.000 kişinin göç ettiği ve bunlar arasında Pomakların da olduğu bilinmektedir.

Bunun yanında Bulgaristan göçleri 1930'ların başında bir yavaşlama dönemine girse de bu dönemde Bulgaristan'ın uyguladığı politikalar neticesinde 1934'lerden itibaren tekrar artmaya başlamıştır. Ömer Duman Bulgaristan'dan 1934 sonrasında artan göç hareketlerine başlıca iki sebep göstermektedir. Buna göre, ilk olarak 1929 Ekonomik Buhranı'nın Bulgaristan ekonomisini de etkilemiş olması ve bunun sonucunda Bulgaristan Hükümeti'nin azınlıkların (burada başta Türklerin) vergi yükünü 8-10 kat arttırmasıdır. İkinci sebep ise, dünya genelinde güç kazanan faşist

[310] Todorova, **a.y.**, pp. 306-307.
[311] Ömer Duman, **Rumeli'den Samsun'a Göç (1923-1970)**, Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, s. 50.

hareketlerin varlığını Bulgaristan'da da göstermeye başlaması ve bunun Türkler üzerindeki etkileridir. [312]

1928 yılında özellikle Karadeniz bölgesine yerleştirilen Pomakların göçleri söz konusu olduğunda, Pomakların "iskânlı" göçmen statüsünde Türkiye'ye kabul edildiği ve dolayısıyla devlet eliyle bir yerlere yerleştirildikleri görülmektedir. Daha öncede değinildiği gibi özellikle 1928 sonrasında Bulgaristan Hükümeti'nin asimilasyon politikasından kurtulmak isteyen Pomakları Türkiye iskanlı göçmen olarak kabul etmiştir. Buna göre 1928 döneminde Türkiye'ye gelen Pomaklar başta Antalya, Giresun ve Ordu vilayetlerine yerleştirilecekti.[313] Fakat daha sonra Samsun da Pomakların yerleştirilecekleri vilayetler arasında eklenmiştir. Ömer Duman Rumeli'den Samsun'a yapılan göçleri incelediği çalışmasında, 1928 döneminde Samsun'a yerleştirilen Pomakların sayısı hakkında net bir rakam veremezken, net bir rakam olarak örneğin 1929 yılının ortalarında Samsun'da Muamlı köyüne yerleştirilen 50 hanelik bir Pomak gruptan söz etmektedir. [314]

1933 yılındaki göçlerde de yine Pomakların yaşadığı yerlerden Nevrekop ve Darıdere'den göç edenlerin de Samsun'a (özellikle Bafra'ya) yerleştirildiği belirtilmektedir. 1933 yılından 1935 yılının sonuna kadar 156 kadar hanenin Samsun-Bafra'ya yerleştirilmiştir.[315] Örneğin bu çalışmanın örneklem köyünde yaşayan Pomakların akrabalarının yaşadığı Bulgaristan-Yunanistan sınırında yer alan Bulgaristan'daki Pomak köylerinde de 1930'lu yıllarda Türkiye'ye göç ederek öncelikle Çanakkale'ye daha sonrasında ise Samsun'a yerleştirilen Pomaklar vardır.

Özellikle Karadeniz Bölgesi'ne iskân edilmiş Pomaklar dışında, özellikle 1937 yılında Bulgaristan'ın Nevrekop Borovo köyünden yaklaşık 150-160 kişilik bir grubun da Ege Bölgesi'nde Manisa, bunun dışında Kayseri Pınarbaşı ilçesinin Olukkaya köyüne, Niğde'nin Bor kasabasına ve Konya'nın Çumra kasabasına yerleştirilmesi ile de devam etmiştir.[316]

---

[312] **A.e.**, s. 51.
[313] **A.e**., s. 53.
[314] **A.e.**
[315] **A.e.**, s. 54.
[316] Zelengora, **Türkiye'deki...**, s. 74.

3.4. 1950'li Yıllarda Pomak Göçleri

Türkiye'ye doğru yapılan Pomakların göç hareketleri, Bulgaristan'ın İkinci Dünya Savaşı sonrasında komünist bir rejim ile yönetilmeye başlamasından etkilenmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki süreçte iktidara gelen Vatan Cephesi Hükümeti, bir önceki dönemde özellikle Rodoplar'da Pomaklara yönelik asimilasyon kampanyalarının en önemli kolunu yürüten "Rodina" derneğini gerçekleştirdiği faaliyetleri "faşizan" olarak nitelendirirken, isimleri değiştirilen Pomakların da isimlerinin geri iade edilmesi için kanun çalışmalarına başlamıştır.[317] Dolayısıyla Bulgaristan'da komünist yönetimin başa gelmesinin ardından başlangıçta Pomaklar açısından olumlu olarak gözüken faaliyetler meydana gelirken ilerleyen dönemlerde bu durum sürekliliğini korumamıştır. Söz konusu bu dönemi takiben ise Bulgaristan ve Türkiye arasında Ankara'da imzalanan 1925 tarihli İkâmet Sözleşmesi'nin uygulanması iptal edilmiş ve 1950 yılında sınır kapılarının açılarak Türkiye'ye gitmek isteyenlerin Türkiye'ye kabulü Türk tarafından talep edilmiştir.[318]

Bunun yanında aynı zamanda Bulgaristan'da yaşayan Pomakların durumu 1944 yılında ülkenin yönetimini ele alan Vatan Cephesi Koalisyonunun kurulmasından sonra nispeten iyileşmiştir. Bu dönemde Pomaklara karşı gerçekleştirilen zorla isim değiştirme operasyonlarına son verilmiş, isteyenlerin arzu ederlerse eski isimlerini geri alabilecekleri ifade edilmiş, bunun yanında 1870 öncesi kullanımına rastlanılmayan fakat bugün de literatürde Pomaklar kelimesi ile eş anlamlı kullanılabilen "Bılgaro Mohemadan"[319] kullanımının da Rodoplar'dan gelen bir heyet ile tartışılarak kullanımın terk edilmesi, onun yerine bu toplumu sadece "Pomaklar" şeklinde çağırılması da kararlaştırılmıştır.[320] Fakat Ömer Turan'ın da belirttiği gibi Bulgaristan'daki Müslümanların durumundaki komünist yönetimin başa gelmesi sonrası bu rejimin kendi gücünü ülke içinde sağlamaya başladığı dönemde meydana gelen göreceli iyileşme, rejimin ülke çapında gücünü sağlamlaştırmasından sonra ise bu durum tersine çevrilmiş ve rejim ülkedeki özellikle azınlık durumundaki

[317] Kamil, **Bulgaristan Türkleri**..., s. CXLIII.
[318] Kamil, **a.g.e.**, s. 43.
[319] Gözler, **a.y.**, s. 1402.
[320] Pınar, **a.y.**, s. 803-835.

Müslümanların maruz kaldığı en şiddetli ırkçı Bulgarlaştırma faaliyetlerine girişmiştir.[321]

İbrahim Kâmil 1950-1951 yılları arasında Bulgaristan Komünist Rejim'inin tek taraflı kararıyla, bu yıllar arasında Bulgaristan'dan 154.393 kişinin geldiğini ve bu kişiler arasında Bulgaristan Türkleri ile Romanlar ve Pomakların[322] da olduğunu belirtmektedir.[323] 1950-1951 göçleri bir başka açıdan daha önemlidir, çünkü bu dönemde gerçekleştirilen göçler Sovyet Ordusu tarafından işgal edilen ve sonrasında başa gelen komünist rejimin uygulamaları sonrası gerçekleşen ilk göç hareketidir aynı zamanda.[324] Dolayısıyla Bulgaristan'da İkinci Dünya Savaşı Sovyetler Birliği işgali ile başa getirilen komünist rejimin hem iç politikasından hem de dış politikasında da büyük bir Sovyet etkisi hâkimdir. Bulgaristan'dan komünist rejimin yönetimi altında Türkiye'ye doğru gerçekleştirilen göçler de özellikle Sovyetlerin etkisi ile beraber ülkenin ekonomik yapısında merkezileşmeye gidilmesi ile yakından ilgilidir.[325] Bu açıdan göçlerle ile en çok ilişkili olan yeni gelişmelerden birisi ise komünist parti kararı ile uygulamaya konulan Köy Tarım Kooperatifleri ismi verilen (TKZS) koleftif tarım çiftlikleridir.[326] 1950 yılında kurulmaya başlanan Köy Tarım Kooperatifleri ile toprakları kamulaştırılan çiftçiler de bu kooperatiflerde çalışmaya zorunlu tutulurken, özellikle kooperatiflerde çalışan çiftçiler yoluyla sosyalist bir toplum oluşturulması hedeflenmiştir.[327] Bunun yanında tarımda makineleşmeye ve modernleşmeye gidilmesi kırsalda insan gücüne duyulan ihtiyacı azaltmış bu durumda özellikle kırsal bölgelerde göç hareketleri üzerinde itici bir sebep olarak ortaya çıkmıştır.[328] Diğer tarafta ise özellikle Türk-Müslüman gençlerin çalıştırıldığı "trudovak" ismi verilen yapılarda çalıştırılmıştır.[329] Bunun beraberinde ise yönetim özellikle Bulgaristan'ın Yunanistan sınırında yaşayan Pomakları da Bulgaristan'ın daha iç bölgelerine göç

[321] Ömer Turan, **The Turkish Minority…,** p. 302.
[322] İbrahim Kamil söz konusu makalesinde Pomaklar için "Pomak Türkleri" ifadesini kullanmaktadır.
[323] İbrahim Kamil, "Bulgaristan'dan Türkiye'ye Gerçekleşen 1950-1951 Göçünün Nedenleri," **Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi**, C.5, s. 32.
[324] **A.y.**, s. 34.
[325] **A.y.**, s. 41.
[326] **A.y.**
[327] **A.y.**
[328] **A.y.**
[329] **A.y.**

ettirme kararı alarak, İbrahim Kâmil'in belirttiği şekilde "yaklaşık bin kişilik" bir grubu Pernik'teki kömür madenlerinde, diğer bir başka grubu ise Veliko Tırnova'da bulunan Zlataritsa ve Stevrek, diğer bir grubu ise Kazanlık'a bağlı Pavel Banya köyüne göç ettirmiştir.[330] Bu yolla komünist parti ülkedeki "komünist" faaliyetlere engel teşkil edebileceği düşünülen grupları ülkenin sınırından, ülkenin iç taraflarına doğru göç ettirerek bu gruplara karşı duyduğu "güvenlik kaygılarını" da bu şekilde azaltmayı amaçlamıştır.[331] Dolayısıyla yaşadıkları bölgelerden ülkenin daha iç kısımlarına doğru göç ettirilen Pomaklar için ise bu durum Türkiye'ye doğru gerçekleşecek göçler açısından itici bir sebep olarak ortaya çıktığı savunulabilir.

Aynı zamanda Marksist-Leninist eğitime tabi tutulan Müslüman-Türk aydınlar, din adamları, çocuklar da Bulgaristan'daki Müslüman-Türk toplumu açısından göçler açısından önemli bir itici etken olarak ortaya çıkmıştır.[332] Özellikle Köy Tarım Kooperatifleri adı verilen kolektif çiftlikler Bulgaristan'da Müslüman nüfusun yoğun olduğu ve Pomak nüfusun da yaşadığı Filibe (Plovdiv), Plevne (Pleven), Stanimaka (Asenovgrad) gibi şehirlerin köylülerin tepkisini çekmiş ve bu bölgelerde yaşayan köylüler bu uygulamaya karşı protesto gösterileri gerçekleştirmişlerdir.[333] Gerçekleşen bu protesto hareketlerine ise rejimin yaptırımları oldukça ağır olmuş ve bu süreç sonucunda kooperatifleştirmeye karşı çıkan birçok Müslüman rejim zoruyla çeşitli yollarla zorla kooperatif üyesi haline gelmiştir.[334] Diğer tarafta Kâmil'in bahsettiği şekilde komünist yönetim Pomakların da dahil olduğu ülkenin özellikle Müslüman azınlığından kooperatiflere gelen bu tepkileri hem bu uygulama sonucunda köylülerin oldukça az bir gelir elde etmesi hem de İslam dininin bu tarz bir faaliyeti desteklememesi olarak yorumlamıştır.[335] Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında Müslüman azınlığın dini komünist parti faaliyetleri karşısındaki engellerden biri olarak ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu durum aynı zamanda ülkedeki

[330] Kamil, **Bulgaristan Türkleri**…, s. CXLIV.
[331] **A.g.e.**
[332] Kamil, "Bulgaristan'dan Türkiye'ye…", s. 41.
[333] **A.y.**
[334] **A.y.**
[335] Kamil, **Bulgaristan Türkleri**…, s. CXLVI-CXLVII.

bütün dini pratikleri ama en ağır şekliyle de Müslümanları hedef alan politikaları daha iyi açıklayabilmektedir.

Bunun yanında İbrahim Kâmil'in aktardığına göre Bulgaristan Komünist Parti yönetimin 1948'de gerçekleştirdiği toplantılardan birinde söz konusu bu durum parti belgelerinde aşağıdaki şekilde dile getirilmiştir,

"Aramızda kalması şartıyla şunu söylemek lazımdır. Büyük bir sorunumuz var. Dünden kalan bir şey değil. Bizim güney sınırımızda Bulgar olmayan bir halk var. Bu bizim sürekli kanayan yaramızdır. Komünist Partisi ve Bulgaristan Devleti olarak bir sebep bulmalı, onları oradan yok etmeli ve başka yerlere sürgün etmeliyiz. Yerlerine Bulgar asıllı halkı yerleştirmeliyiz."[336]

Diğer tarafta ise Stalin özellikle Bulgaristan'ın güneybatı bölgesinde yaşayan Pomakların "Ortodokslaştırılmasına" yönelik faaliyetlerde bulunulmasını, Sovyetlerin Gürcistan'da Müslümanlara karşı uyguladıkları "Ortodokslaştırma" faaliyetlerini örnek göstererek Müslüman Pomaklara yönelik böyle bir politika tavsiyesinde bulunmuştur.[337]

Söz konusu bu dönemde Bulgaristan Türkleri'nin Türkiye'ye göçünün sağlanması bir politika olarak ortaya çıkarken, Pomaklar için ise "Ortodokslaştırma" faaliyetlerinin yapılması kararlaştırılmış ve bu nedenle Pomakların göçlerine izin verilmemesi, izin verilmesi durumunda ise Pomakların birçoğunun da Türkiye'ye "Türklük" bilinci ile göç edebileceği düşünülmüştür.[338]

Diğer tarafta ise İbrahim Kâmil'in yayımladığı belgelerde belirttiği üzere 1955 yılında Todor Jivkov'un kendisinin hazırladığı raporda belirttiği şekilde,

"…yeni nüfus cüzdanları dağıtımı sırasında Rodoplardaki Pomak Türklerinin[339] *"Bulgar Müslümanları" ve Pirin bölgesinde yaşayanların "Makedon" olduklarını yazmaları istendiği için bu cüzdanları almadıkları, Bulgar vatandaşı olarak kayıt olmak istemedikleri, kendilerini Türk hissettiklerini belirttikleri ifade edilmiştir. Ayrıca Pomak Türklerinden bazılarının Türk halkı ile sıkı ilişkiler içerisinde olduğu, hatta Türkiye'ye göç etmek istediği belirtilmiştir."*[340]

Yukarıdaki belgede de görüldüğü üzere komünist yönetimin özellikle Pomakların "kendilerini" tanımlama hâline iktidar eliyle tepeden inen bu müdahale

[336] Ts. D. A., f. 1, op. 5, a.e., 19, l. 17; İskra Baeva vd., Sledvoennoto Desetiletie na Bılgarskata Vınşna Politika (1944-1955), Lektsionen Kurs, İz. Polis, Sofya, 2003, s. 205., Aktaran İbrahim Kamil, **a.y.**, s. 44.
[337] **A.y.**, s. 45.
[338] Ts. D. A., f. 1, op. 6, a.e., 653, l. 26., aktaran İbrahim Kamil, **a.y.**, s. 46.
[339] İbrahim Kamil söz konusu kitabında Pomaklar için "Pomak Türkleri" ifadesini kullanmaktadır
[340] Kamil, **Bulgaristan Türkleri**…, s. CXLVI.

Türkiye'ye doğru yönelen Pomak göçlerinin itici sebeplerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ortaya çıkan bu gelişmeler üzerine ise Bulgaristan'da Pomakların da dahil olduğu birçok Müslüman-Türk Türkiye'ye göç etme talebiyle Türkiye'nin Bulgaristan'daki diplomatik temsilcilerine göç etmek üzere başvuruda bulunmuşlar ve göç etmek istemelerin en büyük sebebi olarak ise tarım arazilerinin kooperatifleştirilmesi, zorunlu olarak insanların bu kooperatiflerde çalışmaya zorlanması, dini baskıları göstermişlerdir.[341] Diğer tarafta ise Bulgaristan'da Pomak nüfusun yoğun olarak yaşadığı Eğridere (Ardino) ve Darıdere'de (Zlatograd) Pomaklar, Türkiye'ye göç etmek için kendilerine de Bulgaristan Türkleri ile aynı sayıda göç izni verilmesini rejimden talep etmişlerdir.[342] Fakat özellikle Pomakların yaşadığı bazı bölgelerde Pomaklardan gelen göç taleplerine karşı Bulgaristan komünist rejimin bu topluluğun "Bulgar Müslümanı" oldukları gerekçesiyle onay verilmemesi gerektiğini belirtmiştir. [343]

Bunun yanında İbrahim Kâmil Komünist Parti'nin "gizli ibareli" belgelerinde, Pomak nüfusun yaşadığı Yablanitsa, Slaşten, Tuhovişte, Kornitsa, Pletena, Yakoruda gibi Bulgaristan'ın güneybatı sınırında yaşayan Pomakların bir kısmını daha kuzeyde bulunan Yukarı Cuma'ya (Blagoevgrad) göç ettirirken, aynı bölgelerde yaşayan bir kısım Pomak ise Türkiye'ye göç etmiştir.[344] Diğer tarafta Komünist Parti'nin kolektifleştirme gibi politikalarına karşı çıktıkları ise Bulgaristan'ın kuzey bölgelerine sürülmüş olan Pomakların da Türkiye'ye göçüne için verilmesi kararlaştırılmıştır.[345] Diğer tarafta Türkiye ise Bulgaristan'dan bir anda büyük bir göç dalgası yerine 1947-1950 yılları arasında her yıl ortalama bin-iki bin kişilik bir göçmen grubunun Türkiye'ye kabul edilmesinin daha uygun olacağını belirtmiştir.[346]

Fakat İbrahim Kâmil'in Bulgaristan'da yaşayan Pomaklar ile ilgili çalışmasında Bulgaristan komünist rejiminin göç politikası ile ilgili sonraki süreçte,

[341] Kamil, "Bulgaristan'dan Türkiye'ye…", s. 47.
[342] **A.y.**
[343] **A.y.**, s. 52.
[344] **A.y.**
[345] **A.y.**, s. 48.
[346] **A.y.**, s. 49.

göç ettirilmesi düşünen Müslüman nüfusun kaybının özellikle tarımsal faaliyet için Bulgaristan ekonomisi açısından bir probleme yol açabileceği endişesi ile de özellikle Pomakların zorla Müslümanlaştırılmış "Bulgar Müslümanları" oldukları gerekçesiyle izin verilmemesi de gerektiği de belirtilmiştir.[347] Bu açıdan 1950-1951 yılları arasında Bulgaristan'da yaşayan Pomakların sayısının, Bulgaristan komünist partisinin özellikle tarımsal üretimde meydana gelecek azalma endişesi sebebiyle Türkiye'ye doğru gerçekleştirilecek göçlerde azaldığı düşünülmektedir.

Bununla beraber meydana gelen göçlerde, bir göç sebebi olarak ortaya çıkabilecek uygulamalardan biri olan, Pomaklara yönelik isim değiştirme operasyonları Balkan Savaşlarını takip eden süreçten sonra da devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası Komünist bir yönetim benimseyen Bulgaristan'da Pomak nüfusa yönelik bu operasyonlar devam etmiştir. Ve bunun sonucunda belli başlı dönemlerde tarafından zorla gerçekleştirilen bu operasyonlara bölgede yaşayan Pomakların bugün benimsedikleri kimliklerinde beraberlerinde getirdikleri olaylar olmuşlardır. İsim ve din değiştirme operasyonları sonucu Bulgaristan Rodoplar bölgesinde yaşayan bazı Pomakları Bulgarların çoğunlukta olduğu köylere zorunlu göçe de tabi tutmuştur. Bazı Pomak aileler bir süre sonra eskiden yaşadıkları Rodop bölgesine dönerken, birtakım ailelerde bu zorunlu göç ettirildikleri bölgelerde yaşamaya devam etmişlerdir, günümüzde bu bölgeler Rodoplar ve Lofça dışında Pomak nüfusun da yaşadığı bölgelere dahil olmuşlardır.

1950 dönemi Türkiye'ye yönelik Pomak göçlerinde Bulgaristan'daki siyasi yapıda meydana gelen değişiklik ve bu durumun Pomakların ya da daha geniş çerçevede ülkedeki Müslümanların hayatlarına yansıması da Bulgaristan'dan Türkiye'ye yönelik göçleri arttırmıştır.

[347] İbrahim Kamil, "Pomak Türklerinin "Kimlik" Mücadelesi ve Bulgaristan Komünist Partisinin Gizli Kararları (1948-1984)," **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C.59, 2017, s. 448.

Bulgaristan'ın sosyalist rejime geçmesini izleyen süreçte, Bulgaristan'dan 1950-1953 periyodunu izleyen süreçte içerisinde Pomakların da yer aldığı 250.000 Müslüman-Türk Türkiye'ye göç etmiştir.

Diğer bir kaynağa göre ise 1950-1960'lı yıllarda Yugoslavya ve Bulgaristan'dan Türkiye'ye yaklaşık 150.000 göçmen geldiği, bunlar içerisinde Pomakların da bulunduğu ortaya konulmuştur [348]

Nurcan Özgür Baklacıoğlu 1955-1960 arası dönemde, nüfus sayımında anadili Pomakça olan kişiler ile dönemin ortalama doğal nüfus arasındaki farka dayanarak yaptığı değerlendirmeye göre, bu söz konusu dönemde sayısı 5.520 kişi bulan bir Pomak topluluğunun Türkiye'ye göç yoluyla geldiğini tespit edilebileceğini belirtmiştir.[349]

Diğer tarafta Yunanistan'da Pomakların bu dönemdeki göç hareketlerin de önemli bir kaynak ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Yunanistan'daki iç savaş sırasında birçok Müslüman, Cenevre Sözleşmesi çerçevesinde Türkiye'den sığınma hakkı talep etmiştir. 1951 yılında Yunanistan'da durumun normale dönmesinde sonra Türkiye buradan gelen sığınma taleplerini kabul etmeyi bırakmıştır. 1950'li ve 1960'lı yıllar arasında Yunanistan'da ise 26.000 kadar kişi Türkiye'ye göç etmiştir. Bu kişiler arasında Pomaklar da bulunuyordu.[350]

Bununla beraber özellikle Bulgaristan'da komünist rejimin iktidarı ele geçirmesinde sonra, bu ülkedeki Müslümanlara yapılan baskılar da TBMM'deki tartışmalara şu şekilde yansımıştır,

"…Balkanlarda muhtelif Balkan devletlerine mensup çete ve kıtalar tarafından Türk ve Müslüman dindaş ve ırkdaşlarımızın koyun boğazlar gibi sürü halinde imha edilmekte ve bilhassa Bulgaristan Hükümeti Garbî Trakya'da bulunan halisüddem Türk ırkına mensup Pomakların Türk isimlerini Bulgar isimleriyle değiştirtmekte ve ferace giyen kadınlarının feracelerini cebren çıkartarak fotoğraflarını aldırıp Bulgar isimlerini taşıyan yeni nüfus tezkerelerine yapıştırmakta olduklarını ve buna razı olmayanları kafile halinde katlettiklerini oralardan gelenlerden işittim. Bu hususta Dışişleri Bakanlığının bilgisi derecesi ile bu

[348] **A.y.,** s. 97.
[349] Baklacıoğlu, **a.e.**, s. 472.
[350] İçduygu, Sert, **a.y.,** p. 98.

facianın meni ve oradaki hamisiz kalmış bulunan dindaş ve ırkdaşlarımızın himayelerinin temini için ne gibi tedbir alınmış bulunduğunun izahına delâletlerini dilerim."[351]

Yukarıda bahsedilen bu tartışmadan da anlaşılacağı üzere Pomakların durumları ile ilgili Türkiye'de bir endişe durumunun olduğu açıktır. Bu durum daha sonra Pomakların Türkiye'ye göçleri ile ilgili tartışmalara da yansımıştır.

1947 sonrası dönemde Pomakların Türkiye'ye göçü söz konusu olduğunda meclisin bu konuyu nasıl ele aldığını bakılacak olursak ise bu durumun meclisteki tartışmalarda aşağıdaki şekilde yer aldığı görülmektedir,

"Arkadaşlar, bu Pomak dediğimiz ırk halisüddem Türk'türler. Toroslardaki Tahtacı dediğimiz Türkler gibidirler, ancak lisanları Bulgarcadır. Zaten hepimiz biliyoruz ki, onlar kabul etmese bile Bulgarlar da bu ırktandır. Onlar Müslüman olmuşlar, fakat öyle Müslüman olmuşlar ki tam manasıyla onların kadınlarının feraceleri vardır, onların yüzünü gören hiçbir erkek yoktur. İşte arkadaşlar Bulgarlar bu zavallı Türk kadınlarının feracelerini parçalayarak fotoğraflarını alıyorlar. Ellerine verdikleri Bulgarca isimli nüfus tezkerelerine yapıştırıyorlar. Binaenaleyh Bulgar, Yunan ve Yugoslav Hükümetleriyle derhal ve süratle temasa geçilerek oradaki yurttaşlarımızın memleketimize gelmeleri işi temin edilsin. Bunu istemek bizim en büyük hakkımızdır. Sözüme bu suretle son vererek hepinizin bu hususta yardımcı olmanızı temenni ederim."[352]

Yukarıda bahsedilen alıntı meclisteki, özellikle Demokrat Parti-CHP arasındaki, tartışmalarda Pomakların göç meselesinin nasıl ele alındığını yansıtması açısından önemlidir. Bunun beraberinde 1947 yılındaki Bakanlar Kurulu kararnamesi ile Bulgaristan'dan 500.000 kadar Türk ve 30.000 kadar Pomak'ın da Türkiye'ye yerleştirilmesi kabul edilmiştir.[353]

1950'li yılların Pomak göçleri incelendiğinde, bu göçler ile 1947-1956 yılları arasında Bulgaristan'da komünist rejime karşı faaliyet göstermiş olan silahlı direniş grubu da önemlidir. Çünkü bu dönemde Bulgaristan'daki komünist rejim özellikle Balkan ve Pirin dağları bölgesinde faaliyet gösteren Goyran Hareketi[354]'ne karşı yürüttüğü mücadelede özellikle Nevrekop bölgesinde birçok Pomak'ı, Şumnu, Razgrad, Eski Cuma gibi Türklerin yoğun olduğu kuzey bölgelerine sürmüştür.[355]

---

[351] Pınar, **a.y.**, s. 825.
[352] **A.y.**, s. 827.
[353] **A.y.**
[354] Bulgaristan'da 1946-1956 yılları arasında komünist rejime karşı faaliyet gösteren silahlı direniş grubu. Bkz. Raymond Detrez, **Historical Dictionary of Bulgaria**, London, The Scarecrow Press, 1997, pp. 225-226.
[355] Zelengora, **Türkiye'deki…**, s. 83.

Aynı şekilde Bulgaristan'ın güneybatı bölgesindeki köylerde de benzer şekilde bazı aileler toplu halde Şumnu'ya sürülmüş ve burada Türkler ile etkileşim halinde olarak Türkçe de öğrenmişlerdir, daha sonra ise tekrar köylerine geri dönebilmişlerdir.[356] Fakat kuzey bölgelerine sürgün edilen Pomakların bazıları da eski köylerine geri dönmemiş, bunun yerine Bulgaristan Türkleri ile beraber Türkiye'ye doğru göç etmeye başlamışlardır. Bu nedenle Goyran Hareketine karşı komünist rejimin yürüttüğü mücadele ile Pomakların bu dönemdeki Türkiye'ye göçleri arasında da bir ilişki bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Zelengora'nın aktardığına göre komünist rejimin yürüttüğü bu mücadele çerçevesinde özellikle sınırda bulunan birçok Pomak köyünde yapılan sürgünler nedeniyle insan kalmamıştır.[357] Diğer tarafta İbrahim Kâmil'in aktardığına göre Bulgaristan komünist partisinin belli dönemlerde Pomakların göçüne izin vermesi üzerine Nevrekop'ta (Gotse Delçev) bulunan Godeşevo, Jijevo, Marulevo, Kribul, Peritsa, Teplen ve Beslan köylerinde yaşayan Pomaklar da Türkiye'ye göç etmek amacıyla dilekçe vererek başvuruda bulunmuşlardır.[358]

1950-1951 yıllarında Türkiye'ye gelen göçmenlerin Türkiye'ye yerleşmeleri ise öncellikle Bulgaristan'ın Svilengrad şehrinde toplanan göçmenler buradan trenle Edirne'ye aktarılmışlardır.[359] Göçmenler özellikle göçün başladığı ilk dönem olan özellikle kış döneminde hem Svilengrad'da hem de Edirne'de ev ve gıda temini açısından da bazı zorluklar ile karşılaşmışlardır. Bunu takiben 1951 yılının yaz aylarında ise Türkiye'ye gelen göçmenler için özel olarak inşa edilen bir tren istasyonunun açılması ile hem de barınma olanakları oldukça iyileştirilmiştir. 1950-1951 göçmenleri Türkiye'ye giriş yapmış oldukları Edirne'den ise Tekirdağ'a ya da İstanbul'a gönderilmişlerdir.[360] Tekirdağ ve İstanbul'da ise buralardan hem Tekirdağ ve İstanbul'daki köy ya da kasabalara hem de Türkiye'nin neredeyse tüm bölgelerine aktarılmışlardır. Kostanick'in 1955 yılında yayımlanan çalışmasında belirttiğine göre

[356] Emel Deniz, 2017 yılı Bulgaristan'ın Batı Rodoplar bölgesinde yaptığım görüşmeler ve gözlemlerden notları.
[357] Zelengora, **Türkiye'deki…**, s. 83.
[358] Gruev, Mejdu Petolıçkata…, s. 110., aktaran Kâmil, "Pomak Türklerinin…," s. 58.
[359] Huey Louis Kostanick, "Turkish Resettlement of Refugees from Bulgaria, 1950-1953," **Middle East Journal**, Vol. 9, 1955, p. 48.
[360] **A.y.**, p. 48.

söz konusu bu dönemde 17.759 ile Tekirdağ en çok göçmenin yerleştirildiği il olurken onu, 13.395 ile Bursa, 12.835 kişi ile ise İstanbul takip etmiştir.[361] Bakıldığında Doğu ve Güneydoğu Anadolu sınırında bulunan iller dışında diğer tüm bölgelere göçmenlerin iskânının yapıldığı görülürken, göçmenlerin en çok Marmara ve Ege bölgesine yerleştirildiği görülmüştür. İç Anadolu bölgesinde ise Ankara 5.142 kişi ile Eskişehir ise 7.153 kişi ile yüksek sayıda göçmen iskânının yapıldığı iller olarak karşımıza çıkmaktadır.[362] Türkiye açısından ise gelen göçmenleri Türk ekonomisine entegre etmek en temel amaçlardan biri olmuştur. Bu açıdan geldikleri yerlerde örneğin buğday ekimi ile geçinen göçmenler Türkiye'de de buğday ekiminin yapıldığı bölgelere, tütün ekimi yapılan bölgelerden gelinenler ise yine tütün ekimi yapılan bölgelere yerleştirilerek zaman kaybetmeden ekonomiye entegre olmaları amaçlanmıştır.[363] Pomaklar açısından bakıldığında ise Rodoplar bölgesinde yaşayan Pomakların genellikle tütüncülük faaliyetleri ile geçimlerini sağladıkları düşünülürse, Türkiye'ye 1950-1951 döneminde Bulgaristan'dan gelen göçmenler arasında tütün ekimi yapılan bölgelerde yerleştirilen göçmenlerin daha çok Pomaklar olduğu da düşünülebilir. Diğer tarafta ise göçmenlere devlet tarafından hibe edilen tarım arazilerini yirmi beş yıllık süre içerisinde satılması yasaklanarak, bir yandan hem göçmenlerin ekonomik üretime katılımının sürekli hâle getirilmesi hem de göçmenlerin yerleştirildikleri yerlerde kalıcı olmaları, Türkiye içerisinde farklı bir bölgeye tekrar göç etmelerinin de önüne geçilmesinin amaçlandığı savunulabilir.[364]

İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde 1950-1951 yılları arasında meydana gelen 156 bin kadar Bulgaristan Türkünün Türkiye'ye göç etmesi ile sonuçlanan göç hareketinde, özellikle 1940'lı Bulgaristan Türklerinin yaşadığı kuzey bölgelere sürgün edilip burada Türkler arasında Türkçe öğrenerek, Türk olduklarına dair belgeleri yerel görevliler sayesinde alan 5000 kadar Pomak da bulunmaktadır.[365]

[361] **A.y.**, p. 53.
[362] **A.y.**, p. 48.
[363] **A.y.**, p. 49.
[364] **A.y.**, p. 51.
[365] Zelengora, **a.e.**, s. 84.

SONUÇ

Balkanlar uzun bir dönem boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nın yönetimi altında kalmış ve bu uzun hâkimiyetin bu coğrafyada yaşayan insanlar açısından da dönüşümler ile sonuçlandığı bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Balkanlar'daki Osmanlı İmparatorluğu yönetiminin zayıflamaya başladığı görülmektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı takip eden süreçten sonra ise Osmanlı İmparatorluğu yönetimi Balkanlar'daki gücünü ve yönetimini artık büyük ölçüde kaybetmiştir. 93 Harbi olarak da bilinen, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, Balkan Savaşları ile devam eden süreçte ise, Osmanlı İmparatorluğu Balkan coğrafyasındaki hâkimiyetini artık tamamen yitirmiş ve bu sürecin ardından ise Balkanlar'da birbiri ardına birçok bağımsız ulus devlet ortaya çıkmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlayan ve sonrasında ise 1912-1913 yıllarında meydana gelen Balkan Savaşları ile devam eden söz konusu bu süreç yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarının elden çıktığı anlamına gelmemekteydi. Bu dönem aynı zamanda bu coğrafyada yaşayan Müslümanlar açısından da yüzyıllardır yaşamakta oldukları bu topraklardan artık ayrılma vaktinin geldiğine de işaret etmekteydi. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeden çekilmesi aynı zamanda burada yaşayan Müslüman toplulukların da o dönemde hâla Osmanlı İmparatoluğu yönetimi altında bulunan topraklara doğru kitlesel olarak göç etmesi ile sonuçlanmıştır. Balkan coğrafyasında söz konusu bu dönemde meydana gelen kitlesel göç hareketlerine katılan Müslüman topluluklar arasında bu çalışmanın temel öznesi durumunda bulunan Pomaklar da bulunmaktaydı. Türkiye'de yaşayan Pomaklar söz konusu olduğunda, bu topluluğun Türkiye'ye doğru gerçekleşen kitlesel göç hareketleri ile Osmanlı imparatoluğu'nun Balkan coğrafyasından geri çekilmesi arasında da direct bir ilişki bulunmaktadır. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetini kaybettiği yerlerde yaşayan Müslüman halk da Osmanlı ordusu ile beraber yaşadıkları bölgelerden geri çekilme eğilimi göstermekteydiler. Bu nedenle bu

çalışmada Pomaklar olarak adlandırılan bu topluluğun Osmanlı İmparatoluğu'nun Balkan coğrafyasından geri çekilişi ile başlayan göç hareketleri incelenmiştir.

Bahsedilen bu tarihsel süreci daha iyi anlayabilmek adına, çalışmanın birinci bölümünde öncelikle Türk tarih yazımında ve diğer ulusların tarih yazımında Pomakların nasıl ele alındığı konusu değerlendirilmiştir. Türk tarih yazımı açısından Pomakların durumuna bakıldığında, genel itibariyle Pomaklar hakkında olan Türkçe kaynakların oldukça az ve kısıtlı olduğu görülmüştür. Var olan Türkçe kaynaklarda ise Pomaklar ile ilgili ele alınan temel konunun bu topluluğun "kimlik" problem olduğu görülmektedir. Tarih yazımı açısından bakıldığında, bu çalışmanın temel konusu olan "Pomakların Türkiye'ye göç" süreci ile ilgili Türkçe olarak herhangi bir kaynağın olmadığı görülmüştür. Hem Türk tarih yazımı açısından hem de özellikle Bulgar ve Yunan tarih yazımı açısından değerlendirildiğinde, Pomaklar üzerinde uzun yıllardır tartışılan "kimlik" problemi çerçevesinde ele alınmakla yetinilmiş bir grup olarak karşımıza çıkmıştır. Söz konusu bu topluluk hakkında yapılan çalışmalarda ise özellikle Soğuk Savaş'ın bitimini takip eden süreçte dikkat çeken bir artış olduğu görülmüştür. Bu dönem sonrasında ele alınan çalışmalar ise bugün de önemli bir Pomak nüfusa sahip olan Bulgaristan'da, özellikle Pomakların yaşadığı bölgelerde yapılmış olan çalışmalardır. Bulgaristan merkezli yapılan bu çalışmaların konusu açısından bakıldığında ise geçmiş dönemde olduğu gibi bu dönemde de topluluğun "kimlik" probleminin araştırmacıların en çok ele aldığı konularda biri olduğu görülmüştür. Pomaklar hakkındaki tarih yazımı açısından bakıldığında, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde yapılan çalışmalar ile bundan önceki dönemde yapılan çalışmaların da konu olarak benzer şekilde "kimlik" temelli yapılan çalışmalar olsa da bu konunun ele alınışı açısından iki dönem arasında bir farklılık olduğu da tespit edilmiştir. 1990 sonrası dönemde araştırmacıların büyük bir bölümü topluluğun "kimliği" konusunu, daha önceki dönemde genellikle arşiv belgeleri gibi tarihsel bağlamından çıkararak daha çok bu topluluğun geçirdiği sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal dönüşümler ile beraber bu topluluğun kendilerini "nasıl" tanımlamakta olduğu sorularına yanıt aramaya yönelmişlerdir. Bu açıdan 1990 sonrası dönem ile bu dönem öncesinde var olan tarih yazımı arasında da özellikle konunun "ele alınışı" açısından önemli bir fark meydana gelmiştir.

Söz konusu bu çalışma açısından ise zaman kısıtlılığı nedeniyle Pomaklar hakkındaki tarih yazımı bölümünde yalnızca Türkçe ve İngilizce kaynaklar değerlendirilebilmiştir. Konunun bu bölümü için özellikle Pomakların yaşadığı diğer iki önemli ülke olan Bulgaristan için Bulgarca kaynaklar ve Yunanistan için de Yunanca kaynaklar da değerlendirilebilirdi. Fakat çalışmayı tamamlayabilmek için kısıtlı bir zamanın olması bu kaynakların da değerlendirilme imkânını ortadan kaldırmıştır. Bu konu hakkında ileride yapılacak çalışmalar açısından Pomaklar ile ilgili özellikle Bulgarca ve Yunanca kaynakların da değerlendirilmesi konuyu daha iyi anlayabilmek açısından büyük bir katkı sağlayacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise Osmanlı İmparatorluğu döneminde meydana gelen kitlesel göç hareketlerinde Pomakların durumu değerlendirilmiştir. Bu dönem için Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'dan çekilişinin başlangıcı olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı başlangıç noktası olarak alınmıştır. Hâli hazırda Pomakların da Balkanlar'da yerleşik olarak yaşadıkları coğrafyadan göç etmeye başlamaları da bu savaş sonucunda meydana gelmiştir. Çalışmanın bu bölümü açısından karşılaşılan en büyük zorluklardan birisi ise söz konusu dönemde hem Batı hem de Osmanlı kaynaklarında tüm Müslümanların "Müslümanlar" olarak kayıt altına alınmış olması sebebiyle Pomakların izini sürmenin zorluğu olmuştur. Bu sebeple söz konusu bu dönemde meydana gelen göç hareketlerinde Pomakların göç hareketlerini takip edebilmek adına Pomakların yaşadığı bölgelerde gerçekleşen göç hareketleri değerlendirilmiştir. Bunun yanında bu bölümde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlayan göç hareketleri aynı zamanda savaş sonrasında, özellikle Bulgaristan Prensliği örneğinde görüldüğü gibi, Pomakların yaşadığı bölgelerin farklı siyasal yönetimin altına girmesinden de etkilenmiştir. Bu sebeple bu bölüm dahilinde Bulgaristan Prensliği'nin yönetimleri altındaki Müslümanlara uyguladıkları politikalar da anlaşılmaya çalışılmıştır. Diğer tarafta göç edilen bölge olan Osmanlı İmparatorluğu açısından da bu dönemdeki kitlesel göç hareketlerine yönelik olarak ortaya konulan politikalar da incelenerek, söz konusu göç olgusu hem terk edilmek durumunda kalınan yer açısından hem de yerleşilen yer açısından iki taraflı olarak ele alınarak, konu daha geniş bir perspektif ile alınmaya çalışılmıştır. Örneğin yerleşilen yer açısından Osmanlı İmparatoluğu'nda İttihat ve Terakki yönetiminin başa gelmesi

özellikle göçmenlerin iskânı açısından farklı politikaların ortaya çıkması ile sonuçlanmış ve bu durumda bu konunun ana öznesi olan Pomakların bir bölümünün bugün yaşadıkları yerlere nasıl bir süreç ile yerleştikleri sorusuna cevap bulabilmek açısından oldukça önemli olmuştur.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonraki süreçte Türkiye'ye doğru gerçekleşen göç hareketlerinde Pomakların durumu değerlendirilmiştir. Bu dönemde gerçekleşen göç hareketlerinin bakıldığında Osmanlı İmparatoluğu döneminde gerçekleşen göç hareketlerinden bazı temel farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Bu temel farklılığın en önemlilerinden biri Osmanlı İmparatoluğu'nun dağılmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmuş olmasıdır. Dolayısıyla bu dönem de Pomakların göç ettikleri Türkiye topraklarında da artık yeni bir yönetiminin kurulmuş olması göç hareketleri açısından da önemli olmuştur. Diğer tarafta ise bakıldığında öncellikle Osmanlı İmparatoluğu'nun son döneminde meydana gelen Pomak göçleri, temel itibariyle savaş sebebiyle meydana gelmiş göç hareketleri olması bakımından hem sebep yönünden hem de göç eden nüfusun oranı yönünden, daha sonraki dönem olan Türkiye Cumhuriyeti döneminde gerçekleşen göç hareketlerinden ayrı bir yere konulabilir. Türkiye'ye doğru gerçekleşen Pomak göçlerinin bir bölümü de Lozan Anlaşması sonrasında meydana gelen nüfus mübadelesi sonrasında gerçekleşmiştir. Mevcut mübadele literatüründe ise mübadelede Pomakların durumu ile ilgili bir kaynağın olmadığı görülmüştür. Bu sebeple çalışmanın bu bölümünde Edirne'nin Meriç ilçesine bağlı mübadil bir Pomak köyünde 2018 yılında gerçekleştirilmiş sözlü tarih çalışmanın bulguları paylaşılarak, literatürdeki bu eksikliğe bir katkı yapılması amaçlanmıştır. Temelde bir sözlü tarih çalışması olarak köyde yaşayan ikinci ve üçüncü kuşak on üç kişi ile gerçekleştirilmiş olan görüşmelerde, topluluğun göç süreci ile ilgili hafızası, topluluğun gelenekleri ve yerel dilin kullanımı gibi pek çok farklı konu ile ilgili gözlemler elde edinilmiş ve bu bulgular çalışmanın *Lozan Mübadelesi'nde Pomak Göçleri* kısmında verilmiştir. Söz konusu sözlü tarih çalışması Türkiye'ye farklı dönemlerde gelmiş diğer Pomak grupları ile de gerçekleştirilerek, Pomakların Türkiye'ye yerleşme ve göç süreci daha geniş ve zengin bir perspektif ile anlaşılabilirdi. Fakat çalışmanın kısıtlı bir zaman diliminde gerçekleşmiş olması bu

imkânı da ortadan kaldırmıştır. İleride Türkiye'deki Pomaklar ile ilgili yapılacak olan çalışmalarda, farklı dönemlerde Türkiye'ye göç etmiş Pomaklar ile gerçekleştirilecek sözlü tarih çalışmaları literatürdeki bu boşluğu doldurmaya katkı sunmak açısından da oldukça önemli olacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonraki aşamada ise Pomak göçlerinin daha çok kaynak ülkelerde meydana gelen siyasi rejim değişiklikleri sonucu topluluk üzerinde artan dini, kültürel ve sosyal baskılar sebebiyle gerçekleştiği görülmüştür. Bu durumun en önemli örneği 1944 yılında Bulgaristan'da komünist bir idarenin yönetim başına gelmesinden sonra meydana gelen göç hareketlerinde görülmüştür. Bu bağlamda çalışmada Pomakların Türkiye'ye göçü Türkiye'nin dönem dönem değişiklik gösterebilen kendi göç politikası ile de ilişkilendirilerek, topluluğun göç hareketler hem kaynak ülke hem de yerleşilen ülke açısından iki yönlü olarak ele alınmıştır.

Sonuç olarak, bugün Türkiye'de yaşayan Pomakların Türkiye'ye göç sürecine ilişkin çok küçük dahi olsa bir ışık tutmayı amaçlayan bu çalışmanın, topluluğun Türkiye'ye göçlerinin hangi arka planlarda meydana geldiğinin anlaşılmasına katkı sağlayacağını umuyorum.

KAYNAKÇA

Aarbakke, Vemund: "The Case of the Pomaks in Greece," **Slavia Islamica: language, religion and identity**, Vol.25, Ed. by., Robert D. Greenberg, Motoki Nomachi, Hokkaido, 2012, pp. 149-177.

Adamou, Evangelia: "Bilingual speech and language ecology in Greek Thrace: Romani and Pomak in contact with Turkish," **Language in Society**, Vol. 39, Cambridge, Cambridge Press, 2010, pp. 147-171.

Adamou, Evangelia, Fanciullo Davide: "Why Pomak will not be the next Slavic literary language," **Linguistic Regionalism In Eastern Europe and Beyond, Minority, Regional and Literary Microlanguages**, Ed. by., Dieter Stern, Motoki Nomachi, Bojan Belic, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2018, pp. 40-65.

Âdem, Nuh: "Bulgaristan'ın Pomak Türklerine Uyguladığı Asimilasyon Politikası," Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Ağanoğlu, Yıldırım H.: **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Tarihi: Göç**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2012.

Akbaba Bozok, Bilgihan: "Göç, Kimlik, Müzik: Karaağaçlı Pomak Topluluğunda Balkanlılık Tahayyülleri ve Kültürel Kimliğin Müziksel İnşası," Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, 2017.

Akgündüz, Ahmet: "Osmanlı İmparatorluğu ve dış göçler: 1783-1922," **Toplum ve Bilim,** Vol.80, İstanbul, 1999, s.144-170.

Aladağ, Ertuğrul: **Aşkım Rodna: Bir Pomak Öyküsü**, İstanbul, Belge Yayınları, 1996.

Alp, İlker: **Pomak Türkleri (Kumanlar-Kıpçaklar)**, Edirne, Trakya Üniversitesi Yayınları, 2012.

Andrews, Alford, P.: **Türkiye'de Etnik Gruplar**, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, İstanbul, Ant Yayınları, 1992.

Arı, Kemal: **Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1995.

Baklacıoğlu, Özgür, Nurcan: **Dış Politika ve Göç: Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Arnavutlar (1920-1990)**, İstanbul, Derin Yayınları, 2010.

Balikci, Asen: "Pomak Identity: National Prescriptions and Native Assumptions," **Ethnologia Balkanica Journal for Southeast European Anthropology**, Vol. 3, 1999, pp.7-30.

Başaran, Fatma Nur, Tipigil Gürcüm Banu: "A Reflection on Pomak Culture in Modern-Day Turkey: Traditional Female Clothing and the Bride's Wedding Outfit," **Folklore**, Vol. 118, August, 2007, pp. 217-222.

Başaran Fatma Nur: "Çanakkale İli Biga İlçesi Pomak El Dokumaları ve Pomak Genç Kız Kıyafeti," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Benovska-Sabkova, Milena: "Urban culture, religious conversion, and crossing ethnic fluidity among the Bulgarian Muslims ("Pomaks")," **Glasnik Etnografskog Instituta SANU**, Vol.63, 2015, pp. 49-71.

Bieber, Florian: "Muslim Identity In The Balkans Before The Establishment of Nation States," **Nationalities Papers**, Vol. 28, 2000, pp. 13-28.

Boboc-Cojocaru, Alexandru: "The "Other Within" In The Balkans-The Case of Pomaks," **Literature, Discourse and Multicultural Dialogue**, Vol.1, 2013, pp. 334-346.

Borislavova, White, Daria, Andrew P., White: "Grandma, What's Your Name Now? Life Narratives, Portraiture, and Reclaiming Identity In The Balkans", **Bulgarian Studies,** Vol.1, 2017, pp.86-101.

Milena Borden, “Muslims Under Bulgarian Communism The “Betrayal’ of The Bulgarian Pomaks,” (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/34179366/Muslims_Under_Bulgarian_Communism_The_Betrayal_of_the_Bulgarian_Pomaks, 01.11.2018

Brooks, S.Robin: “Step-Mother Tongue: Language and Ethnicity among Bulgarian Pomaks,” **Berkeley Journal of Sociology**, Vol. 46, 2002, pp. 27-45.

Brunnbauer, Ulf: “The Perception of Muslims in Greece and Bulgaria: between the “Self and the “Other,” Paper for the Center for Austrian Studies, 1999, (Çevrimçi) http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/csbsc/ulf/perceptions.htm, 08.09.2018.

Brunnbauer, Ulf: “The Dynamics of Ethnicity: Pomak Identities,” **EthnoAnthropoZoom**, Vol. 2, 2016, pp. 81-114.

Cambazov, İsmail: **Beşiğim ve Eşiğim**, İstanbul, Erkam Matbaası, t.y., Yayına Hazırlayan İsmail Tuğrul.

Cambazov, İsmail: **Bulgaristan’da Başmüftülük Tarihi (1878-1944)**, Birinci Cilt, Bulgaristan Müslümanları Başmüftülük Yayınları, 2013.

Calotychos, Vangelis: **The Balkan Prospect: Identity, Culture, and Politics in Greece After 1989**, y.y., Palgrave Macmillan US, 2013.

Curtis, William, Eleroy: **The Turk and His Lost Provinces: Greece, Bulgaria, Servia, Bosnia**, Chicago, New York, Toronto, London, Edinburgh, Fleming H. Revell Company, 1903.

Çavuşoğlu, Halim: **Balkanlar’da Pomak Türkleri: Tarih ve Sosyo-Kültürel Yapı**, Ankara, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1993.

Chukov, Vladimir: “Political Behavior of The Bulgarian Muslim Community,” **Regional Issues ISIM Newsletter**, t.y., (Çevrimiçi) https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/17349/ISIM_4_political_behavior_of_the_Bulgarian_muslim_community.pdf?sequence=1, 15.10.2018.

Çevik, Balka Z.: "Balkan Savaşları'nda Bulgaristan Yönetiminin Türk Nüfusa Yönelik Uyguladığı Politikalar," **Yeni Türkiye Dergisi**, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı, C.69, 2015, s.3829-3844.

Çokbankir, Ercan: **Balkan Türklerinin Kökleri Arnavutlar, Boşnaklar, Pomaklar**, İzmir, Etki Matbaacılık, 2008.

Dayıoğlu, Ali: **Toplama Kampından Meclis'e: Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

Dedeva, Nena: "The Young-Old Transnational Travellers On the Transformation of Care Arrangements among Bulgarian Muslim Migrants in Spain," **Multicultural Center Prague**, (Çevrimiçi) https://migrationonline.cz/en/e-library/the-young-old-transnational-travellers-on-the-transformation-of-care-arrangements-among-bulgarian-muslim-migrants-in-spain, 29.07.2009.

Demetriou, Olga: "Prioritizing 'ethnicities': The uncertainty of Pomakness in the urban Greek Rhodoppe," **Ethnic and Racial Studies**, Vol. 27, 2004, pp. 95–119.

Deneva, Neda: "On the Margins of Two States: Flexible Self-identification Strategies of Bulgarian Muslims in Spain," **Multicultural Center Prague**, (Çevrimiçi) https://migrationonline.cz/en/on-the-margins-of-two-states-flexible-self-identification-strategies-of-bulgarian-muslims-in-spain, Prag, 22 Nisan 2008.

Detrez, Raymond: **Historical Dictionary of Bulgaria**, London, The Scarecrow Press, 1997.

Doğu, Nahit: "Bulgaristan'da Pomaklar parti kuruyor," **Al Jazeera Türk**, 14 Nisan, 2014, (Çevrimiçi) http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/bulgaristanda-pomaklar-parti-kuruyor, 12.01.2018.

Duman, Ömer: **Rumeli'den Samsun'a Göç (1923-1970)**, Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2010.

Dündar, Fuat: "Balkan Savaşı Sonrasında Kurulmaya Çalışılan Muhacir Köyleri," **Toplumsal Tarih**, C.14, 2000, s.52-54.

Dündar, Fuat: "Deporting Demos, Militarizing Nations: Forced Migration and Conflicts in the Ottoman Empire and Modern Turkey(1908-1947)," **Migration to/and from Turkey: Changing Patterns and Shifting Policies**, Ed. by., Ayşem Biriz Karaçay, Ayşen Üstübici, The Isis Press, İstanbul, 2014, pp.15-47

Dündar, Fuat: **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

Dündar, Fuat: **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

Dzhuvalekov, Sabri: "Pomakların Dini Hayatı," Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Eminov, Ali: "Social construction of identities: Pomaks in Bulgaria," **Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe**, Vol. 6, 2007, pp.1-25.

Eminov, Ali: "The status of Islam and Muslims in Bulgaria," **Institute of Muslim Minority Affairs Journal**, Vol. 8, 1987, pp. 278-301.

Eminov, Ali: "Are Turkish speakers in Bulgaria of Ethnic Bulgarian origin?" **Institute of Muslim Minority Affairs Journal**, Vol. 7, 1986, pp. 503-518.

Eminov, Ali: **Turkish and Other Muslim Minorities of Bulgaria**, London, Hurst and Company, 1997.

Ergene, Derya: "Türkiye'de Pomak Türkleri ve Sosyo-Kültürel Uyum Süreci," Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Flershem, R.G., "Bulgaria Between Two Wars," **The Dalhouise Review**, Vol. 26, 1946, pp. 42-55.

Gençkal, Berkant: "Pomak perspektifleri: Kökenlerine dair tartışmalar, etnik araştırmalar ve pesna geleneği," Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Georgieva, Tsvetana: "Pomaks: Muslim Bulgarians," **Islam and Christian Relations**, Vol.12, 2001, pp. 303-316.

Ghodsee, Kristen: “Minarets after Marx Islam, Communist Nostalgia, and the Common Good in Postsocialist Bulgaria,” **East European Politics and Societies**, Vol.24, 2010, pp. 520-542.

Ghodsee, Kristen: “The Miniskirt and the Veil: Islam, Secularism, and Women's Fashion in the New Europe,” **Historical Reflections**, Vol. 34, 2008, pp.105-125.

Gkiouzelidis, Triantafyllos: “The Pomaks of Rodopi: The Influence of Local Media on Pomak Identity and Social Integration,” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selanik, Aristoteles Üniversitesi, Siyasat ve Ekonomi Fakültesi, 2018.

Gözler, Kemal: “XV ve XVI'ncı Asırlarda Lofça Pomak Köylerinin İlk Müslüman Sakinleri,” **XIII. Türk Tarih Kongresi Tebliği**, t.y. (Çevrimiçi) http://www.kemalgozler.com/pomak-ttk-bildiri.htm, 20.11.2018.

Gültekin, Aysun: “XIX. -XX. Yüzyıllarda Pomak Türkleri,” Yayımlanmamış Doktora Tezi, Edirne, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Günşen, Ahmet: “Pomaks as a Balkan Community and Evidence of Turkishness in Their Percepcions of Identity,” **Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi**, Vol. 2, 2013, pp. 35-54.

Hacısalihoğlu, Mehmet: **Doğu Rumeli’de Kayıp Köyler: İslimye Sancağı’nda 1878’den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler,** İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2008.

Hacısalihoğlu, Mehmet: “Muslim and Orthodox Resistance against the Berlin Peace Treaty,” **War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin**, Ed. by., M. Hakan Yavuz, Peter Sluglett, University of Utah Press, 2015, pp. 125-143.

Hatipler, Mustafa: **Selanik’ten Edirne’ye İnsan Ziyanlığı (gözyaşı, hicran ve büyük mübadele)**, İstanbul, Assos Yayınları, 2003.

Haksöz, Cengiz: “Between ‘Unwanted’ and ‘Desired’ Populations: Comparing Citizenship and Migration Policies of Bulgaria, Greece and Turkey,” **Balkan Social Science Review**, Vol.9, 2017, s.23-47.

Hirschon, Renee: **Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, Çev. Müfide Pekin, Ertuğ Altınay, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

Ivanov, Andrey: "Minority Nationalism in the Balkans: the Bulgarian Case," **Institute for Market Economics**, t.y., (Çevrimiçi) https://ime.bg/en/articles/minority-nationalism-in-the-balkans-the-bulgarian-case/, 06.06.2018.

İçduygu, Ahmet, Sert, Deniz: "The Changing Waves of Migration from the Balkans to Turkey," **Migration In The Southern Balkans: From Ottoman Territory to Globalized Nation State**s, Ed. by., Hans Vermeulen, Martin Baldwin-Edwards, Riki van Boeschoten, IMISCOE Research Series, Rotterdam, Springer, 2015, pp. 85-104.

İnalcık, Halil: **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, İstanbul, Kronik Kitap Yayınları, 2017.

Kalh, Thede: "The Presence Pomaks in Turkey," **The Pomaks in Greece and Bulgaria: A model case for borderland minorities in the Balkans**, Ed. by. Christian Voss, Münih, 2007, s. 228-234.

Kalionski, Alexei: "The Pomak Dilemma, La transmission du savoir dans le monde musulman périphérique. Lettre d' information," **Communities, Identities and Migrations in Southeast Europe**, Vol. 13, 1993, pp. 122-130.

Kamil, İbrahim: **Bulgaristan'daki Türklerin Statüsü**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, t.y.

Kamil, İbrahim: **Bulgaristan Türkleri ve Göçler: Bulgaristan Komünist Partisi Gizli Belgeleri (1944-1989) Cilt I (1944-1953)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2018.

Kamil, İbrahim: "Bulgaristan'dan Türkiye'ye Gerçekleşen 1950-1951 Göçünün Nedenleri," **Trakya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C.5, 2016, s. 31-65.

Kamil, İbrahim: "Pomak Türklerinin "Kimlik" Mücadelesi ve Bulgaristan Komünist Partisinin Gizli Kararları," **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C. 59, 2017, s. 435-477.

Karagiannis, Evangelos: “The Pomaks in Bulgaria and Greece: Comparative Remarks,” **Euxeinos**, Vol.8, 2012, pp.19-24.

Karagiannis, Evangelos: “The Pomaks of Bulgaria: A case of Ethnic Marginality,” **Bulgaria Social and Cultural Landscapes**, Ed. by., Christian Giordano, Dobrinka Kostova, Evelyne Lohman-Minka, Fribourg, Universitatsverlag Freiburg Schweiz, 2000, pp. 143-157.

Karpat, Kemal, H.: **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.

Kassam, Mohammad: “Arabia,” **The Islamic World Review**, Vol.4, London, Islamic Press Agency, 1981, pp. 10-13.

Kayam, H. Cevahir: “Lozan Barış Andlaşması'na Göre Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun TBMM'de Görüşülmesi,”**Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.27, 1993, s. 581-608.

Kiel, Machiel: “Nevrekop,” **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, C.33, 2017, s.54-55.

Kiel, Machiel: “Tatar Pazarcık,” **X. Türk Tarih Kongresi’nde Ayrıbasım**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

Kiel, Machiel: **Turco-Bulgarica: Studies On The History, Settlement, And Historical Demography Of Ottoman Bulgaria**, İstanbul, The ISIS Press, 2013.

Kocacık, Faruk: ‘’Balkanlar’dan Anadolu’ya Göçler (1878-1890),’’ **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, C. 1, İstanbul, 1980, s.137-190.

Konstantinov, Yulian: “Strategies for Sustaining a Vulnerable Identity,” **Muslim Identity and The Balkan State**, Ed. by., Suha Taji-Farouki, Hugh Poultons, London, Hurst and Company, 1997, pp. 33-53.

Korkmaz, Nuri: “Shifting Physical Borders and Cultural Boundaries In The Balkans: The Conversion of Pomaks In Bulgaria During the 1912-1913 Wars,” **Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu**, Bildiriler, Cilt II, Ed. by. Aşkın Koyuncu, Çanakkale, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 262-272.

Kostanick, Huey, Louis: "Turkish Resettlemet of Refugees from Bulgaria, 1950-1953," **Middle East Journal**, Vol. 9, 1955, pp. 41.52.

Koyuncu, Aşkın: "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde Şarkî Rumeli Nüfusu," **Avrasya Etüdleri**, C. 44, 2013, s. 177-208.

Koyuncu, Aşkın: "Balkan Savaşları Sırasında Pomakların Zorla Tanassur Edilmesi (1912-1913)," **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,** C. 33, 2013, s. 139-196.

Küçükcan, Talip: "Re-claiming Identity: Ethnicity, Religion and Politics among Turkish-Muslims in Bulgaria and Greece," **Journal of Muslim Minority Affairs**, Vol. 19, 1999, pp. 49-68.

McCarthy, Justin: **Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.

Memişoğlu, Hüseyin: "Pomaklar," **İslam Ansiklopedisi**, C.34, 2007, s. 320-322.

Memişoğlu, Hüseyin: **Balkanlar'da Pomak Türkleri**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2005.

Nahodilova, Nenka: "Communist Modernisation and Gender: Bulgarian Muslims 1970–1990," **Contemporary European History**, Vol. 19, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, pp.37-53.

İpek, Nedim: **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Oran, Baskın: "Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik," **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.48, 1993, s.109-120.

Osterman, Olson, Laura: "Movements For Islamic Revival and Folk Revival Among Rural Bulgarian Muslims In The Post-Communist Period," **National Council for Eurasian and East European Research Working Paper**, Title VIII Program, 2014, (Çevrimiçi) https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/2014_828-10g_Osterman.pdf, 09.10.2018.

Papadimitriou, Panagiotis G.: "(Trans)forming group identities among the Rhodopes' Pomaks in the first decades of the 20th century: a historical perspective," **Balkan Studies,** Vol.45, 2015, pp. 209-235.

Pınar, Mehmet: "Tek Parti Döneminde Pomaklar," **Tarih Okulu Dergisi**, C. 9, 2016, s. 803-835

Popoviç, Alexandre: "The Turks of Bulgaria (1878-1985)," **Central Asian Survey**, Vol.5, 1986, pp. 1-32.

Popoviç, Alexandre: "Pomaks," **The Encyclopaedia of Islam**, Vol.8, Ed. by. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs. G. Lecomte, Leiden, E. J. Brill, 1995, pp. 320-324.

Poulton, Hugh: **Balkanlar: Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler**, Çev. Yavuz Alagon, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1993.

Crampton, R.J.: **Bulgaristan Tarihi**, İstanbul, Jeopolitik Yayınları, 2007.

Roussi, Antoaneta: "The Women of Ribnovo- the last of the Pomaks," **Cafe Babel**, March 17, 2017, (Çevrimiçi) https://cafebabel.com/en/article/the-women-of-ribnovo-the-last-of-the-pomaks-5ae00baff723b35a145e7c67/, 10 Eylül 2018.

Sabev, Orlin (Orhan Salih): "Osmanlı Sonrası Bulgaristan'da 'Yeniden Doğuş' Süreçleri," **89 Göçü: Bulgaristan'da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç**, Ed. by. Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu, Mehmet Hacısalihoğlu, İstanbul, BALKAR & BALMED, 2012, s.121-136.

Sanders, Irwin T.: ''The Muslim Minority of Bulgaria,'' **The Moslem World**, Vol.24, New York, 1934, pp. 356-369.

Seyppel Tatjana: "The Pomaks of Northeastern Greece: an endangered Balkan population," **Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe**, Vol. 6, 2007, pp. 41-49.

Stojanovski, Strashko, Ananiev Jovan, Nikodinovska, Krstevskac, Ana: "Between Religion and Nation: The Identity of Makedonci muslimani in Republic of Macedonia," **International Journal of Sciences: Basic and Applied Research**, Vol. 20, 2015, pp. 194-201.

Şimşir, Bilâl N.: **Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler I**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968.

Şimşir, Bilâl N.: **Rumeli'de Türk Göçleri: Belgeler II**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

Şimşir, Bilâl N.: **Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler III**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

Şimşir, Bilâl N.: **Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri: Kırımlar-Kıyımlar-Göçler 1821-1913,** Ankara, Bilgi Yayınevi, 2017.

The Turkish Presence in Bulgaria I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.

Todorova, Maria: "Identity (Trans)Formation Among Bulgarian Muslims," **The Myth of "Ethnic Conflict" Politics, Economics and "cultural" Violence**, Ed. by., Beverly Crawford, Ronnie D. Lipschutz, Berkeley, 1998, pp. 471-512.

Troeva, Evgenia: "The Rhodopes: Perceptions About Boundaries," **Institute of Ethnology and Folklore Studies**, Vol. 28, 2013, pp. 77-86.

Toğrol, Beğlan: **Direniş (Bulgaristan Türklerinin 114 Yıllık Onur Mücadelesinin Karşılaştırmalı Psikolojik İncelemesi)**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, 1991.

Turan, Ömer: "The Rhodope Resistance and Commission of 1878," **War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin**, Ed. by., M. Hakan Yavuz, Peter Sluglett, University of Utah Press, 2015, pp. 511-534.

Turan, Ömer: "Pomaks, Their Past and Present," **Journal of Muslim Minority Affairs**, Vol. 19, 1999, pp.69-83.

Turan, Ömer: **Rodop Türklerinin 1878 Direnişi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.

Turan, Ömer: **The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.

Uygun, Hasan: "Trakya'da Pomaklar: Kökenleri, yerleşim yerleri, gelenekleri ve kültürleri," **Trakya'nın Renkli Dünyası Aşrı Memleket**, Derleyenler Tuncay Bilecen, İbrahim Dizman, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s.169-190.

Ülker, Erol: "Assimilation of the Muslim communities in the first decade of the Turkish Republic (1923-1934)," **European Journal of Turkish Studies**, 2007, (Çevrimiçi) https://journals.openedition.org/ejts/822, 10.09. 2018.

Yazıcı, Hakkı, Demirel, Muammer: "93 Harbi" (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)'nden Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler," **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, C. 29, 2006, s. 269-270.

Yıldırım, Bülent: "Bulgaristan'daki Müslüman Türk Azınlığa Baskılar ve Göç (1934-1939)," **Yeni Türkiye Dergisi**, C.69, 2015, s. 4095-4102.

Yozmerdivanla, Ahmed, Adile: "Pomak Müslüman Kimlik ve Aidiyetinin Sosyolojik Analizi: Bulgaristan Örneği," Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, 2015.

Zelengora, Georgi: **Türkiye'deki Pomaklar**, Çev. Zeynep Zafer, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.

Zelengora, Georgi: ''Orehovo'dan İlyasağaçiftliği'ne (Balkanlar'dan Anadolu'ya Pomak Göçlerine Klasi Bir Örnek),**''Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu**, Bildiriler C. II, Ed. by., Aşkın Koyuncu, Çanakkale, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 2017, s.252-261

Zhelyazkova, Antonina: "Bulgaria," **Oxford Handbook of European Islam**, Ed. by., Jocelyne Cesari, Oxford, Oxford Press, 2014, pp. 565-614.

Zhelyazkova, Antonina: "Islamization in the Balkans," **The Ottomans and The Balkans: A discussion of Histography**, Ed. By., Fikret Adanır & Suraiya Faroqhi, Leiden; Boston, Köln; Brill, 2002, pp. 223-266.

"Zveno Group," **Encyclopaedia Britannica**, (Çevrimiçi) https://www.britannica.com/topic/Zveno-Group#accordion-article-history, 12.06.2019.

Xhanari, Lindita, Latifi: **Balkan dillerindeki ortak Türkizmalar sözlüğü**, Denizli, Pamukkale Üniversitesi Yayınları, 2015.